

5

КИЇВ-1973

У КРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- Роль партизанських країв і зон у розгорненні народної боротьби на Україні
- Боротьба трудящих України за економічну платформу більшовиків
- Расово-національна проблема в ССР А
- З історії дружби народів та міжнародних зв'язків (добірка)
- З історії партійної та радянської преси (добірка)

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи. *И. И. Коломийченко*. Рабочий класс — основная производительная сила общества. *В. И. Кучер*. Роль партизанских краев и зон в развертывании народной борьбы на Украине. *С. Д. Гелей*. Борьба трудящихся Украины за экономическую платформу большевиков (август — октябрь 1917 г.). *И. Ф. Черепанов*. Расово-национальная проблема в США: Социально-экономические аспекты (50-е — 60-е годы). Сообщения. *Из истории дружбы народов и интернациональных связей*. *В. А. Чумак*. Интернационалисты-антифашисты в народной борьбе на Украине в годы Великой Отечественной войны. *А. Абулкасимов*. Коммунистическая партия — организатор помощи трудящимся Туркестана в годы гражданской войны. *М. Н. Кононенко*. Материальное обеспечение частей Красной Армии на Украине (ноябрь 1918 — июнь 1919 гг.). Заметки. *Из истории партийной и советской печати*. *Борцы за счастье народа*. В помощь преподавателю истории. Охрана и использование памятников истории и культуры. Документальные очерки. Наш календарь. Обзор источников и литературы. Критика и библиография. Хроника и информация.

CONTENTS

Articles. *I. I. Kolomyichenko*. The Working Class — the Main Productive Force of the Society. *V. I. Kucher*. Role of the Partisan Lands and Zones in Deploying Peoples Struggle in the Ukraine. *S. D. Gelei*. Struggle of the Working People of the Ukraine for the Economic Platform of Bolsheviks. (August — October 1917). *I. F. Cherepanov*. Race-National Problem of the USA: Social-Economical Aspects. (the 50-60 ies). Communications. *From the History of Peoples Friendship and International Relations*. *V. A. Chumak*. Internationalists-Anti-fascists in the People Struggle in the Ukraine during the Years of the Great Patriotic War. *A. Abulka-simov*. Communist Party — an Organizer of Assistance to the Working Reople of Turkestan in the Years of Civil War. *M. N. Kononenko*. Material Maintenance of the Red Army Units in the Ukraine (November 1918 — June 1919). Notes. *From History of the Party and Soviet Press*. *Fighters for the People Happiness*. Aid to the Teacher of History. Protection and Use of History and Culture Monuments. Documentary Surveys. Our Calendar. Review of Sources and Literature. Criticism and Bibliography. Information and News Items.

ОХОРОНА І ВИКОРИСТАННЯ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

- В. І. Акуленко — Збереження та відбудова історичних пам'яток на Україні в роки Великої Вітчизняної війни 107

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

- Є. І. Цимбал (Одеса) — Танкери йдуть на прорив (Закінчення) 114

НАШ КАЛЕНДАР

- Ф. І. Суходольський (Львів) — Перша газета революційного пролетаріату (До 125-річчя заснування «Neue Rheinische Zeitung») 121

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

- Ю. В. Бабко — Стан і завдання вивчення проблеми «Розвиток трудової активності робітничого класу УРСР у роки другої п'ятирічки» 124

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

- І. І. Скрипниченко (*Ворошиловград*), П. М. Шморгун, П. Л. Варгачук (*Кривий Ріг*) — М. Я. Запорожец. Истоки великих свершений. В. И. Ленин и партийные организации Донбасса 132
- А. Ф. Стеценко (*Дніпропетровськ*), Й. Г. Злочевський (*Дніпропетровськ*) — Наша воля — братерство 137
- І. О. Овсій — О. М. Кисілевський. На сталевих магістралях. Партійна робота на залізничному транспорті УРСР у роки четвертої п'ятирічки (1946—1950) 139
- Ю. М. Лавриненко — Українська РСР у радянсько-угорському співробітництві 140
- М. Ф. Котляр — Каталог пергаментних документів Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові. 1233—1799 142
- В. С. Бруз — Л. О. Лещенко. СРСР і Канада в антигітлерівській коаліції 144
- І. М. Кулинич — А. С. Завьялов. Национальный фронт демократической Германии и строительство социализма в ГДР; Вопросы историографии и методологии всеобщей истории; Война без пострелів 146

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

- М. О. Навроцький — Наукова конференція, присвячена 125-річчю «Маніфесту Комуністичної партії» 148
- І. В. Хміль — Загальні збори Відділення економіки, історії, філософії та права Академії наук Української РСР 148
- Д. І. Будаєв (*Смоленськ*) — Всесоюзна конференція викладачів історіографії 150
- В. Б. — Пленум Республіканської координаційної ради з наукової розробки історії КПРС і КП України 153
- І. К., І. Ш. — Збори, присвячені 90-річчю від дня народження Ф. А. Сергєєва (Артема) 154
- Т. І. Лазанська — Засідання Наукової ради з проблеми «Основні закономірності історичного розвитку СРСР та УРСР дожовтневого періоду» 154
- С. І. Комарницький (*Чернівці*) — Наукова конференція буквінознавців 155
- М. В. Бака (*Полтава*) — П'ятий конгрес і міжнародна конференція істориків НДР 156
- В. В. Кравченко — Захист докторської дисертації В. І. Худаничем 157
- Кость Григорович Гуслий 158

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

П. М. Калениченко (головний редактор), **Ю. В. Бабко**, **М. Р. Доній**, **В. А. Жебокрицький**, **М. В. Коваль** (заст. головного редактора), **І. І. Коломійченко** (заст. головного редактора), **М. Ф. Котляр**, **М. І. Крячок**, **М. Н. Лещенко**, **І. В. Лупандін** (відповідальний секретар), **В. М. Нем'ятий**, **А. В. Санцевич**, **В. А. Чирко**, **Ф. П. Шевченко**, **А. М. Шлепаков**, **П. М. Шморгун**.

Адреса редакції: 252005, Київ, вул. Горького, 3.
Телефон: 24-29-92.

Технічний редактор *Т. Р. Спекторова*

Коректор *Л. П. Захарченко*

БФ 00340. Здано до складання 26.III. 1973 р. Підписано до друку 1.VI. 1973 р. Папір друкарський № 2. Формат 70×108^{1/16}. Друк. аркушів 10,0. Умовно-друк. аркушів 14,0. Обліково-видавн. аркушів 15,92. Зам. К-49. Тираж 8920. Ціна 40 коп.

Друкарня вид-ва «Київська правда», Київ, вул. Леніна, 19.

Статті

І. І. КОЛОМІЙЧЕНКО

РОБІТНИЧИЙ КЛАС — ОСНОВНА ПРОДУКТИВНА СИЛА СУСПІЛЬСТВА

Останніми роками у документах КПРС з особливою силою підкреслюється, що важливим завданням соціальної політики партії є неухильне здійснення провідної ролі робітничого класу в комуністичному будівництві. Понад п'ятдесят років іде робітничий клас нашої країни в авангарді будівників комунізму. За цей час він зазнав великих змін. «Сучасний радянський робітничий клас, — відзначав Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнєв, — відрізняється не тільки від дореволюційного пролетаріату, але й від робітничого класу 30-х років, коли було здобуто перемогу соціалізму в СРСР. Зросла його роль як провідної соціально-політичної і економічної сили суспільства»¹.

Передові робітники наших днів озброєні сучасними технічними знаннями, мають високий культурний рівень, великий досвід втілення в життя економічної політики партії. Це люди, які свідомо й творчо, по-комуністичному ставляться до праці, почувають себе господарями виробництва, відповідальними за справи всієї країни. Вони відіграють провідну роль у розв'язанні головного завдання на сучасному етапі — інтенсифікації народного господарства і забезпеченні завдяки цьому значного підвищення ефективності економіки.

Протягом останнього десятиріччя радянська історіографія поповнилася фундаментальними дослідженнями з історії робітничого класу СРСР, а також його національних загонів, зокрема робітничого класу України, в період соціалістичного і комуністичного будівництва². В

¹ Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом, т. 3, К., 1972, стор. 459.

² В. З. Дробижєв. Советский рабочий класс в период социалистической реконструкции народного хозяйства, М., 1961; А. М. Панфилова. Формирование и развитие рабочего класса СССР в годы первой пятилетки (1928—1932), М., 1964; Ф. Г. Кротов, Л. Ф. Фокин, О. И. Шкаратаи. Рабочий класс — ведущая сила строительства коммунизма, М., 1965; В. Е. Полетаев. Рабочий класс СССР на путях к развернутому строительству коммунизма. Очерки по историографии советского общества, М., 1965; С. Л. Сенявский. Рост рабочего класса СССР (1951—1965 гг.), М., 1966; Рабочий класс СССР. 1951—1965 гг., М., 1969; С. Л. Сенявский, Б. С. Тельпуховский. Рабочий класс СССР (1938—1965 гг.), М., 1971; А. Б. Слуцкий. Рабочий класс Украины в борьбе за создание фундамента социалистической экономики, К., 1963; Історія робітничого класу Української РСР, т. I—II, К., 1967; А. І. Епштейн. Робітники України в боротьбі за створення матеріально-технічної бази соціалізму. 1928—1932, Харків, 1968; В. М. Довгопол. Робітничий клас України в роки соціалістичної індустріалізації, Харків, 1971; І. В. Шульга. Робітничий клас — колгоспному селянству, К., 1971; В. О. Романцов. Робітничий клас Української РСР (1946—1970 рр.), К., 1972.

них показано процес розвитку робітничого класу нашої країни, його роль і місце в соціальній структурі радянського суспільства, у зміцненні союзу з колгоспним селянством.

Хоч у названих працях і розкрито значення робітничого класу для розвитку продуктивних сил країни та підвищення продуктивності праці, все ж, на наш погляд, це питання потребує на сучасному етапі більшої уваги з боку суспільствознавців — істориків, економістів, філософів. Деякі аспекти цієї теми автор і хоче висвітлити в даній статті.

«Головне в ученні Маркса, це — з'ясування всесвітньо-історичної ролі пролетаріату як будівника соціалістичного суспільства»³ — в цих словах В. І. Леніна, якими він розпочинає свою працю «Історична доля вчення Карла Маркса», відображено суть марксизму-ленінізму — революційної теорії міжнародного робітничого класу. За більше як шість десятиріч, що минули з того часу, коли Володимир Ілліч написав цю статтю, історія дала нові переконливі докази життєвої сили основоположної ленінської тези про керівну роль робітничого класу в суспільному розвитку. Збулися геніальні передбачення В. І. Леніна про те, що прийдешня історична епоха принесе марксизмові ще більші успіхи.

XX століття позначене грандіозними революційними перетвореннями, які докорінно змінили світ. Ці перетворення — результат упертої і героїчної боротьби трудящих мас за своє соціальне й національне визволення, доказ життєвості й непохитності марксистсько-ленінського вчення про робітничий клас — клас-революціонер, клас-творець.

Робітничий клас — провідна творча сила суспільства. Йому належить вирішальна роль у боротьбі за щасливе майбутнє людства. Це науково довели основоположники марксизму-ленінізму. «Тільки певний клас, саме міські і взагалі фабрично-заводські, промислові робітники, — писав В. І. Ленін, — спроможний керувати всією масою трудящих і експлуатованих у боротьбі за скинення ярма капіталу, в ході самого скидання, в боротьбі за вдержання і зміцнення перемоги, в справі творення нового, соціалістичного, суспільного ладу, в усій боротьбі за цілковите знищення класів»⁴.

Досвід Радянського Союзу та інших країн соціалістичної співдружності є яскравим підтвердженням правильності цього ленінського положення.

Радянський робітничий клас — спадкоємець і гідний продовжувач революційних традицій російського пролетаріату — під керівництвом Комуністичної партії згуртував навколо себе всіх трудящих, виступив керівною силою у творенні нової комуністичної соціально-економічної формації. Робітничому класу належать вирішальні, ключові позиції в усіх сферах суспільного життя країни, в розвитку і зміцненні її економічної могутності.

Неоціненна заслуга робітничого класу у практичному здійсненні ленінської політики індустріалізації країни і соціалістичної перебудови сільського господарства. Не бути б нашій Батьківщині могутньою індустріально-колгоспною державою, коли б не самовіддана праця, висока свідомість, організованість і мужність робітничого класу.

Велику роль відіграв він і в розв'язанні національного питання. «В історичній битві за соціалізм об'єдналися навколо робітничого класу трудящі всіх націй і національностей нашої країни, — говорить ся у зверненні Верховної Ради СРСР і ЦК КПРС «До народів світу». — Саме на базі соціалізму їх спільними зусиллями було в корені знищено національний гніт, подолано відсталість націй, породжену їх коло-

³ В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 521.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 373.

нальним минулим. Якщо весь наш лад і весь наш життєвий уклад прийняті духом інтернаціоналізму, то це завдяки тому, що в нашій країні давно й безповоротно перемогли соціалізм, лєнінська політика дружби народів»⁵. Не було б нашої оборонної могутності, нашої блискучої перемоги у Великій Вітчизняній війні, коли б не самовіддана праця робітничого класу, не створена ним досконала воєнна техніка, не його безсмертний подвиг творця й воїна.

Сучасна епоха висунула робітничий клас у центр всесвітньо-історичних перетворень, підтвердила всю глибину марксистсько-лєнінського вчення про те, що історично перемагає клас, здатний вести за собою масу трудящих. Робітничий клас, за словами В. І. Лєніна, «представляє і здійснює вищий тип суспільної організації праці, в порівнянні з капіталізмом. В цьому джерело сили і запорука неминучої лєвої перемоги комунізму»⁶.

За роки соціалістичного і комуністичного будівництва в робітничому класі відбулися глибокі зміни. Однак не можна погодитися з твердженням деяких авторів про те, що радянський робітничий клас вже «перестав бути класом у повному розумінні цього слова», що він, а також колгоспне селянство стали «напівкласами»⁷. Викликає заперечення й оцінка окремими дослідниками відносин робітничого класу з соціальними прошарками суспільства, зокрема з інтелігенцією. «Провідна роль робітничого класу, — говорить в одній із праць, — посилюється за рахунок включення до його складу певних загонів інтелігенції». Звідси робиться висновок, що «в умовах розвинутого соціалістичного суспільства провідною силою робітничого класу стає висококваліфікована частина робітників переважно фізичної праці й технічна інтелігенція»⁸. Насправді ж, незважаючи на те, що кількість і роль інтелігенції в соціалістичному суспільстві у зв'язку з розгортанням науково-технічної революції зростають, робітничий клас залишається керівною силою суспільства, здатною під проводом партії комуністів об'єднати навколо себе колгоспне селянство та інтелігенцію і повести їх до нових успіхів у комуністичному будівництві.

Всіляко намагаються заперечити провідну роль робітничого класу в розвитку суспільства ідеологи імперіалізму. Вони висувують всілякі версії про те, що науково-технічна революція веде до «знищення» робітничого класу, який нібито перестав бути головною продуктивною силою суспільства, що бурхливий розвиток техніки робить «безперспективним» дальший розвиток робітничого руху. Такі імперіалістичні проповідники, як Р. Арон, Б. Баунхем, Г. Маркузе, У. Ростоу та інші, торочать, що в сучасному капіталістичному суспільстві класові антагонізми повністю зникають, а відносини між трудом і капіталом будуються за принципом «соціального партнерства».

Не відстають від трубадурів імперіалізму і різного роду ревізіоністи. Посилаючись на порівняно швидке зростання кількості працівників розумової праці, вони твердять, нібито частка робітничого класу в соціальній структурі суспільства знижується. Це — улюблений прийом і старих і «нових» ревізіоністів. Ним користувалися ще бернштейніанці та інші реформісти на рубежі ХІХ і ХХ ст. Інтерпретуючи факти збільшення кадрів службовців, вони намагалися видати це за появу якогось «нового класу», принижуючи цим роль пролетаріату. Аналогічна «аргу-

⁵ «Радянська Україна», 24 грудня 1972 р.

⁶ В. І. Лєнін. Твори, т. 29, стор. 372—373.

⁷ От государства диктатуры пролетариата к общенародному государству, М., 1964, стор. 96.

⁸ О. И. Шкарата н. Проблемы социальной структуры рабочего класса СССР, М., 1970, стор. 119, 463.

ментація» знову з'явилася на озброєнні ревізіоністів, які теоретизують навколо проблеми росту «нового середнього класу». Так, ренегат М. Джілас твердить, нібито до нинішнього пролетаріату належать лише некваліфіковані або ті, що одержують низьку заробітну плату робітники, що ж до висококваліфікованого робітника, який за рівнем своїх знань наближається до техника-спеціаліста, то він є представником «середнього класу». Інший ренегат — Е. Фішер включає в новий робітничий клас усіх, «хто одержує заробітну плату», в тому числі й високооплачуваних чиновників, котрі, як відомо, ділять з підприємцями додаткову вартість. Але провідна роль у суспільному та економічному розвитку належить, на його думку, не робітничому класові, а якійсь еліті, що складається з «творчих працівників» — представників різних наук, а також мистецтва, покликаних створити «духовну єдність світу». Р. Гароді трактує сучасний робітничий клас як «сукупність трудящих фізичної і розумової праці», що становить основу «історичного блоку», якому призначено перетворити світ.

Отже, Джілас пише про звуження меж робітничого класу, а Фішер і Гароді — про їх розширення, але ці, здавалося б, на перший погляд, протилежні концепції, об'єктивно приводять до однієї й тієї самої тези про «зникнення» пролетаріату.

Але даремні силкування ідеологів антикомунізму та їх ревізіоністських прислужників принизити історичну місію робітничого класу в справі революційного перетворення світу. Робітничий клас не «зникає» і не «розминається». Навпаки, зростає його організованість, економічна, соціальна й політична сила, збільшується чисельність. Коли К. Маркс і Ф. Енгельс писали «Маніфест Комуністичної партії», кількість пролетарів у світі не перевищувала 10 млн. чол., на рубежі XIX—XX ст. вона становила 30 млн., а на початку 70-х років XX ст. загальна кількість робітників і службовців досягла 570 млн. чол. Посилилась революційна боротьба робітничого класу. Якщо у 1965 р. в капіталістичних країнах страйкувало 36 млн. робітників, то у 1970 р. — 64 млн.⁹

Про те, що роль робітничого класу в соціальному і економічному розвитку суспільства дедалі зростає, свідчать його успіхи в країнах соціалістичної співдружності, частка яких у світовій промисловій продукції становить нині приблизно 30%, тоді як у 1950 р. вона становила близько 20%. Завдяки героїчним зусиллям робітничого класу в цих країнах досягнуто високих темпів розвитку економіки. За попередніми даними, з 1950 по 1972 р. держави-учасниці Ради Економічної Взаємодопомоги збільшили промислове виробництво у 8 раз, тимчасом як країни розвинутого капіталізму — тільки в 3 рази¹⁰. Будівництво соціалізму в СРСР та інших країнах соціалістичної співдружності наочню показує безпідставність антикомуністичних вигадок про зменшення провідної ролі робітничого класу в суспільному житті. Ця роль визначається не лише його заслугами в побудові соціалізму, але й місцем і значенням робітничого класу в системі суспільного виробництва. Маючи у своєму розпорядженні передову сучасну індустрію, він рішуче впливає на розвиток продуктивних сил усього суспільства, на його добробут в цілому. Швидко зростання у складі робітничого класу групи працівників високої кваліфікації, зв'язаної не з навичками ручної праці, а з високим рівнем загальних і технічних знань, ще більше підвищує його творчий потенціал, його вплив на всі сфери суспільного життя.

Стосовно до сучасних умов XXIV з'їзд КПРС розвинув далі марксистсько-ленинське вчення про революційно-перетворюючу творчість ро-

⁹ «Рабочий класс и современный мир», 1971, № 1, стор. 146.

¹⁰ «Правда», 29 березня 1973 р.

бітничого класу. «Робітничий клас був і лишається основною продуктивною силою суспільства, — зазначається в Звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їздові партії. — Його революційність, дисциплінованість, організованість і колективізм визначають провідне становище його в системі соціалістичних суспільних відносин»¹¹. Він зв'язаний з вищою формою суспільної власності, яка служить основою створюваної нині матеріально-технічної бази комунізму. Із свого середовища робітничий клас висунув тисячі державних та громадських діячів, командирів виробництва.

Робітничому класові належать провідні позиції. Він — основна продуктивна сила суспільства, найпрогресивніший клас сучасності. «Робітники всіх національностей, об'єднані в дружні виробничі колективи, — говорив у доповіді «Про п'ятидесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік» Л. І. Брежнев, — ось хто створює промислові об'єкти, де б вони не розміщувались, будує залізницю, прокладає канали, нафтопроводи і лінії електропередач, які з'єднують різні райони нашої країни, союзні та автономні республіки, краї та області в єдине господарське ціле»¹².

Протягом 1918—1970 рр. героїчною працею радянських робітників споруджено, відбудовано і введено в дію майже 42 тис. великих промислових підприємств¹³. За роки після заснування Радянського Союзу загальний обсяг промислової продукції СРСР зріс у 320 раз, а порівняно з передвоєнним 1940 р., коли наша країна вже набагато перевершила дореволюційний рівень, — у 14 раз. Тепер за один місяць радянська промисловість виробляє продукції більше ніж за весь 1940 рік¹⁴. Порівняно з 1922 р., національний дохід СРСР збільшився більш як у сто разів. Частка Радянської країни у промисловому виробництві світу становила у 1922 р. приблизно 1%, нині — 20%.

Ці успіхи значною мірою забезпечуються неухильним зростанням продуктивності праці робітничого класу. З 1951 по 1971 рік середньорічні темпи приросту продуктивності праці в промисловості СРСР були майже вдвоє вищі, ніж у Сполучених Штатах Америки.

Від робітничого класу залежить насамперед доля наших народно-господарських планів, доля соціально-економічного прогресу. Тільки при допомозі робітничого класу колгоспне селянство змогло забезпечити перехід сільського господарства на індустріальні рейки і тим самим збільшити виробництво зерна, м'яса, молока та інших продуктів харчування, а також сировини для промисловості.

Від зусиль робітничого класу найбільше залежить підвищення ефективності виробництва, його інтенсифікація — основний стратегічний напрямок розвитку радянської економіки. Головне в інтенсифікації — всебічне використання в народному господарстві новітніх досягнень науки, техніки, технології і підвищення на цій основі продуктивності суспільної праці.

Забезпечити значне підвищення ефективності економіки за рахунок високої продуктивності праці та прискорення науково-технічного прогресу шляхом повнішого використання діючих виробничих потужностей, одержання максимальної віддачі від кожного вкладеного в господарство карбованця, кожної тонни використаного металу, палива, цементу, добрив — ось в чому нині резерви економічного розвитку країни.

¹¹ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом, т. 3, стор. 264.

¹² Л. І. Брежнев. Про п'ятидесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік, К., 1972, стор. 20—21.

¹³ СССР в цифрах в 1970 году. Краткий статистический сборник, М., 1971, стор. 155.

¹⁴ Л. І. Брежнев. Про п'ятидесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік, стор. 11

У боротьбі за виконання цих завдань робітничий клас перебуває на передньому краї.

Могутнім засобом розвитку творчої ініціативи і активності робітничого класу, було і залишається соціалістичне змагання. Його велику роль у побудові нового суспільства В. І. Ленін прозорливо визначив ще в період становлення економіки соціалізму. Навесні 1918 р. він писав: «Саме тепер в Росії при тих основах політичної влади, які створені Радянською республікою, при тих економічних властивостях, які характеризують Росію з її неосяжними просторами і гігантською різноманітністю умов,— саме тепер у нас організація змагання на соціалістичних началах повинна стати одним з найбільш важливих і найбільш вдячних завдань реорганізації суспільства»¹⁵. В. І. Ленін розробив принципи соціалістичного змагання, вказавши, що основними з них є гласність, порівняність результатів, обмін передовим досвідом, товариська допомога відстаючим.

Починаючи з перших комуністичних суботників, соціалістичне змагання рік у рік ширилося, набирало досконаліших форм. Справжніми битвами за соціалізм були перші п'ятирічки. Згадуючи той час і оцінюючи роль робітничого класу як основної продуктивної сили суспільства, Л. І. Брежнев у доповіді, присвяченій 50-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції, говорив: «Ентузіазм великої будови, всенародний розмах соціалістичного змагання породили тисячі й тисячі передовиків — ударників, стахановців, найкращих представників робітничого класу, чий трудові подвиги стали неначе потужним мотором, який рушив уперед всю справу будівництва індустріальної бази соціалізму. Стійкість і мужність цих людей, їх беззавітна відданість справі партії, справі соціалізму — це й сьогодні запалюючий приклад, що живе у доолесних ділах робітничого класу, всього радянського народу, який створює нові заводи та електростанції, освоює простори Сибіру й Далекого Сходу, здійснює епохальні наукові відкриття, працює своєю продовжує славні традиції перших п'ятирічок»¹⁶.

Масовий трудовий героїзм робітничого класу, його наполегливий пошук додаткових резервів і можливостей для підвищення ефективності виробництва принесли свої плоди. За два роки дев'ятої п'ятирічки досягнуто нових успіхів у піднесенні економіки, поліпшенні народного добробуту. Обсяг промислової продукції, виробленої лише в 1972 р., у 2 рази перевищує випуск продукції за всі довоєнні п'ятирічки. Протягом 1971 і 1972 рр. заводи і фабрики країни дали в 1,5 рази більше продукції ніж за перші два роки восьмої п'ятирічки¹⁷. За цей час у народне господарство СРСР було вкладено 181 млрд. крб. Національний дохід країни збільшився на 10%, продукція промисловості — на 15%, продуктивність праці в промисловості — на 11,8% і в будівництві — на 11%¹⁸. Стала до ладу на повну потужність (6 млн. кіловат) найбільша в світі Красноярська ГЕС на Єнісеї, почали діяти такі великі підприємства, як Вользький автомобільний завод ім. 50-річчя СРСР у Гольятті, Курський підшипниковий завод, Костромський завод автоматичних ліній та ін.

Нині у боротьбі за здійснення грандіозних планів розвитку народного господарства, накреслених XXIV з'їздом КПРС, соціалістичне змагання набуває дедалі ширшого розмаху, збагачується новим змістом і формами. У відповідь на Звернення ЦК КПРС, Президії Верховної

¹⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 177.

¹⁶ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом, т. 2, К., 1971, стор. 83.

¹⁷ Л. І. Брежнев. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік, стор. 45.

¹⁸ «Правда», 30 березня 1973 р.

Ради СРСР і Ради Міністрів СРСР до радянського народу, на заклик партії розгорнути Всесоюзне соціалістичне змагання, успішно виконати завдання третього вирішального року дев'ятої п'ятирічки робітничий клас усіх галузей народного господарства намітив нові рубежі, взяв конкретні соціалістичні зобов'язання.

Змагання розвиває у робітників творчу ініціативу, енергію, повніше розкриває соціально-економічне і суспільно-політичне значення праці, сприяє обміну досвідом і знаннями, вчить по-господарському використовувати резерви виробництва. Однією з найважливіших рис соціалістичного змагання є колективізм, товариське співробітництво і взаємодопомога. Воно виховує у робітників почуття особистої відповідальності перед колективом і суспільством, допомагає подолати неправильне ставлення окремих представників нашого суспільства до праці.

Беручи участь у соціалістичному змаганні, робітники спрямовують свої зусилля на дальше підвищення продуктивності праці і ефективності виробництва, на скорочення строків будівництва і освоєння нових підприємств, підвищення якості продукції, на дальше удосконалення організації праці та управління виробництвом. Лозунг партії: «Дати продукції більше, кращої якості, з меншими витратами!» — став девізом мільйонів робітників — учасників соціалістичного змагання. В основі соціалістичних зобов'язань лежать глибоко продумані, економічно обгрунтовані розрахунки робітників, бригад, цехів. Організаційною основою індивідуального і бригадного змагання стали комплексні плани підвищення продуктивності праці на робочих місцях, рух за виконання п'ятиденного завдання протягом чотирьох днів.

Робітники України, як і всього Радянського Союзу, дружно відгукнулися на заклик партії ознаменувати третій вирішальний рік п'ятирічки ударною працею. Нині близько 15 млн. робітників, інженерно-технічних працівників і службовців республіки включились у Всесоюзне соціалістичне змагання за дострокове виконання народногосподарського плану 1973 р.¹⁹ Усій країні відомі невмирущі імена таких героїв перших п'ятирічок, робітників-новаторів, заспівувачів великих трудових починань, як О. Г. Стаханов, О. Х. Бусигін, М. О. Ізотов, М. М. Мазай, О. І. Семиволос, П. Ф. Кривонос, Є. В. і М. І. Виноградови. Їх трудову естафету нині з честю несуть новатори дев'ятої п'ятирічки — шахтарі І. І. Стрельченко, О. Я. Колесников і В. Г. Мурзенко, металурги Є. П. Проскурін і Г. Я. Горбань, токарі Г. Я. Царик і М. Г. Вахула, електрозварник В. К. Мироненко, слюсар Л. Ф. Глушенко, машиніст-оператор А. М. Литвиненко, ткаля І. С. Метельська, будівельники Г. І. Донець і И. О. Галенко.

Наші робітники добре розуміють, що намічені партією заходи, зокрема щодо збільшення у дев'ятій п'ятирічці суспільних фондів споживання на 40%, безпосередньо зв'язані із зростанням продуктивності праці, повним використанням внутрішніх резервів нашої економіки. Приріст суспільних фондів — це розширення можливостей для поліпшення охорони здоров'я і народної освіти, створення більш сприятливих умов для виховання підростаючого покоління, для заслуженого відпочинку ветеранів праці. Зважаючи на це, кожний робітник прагне зробити більше і краще при менших затратах часу, сировини і матеріалів.

Останнім часом дівість змагання значно підвищилась. Дальшого розвитку набули індивідуальна та бригадна форми змагання. Повсюдно відкрито рахунки економії і ощадливості. Дедалі ширше практикується укладання договорів на змагання серед робітників, бригад, цехів, колективів споріднених і суміжних підприємств. 22 області нашої рес-

¹⁹ «Радянська Україна», 4 лютого 1973 р.

пуоліки розпочали змагання з областями Російської Федерації, а три — з областями Білоруської РСР. Серед нових починань велике значення набуває рух «Договору тисяч», що дістав високу оцінку на урочистому засіданні в Москві, присвяченому 50-річчю утворення Союзу РСР.

Однак в організації соціалістичного змагання є ще й недоліки. На це звернув увагу партійних, профспілкових та господарських органів Л. І. Брежнев у своїй доповіді «Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік». Він підкреслив, що соціалістичне змагання, будучи живою творчістю мас, вимагає не тільки активної підтримки і заохочення передовиків, але й виявлення тих, хто відстав чи працює не досить сумлінно. Іноді виходить так, що переможців змагання знають, а переможених начебто й нема. Тим самим вихолощується сама суть змагання — фактична трудова боротьба, фактичне трудове суверенітство, тобто фактори, яким надавав особливого значення В. І. Ленін. Зважаючи на це, громадські організації, господарські органи, а нерідко й самі ініціатори передових методів праці почали більше приділяти уваги удосконаленню організації соціалістичного змагання. Відзначаючи успіхи, досягнуті в змаганні, вони дедалі активніше викривають недоліки в його організації, намічають шляхи до їх усунення. У цій важливій справі неабияку роль відіграє робітничий клас, представники якого на робітничих зборах, науково-технічних конференціях, а також через засоби масової інформації виступають з конкретними пропозиціями щодо вдосконалення форм і методів змагання, ліквідації всіляких проявів формалізму.

Роль робітничого класу як основної продуктивної сили суспільства не обмежується його безпосередньою участю у виробництві. Він активно впливає на успішний розвиток продуктивних сил і за допомогою громадських організацій.

Найбільш масовою з них є профспілки. Якщо на початку соціалістичної реконструкції кількість членів профспілок становила 8,7 млн. чол., то в 1972 р. їх було більше 98 млн. Робітники становлять 62% їх загального складу, з них близько 2 млн. чол. обрано до фабрично-заводських і місцевих профспілкових комітетів²⁰. Участь профспілок у розв'язанні господарських питань закріплена у таких державних актах, як «Основи законодавства про працю» та «Положення про права фабричного, заводського, місцевого комітету профспілки». У промові на XV з'їзді профспілок СРСР Л. І. Брежнев зазначав, що одна з головних особливостей радянських профспілок полягає в тому, що вони беруть активну участь у розвитку всього суспільства, у піднесенні виробництва, підвищенні його ефективності, в управлінні народним господарством.

Велике значення у справі залучення широких робітничих мас до господарського будівництва, та управління виробництвом мають виробничі наради. За час своєї майже п'ятдесятирічної історії, вони набули багатий досвід боротьби за підвищення ефективності виробництва. Нині на підприємствах і в організаціях нашої країни налічується майже 162 тис. виробничих нарад. До них обрано 3 млн. 869 тис. робітників²¹, які активно впливають на організацію управління виробництвом і його планування, вишукують нові резерви економічного зростання, добиваються поліпшення умов праці і техніки безпеки, контролюють виконання заходів, спрямованих на дальше удосконалення культурно-побутового обслуговування трудящих.

²⁰ История СССР. Эпоха социализма, М., 1964, стор. 339; «Труд», 24 жовтня 1972 р.

²¹ «Труд», 24 жовтня 1972 р.

Висока технічна озброєність виробництва вимагає систематичного підвищення професійної кваліфікації та загальноосвітнього рівня робітників. Це, в свою чергу, сприяє дальшому підвищенню продуктивності праці, поліпшенню організації управління виробництвом. В цьому виражається закономірність зростання ролі робітничого класу в комуністичному будівництві. «Провідна роль робітничого класу як будівника комунізму,— відзначав Л. І. Брежнев на XXIV з'їзді КПРС,— зміцнюється в міру того, як зростають його загальна культура, освіченість, його політична активність»²². Якщо у 1939 р. робітників з вищою і середньою освітою налічувалося всього 8,2%, в 1959 р.— близько 38%, то в 1971 р. їх було вже 55%²³. У 1959 р. на кожну тисячу робітників припадало 386 чол., що мали вищу і середню (включаючи неповну середню) освіту, в 1972 р.— 640. Фізична й розумова праця все органічніше поєднуються у виробничій діяльності людей. Підраховано, наприклад, що розумова праця у сталеварів на електропечах займає в середньому до 70% робочого часу, в апаратників на мультях автоматичного управління (у хімічному виробництві) — до 90%, у наладчиків автоматизованих верстатних ліній — 92%²⁴.

Робітничий клас Радянського Союзу, як і інших соціалістичних країн,— активний учасник науково-технічної революції, у прискоренні якої він глибоко зацікавлений. Адже вона сприяє безперервному могутньому зростанню суспільного виробництва, забезпеченню матеріального достатку.

У творчій співдружності з ученими та інженерами робітники беруть активну участь у створенні нової техніки, в удосконаленні технології. Все це ще більше підвищує керівну роль робітничого класу, який разом з інженерно-технічними працівниками і вченими здійснює важливе історичне завдання, поставлене XXIV з'їздом КПРС,— органічно поєднати досягнення науково-технічної революції з перевагами соціалістичної системи господарювання. І в тому, що тільки протягом 1972 р. створено 4 тис. нових зразків машин, устаткування, апаратів і приладів, переведено на комплексну механізацію і автоматизацію 38 тис. дільниць, цехів, виробництв²⁵— заслуга робітничого класу незаперечно.

Важливу роль у залученні робітників до практичної участі у технічному переозброєнні народного господарства відіграє Всесоюзне товариство винахідників і раціоналізаторів, яке налічує 6,2 млн. чол., серед них більше половини — робітники-новатори виробництва. Загальний економічний ефект від реалізації їх винаходів та пропозицій становив у минулій п'ятирічці 12,6 млрд. крб.²⁶ З кожним роком поповнюються ряди ентузіастів технічного прогресу в Українській РСР. Нині тут діє понад 13 тис. первинних організацій товариства. Новатори змагаються за створення у дев'ятій п'ятирічці 3 млрд. фонду економії шляхом впровадження у виробництво технічних новинок. Виконуючи взяті зобов'язання, вони вже внесли в цей фонд більш як мільярд карбованців²⁷.

У зв'язку з ростом виробництва, вдосконаленням старих і створенням нових галузей народного господарства ряди робітничого класу нашої країни постійно збільшуються. Безпосередньо перед Жовтневою революцією в Росії налічувалось 3,5 млн. індустріальних робітників. Соціалістична реконструкція країни та побудова соціалістичного суспільства супроводжувалися зростанням лав робітничого класу. У

²² Л. І. Брежнев. Ленінським курсом, т. 3, стор. 264.

²³ Там же.

²⁴ «Известия», 20 березня 1973 р.

²⁵ «Правда», 30 березня 1972 р.

²⁶ «Труд», 24 жовтня 1972 р.

²⁷ «Радянська Україна», 7 лютого 1973 р.

1940 р. в них налічувалося вже більш як 20 млн. чол. За роки Радянської влади робітничий клас зріс у 6 разів, тепер, його кількість перевищує 65 млн. чол.— тобто понад 50% усіх трудящих Радянського Союзу, більше двох третин з них — індустріальні робітники²⁸.

В період комуністичного будівництва зросла його роль і як провідної соціально-політичної та економічної сили суспільства. Виконання своєї ролі керівника суспільства, підкреслюється в Програмі КПРС, робітничий клас завершить з побудовою комунізму, коли зникнуть класи. Важливим засобом впливу робітничого класу на маси трудящих у ході соціалістичного та комуністичного будівництва є безперервний розвиток продуктивних сил, удосконалення соціалістичних виробничих відносин, виховання комуністичного ставлення до праці.

Виходячи з того, що робітничий клас є основною продуктивною силою, партія завжди надавала й надає великого значення підготовці висококваліфікованих робітників, систематичному підвищенню їх професійного й загальноосвітнього рівня. Тільки з 1946 по 1958 р. безпосередньо на виробництві набули кваліфікації 31,1 млн. і підвищили її 45,8 млн. робітників. Крім того, 6,9 млн. молодих представників робітничого класу закінчили учбові заклади профтехосвіти та школи ФЗН. За цей час більше ніж у 6 раз збільшилася кількість учнів, що навчалися в технікумах на вечірніх та заочних відділах. У 1958 р. близько 2 млн. чол. сіли за парти вечірніх шкіл (майже в три рази більше ніж у 1945 р.); близько мільйона студентів навчалось у вечірніх і заочних вузах (у 6 раз більше ніж у 1945 р.)²⁹. Щороку в цехи заводів і фабрик, на будівельні майданчики і у вибої шахт вливається 1,7 млн. чол. молодого поповнення³⁰. Тільки з 1939 р. число робітників, які мають повну середню освіту — спеціальну або загальну, зросло більш як у 30 разів³¹.

Великий вплив на ріст продуктивності праці робітників має підвищення їх економічної освіти. В умовах розвинутого соціалістичного суспільства економічна політика партії, як ніколи раніше, спирається на об'єктивні економічні закони. Широке застосування їх на практиці вимагає ґрунтовних знань не тільки від керівника підприємства, але й від кожного робітника. Економічна освіта — могутній засіб підвищення ефективності виробництва, комуністичного виховання трудящих. Цього року економічне навчання піднято на новий, якісно вищий ступінь. На Україні ним охоплено понад 6 млн. чоловік³². Згідно з постановою ЦК КПРС «Про поліпшення економічного навчання трудящих»³³ заняття проводяться за новими програмами й учбовими планами, побудованими диференційовано щодо керівників різних ланок управління та широких мас робітників. При всіх обкомах, міськкомах і райкомах партії працюють теоретичні семінари і школи для керівних працівників.

Яскравим свідченням турботи партії про підготовку висококваліфікованих робітників є прийнята влітку минулого року постанова ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР «Про дальше удосконалення системи професійно-технічної освіти»³⁴. Зважаючи на те, що профтехучилища

²⁸ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом, т. 3, стор. 459; «Труд», 24 жовтня 1972 р.; «Вопросы истории», 1972, № 4, стор. 24.

²⁹ Краткая история советского рабочего класса (1917—1967). М., 1968, стор. 333; «Вопросы истории», 1972, № 4, стор. 26.

³⁰ «Радянська Україна», 4 квітня 1973 р.

³¹ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом, т. 3, стор. 460.

³² «Радянська Україна», 20 квітня 1973 р.

³³ «Правда», 16 вересня 1971 р.

³⁴ «Известия», 29 червня 1972 р.

стали основною формою професійної підготовки молоді і формування гідного поповнення робітничого класу, ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР запропонували здійснити ряд кардинальних заходів, спрямованих на поліпшення й удосконалення професійно-технічної освіти. Виконуючи постанову партії та уряду, партійні, радянські, профспілкові, комсомольські організації та господарські органи домоглися певних успіхів.

Пленум ЦК КП України, що відбувся у квітні цього року, розглядаючи питання «Про завдання партійних організацій республіки по дальшому поліпшенню роботи з кадрами у світлі рішень XXIV з'їзду КПРС», багато уваги приділив справі підготовки висококваліфікованих кадрів робітників. Пленум відзначив, що в республіці неухильно підвищується загальноосвітній, культурний і професійний рівень робітників, колгоспників, усіх трудящих. Тепер 78% працюючого населення в містах і понад 50% на селі має середню й вищу освіту. В народному господарстві зайнято 3 млн. 800 тис. спеціалістів. Розширюється підготовка кваліфікованих робітників через систему професійно-технічного навчання. За останні два роки профтехучилища республіки підготували 583 тис. молодих кваліфікованих робітників³⁵.

Нині на Україні налічується 943 професійно-технічні учбові заклади, в яких близько півмільйона юнаків і дівчат опановують 450 різних спеціальностей. З майбутніми спеціалістами працює близько 40 тис. інженерно-педагогічних кадрів. Протягом дев'ятої п'ятирічки ряди робітничого класу поповнять у нашій республіці 1,5 млн. чол.³⁶

Відзначивши певні успіхи у справі підготовки робітничих кадрів, квітневий (1973 р.) Пленум ЦК КП України поставив перед партійними, державними і громадськими організаціями вимогу «...забезпечити значне розширення підготовки кваліфікованих кадрів масових професій через систему професійно-технічної освіти. Вдосконалювати підготовку кадрів безпосередньо на виробництві шляхом учнівства і курсового навчання. Міністерству освіти УРСР, ЦК ЛКСМУ поліпшити роботу по професійній орієнтації в середніх загальноосвітніх школах»³⁷.

Разючі зміни відбуваються у кваліфікації робітників. Прискореними темпами йде технічне переозброєння виробництва, і у зв'язку з цим ускладнюється зміст праці, яка, на відміну від простої, за одиницю часу створює більше продукції. Зростає кількість робітників нового типу, кваліфікація яких визначеться насамперед рівнем загальних і технічних знань, рівнем політехнізму, тимчасом як основу кваліфікації старого типу становили навички ручної праці та виробничий досвід. Ці зміни несуть великі можливості для полегшення умов праці, збагачення її змісту і характеру.

Якщо в умовах капіталістичного ладу науково-технічна революція поглиблює соціальні антагонізми, збільшує прірву між трудом і капіталом, то в соціалістичному суспільстві вона зміцнює провідне становище робітничого класу як головної продуктивної і соціально-політичної сили суспільства, посилює роль цього класу у повсякчасному удосконаленні і піднесенні могутності соціалістичного виробництва, в побудові матеріально-технічної бази комунізму.

Організаторська і керівна роль КПРС служить вирішальною умовою здійснення робітничим класом своєї провідної ролі у будівництві комунізму.

Налічуючи нині в своїх лавах близько 15 млн. комуністів, КПРС

³⁵ «Радянська Україна», 20 квітня 1973 р.

³⁶ «Правда України», 29 березня 1973 р.

³⁷ «Радянська Україна», 20 квітня 1973 р.

постійно турбується про поліпшення свого якісного складу, зростання ідейної переконаності і активності, організованості й відповідальності комуністів. Всесірно розвиваючи внутріпартійну демократію, принципову критику і самокритику, партія вимагає суворого додержання партійної дисципліни.

З перших днів своєї діяльності Комуністична партія виступила як політичний авангард робітничого класу, вища форма його організації. В умовах розвинутого соціалістичного суспільства вона продовжує поповнювати свої ряди насамперед за рахунок передових робітників. Більше половини тих, хто приймається в КПРС,— робітники, а в промислових районах країни їх 60—70%. Нині кожний десятий радянський робітник — комуніст. «Зусилля партії,— говорив Л. І. Брежнев,— і далі будуть спрямовані на те, щоб вплив робітничого класу в усіх сферах життя нашого суспільства зростав і зміцнювався, щоб його активність та ініціатива давали ще плодотворніші результати»³⁸.

---

³⁸ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом, т. 3, стор. 264.

РОЛЬ ПАРТИЗАНСЬКИХ КРАЇВ І ЗОН
У РОЗВИТКУ НАРОДНОЇ БОРОТЬБИ НА УКРАЇНІ

У роки Великої Вітчизняної війни внаслідок зростання і зміцнення партизанського руху великі території України перебували під контролем народних месників. Важливу роль у процесі утворення та існування партизанських країв відігравав географічний фактор. Наявність великих лісових масивів, боліт, гірсько-лісистих місцевостей сприяла концентрації загонів і груп народних месників, які згодом об'єднувались у величезні, добре оснащені воєнною технікою формування.

Саме завдяки сприятливим географічним умовам і всебічній підтримці населення перші вільні території в тилу німецько-фашистських загарбників виникли на півночі України, зокрема в Чернігівській, Сумській областях та суміжних з ними районах РРФСР і БРСР. Влітку 1943 р. межиріччя Десни і Дніпра — від Києва до Чернігова разом із прилеглими районами Київської та Чернігівської областей перебували під контролем партизанів. З весни 1943 р. партизанські краї утворено на Правобережній Україні. Внаслідок активних бойових дій з'єднань і загонів С. А. Ковпака, О. М. Сабурова, С. Ф. Маликова виникла значна вільна зона в чотирикутнику Новоград-Волинський — Коростень — Київ — Житомир. Згодом від окупантів було очищено значну частину Ровенської області. Влада народних месників фактично поширювалася на всі північні та частину центральних районів Ровенщини. Влітку 1943 р. з'єднання О. Ф. Федорова і А. П. Бринського разом з місцевими загонами та численними групами самооборони створили партизанський край у Волинській області.

З наближенням лінії фронту до Дніпра окремі партизанські краї на півночі України фактично злилися в єдину зону, яка простяглася майже до західних кордонів нашої країни. Згодом такі зони виникли в Кам'янець-Подільській і Вінницькій областях, а також у районах Чигирини і Знам'янки (на Кіровоградщині).

Партизанські краї і зони відіграли велику роль у розгортанні всенародної збройної боротьби в тилу ворога, адже на їх території формувалися численні загони і з'єднання народних месників. ЦК КП(б)У і УШПР неодноразово наголошували на необхідності залучення до боротьби проти загарбників найширших верств населення, створення прихованих партизанських резервів. Взимку 1942/43 р. командирів всіх партизанських загонів і з'єднань мали «повідати справу так, щоб у районі діяльності загонів не було жодного міста, села, населеного пункту, де б не існувало у прихованому вигляді бойового озброєного резерву партизанського руху. Ці приховані бойові партизанські резерви повинні бути чисельно необмежені і складатися з усіх чесних громадян і громадянок, які бажають визволитися з-під німецького ярма»¹.

---

¹ Вопросы истории КПСС периода Великой Отечественной войны (Материалы научной конференции, состоявшейся 28—30 сентября 1959 г. в Киевском ордена Ленина государственном университете им. Т. Г. Шевченко), К., 1961, стор. 208.

Якнайширшому розгортанню партизанського руху на тимчасово окупованій території значно сприяло перекидання у ворожий тил організаторських груп. Проте через незнання місцевих умов, велику концентрацію німецьких військ, розгалужену мережу каральних загонів інколи ще під час десантування вони потрапляли в райони скопчення гітлерівців і в сутичках з ними зазнавали великих втрат або були розгромлені повністю. Узагальнивши досвід засилки організаторських груп, УШПР дійшов висновку, що «...правильніше конмплектувати нові загони або викидати групи на бази вже існуючих...»². Існування партизанських країв і зон значною мірою полегшувало розв'язання цього питання. Так, у вересні 1942 р. УШПР прийняв рішення про закидання організаторів партизанського руху в райони дислокації загонів і з'єднань з якими «Велика земля» підтримувала зв'язок³.

Прибувши на територію, що перебувала під контролем партизанів, члени організаторських груп мали змогу краще ознайомитися з обстановкою, набували досвіду збройної боротьби. Командування з'єднань народних месників допомагали їм формувати нові загони, добирати командні кадри, розробляти маршрути рейдів, готуватися до виходу у визначені райони дій. Ці групи незабаром виростили у великі формування. Наприклад, у 1943 р. в зону, що перебувала під контролем кіровоградських партизанів, УШПР перекинув 10 організаторських груп по 8—15 чол. кожна⁴. Вони відіграли надзвичайно велику роль у розгортанні народної боротьби на території Кіровоградської області.

Важливе значення для перекидання організаторських груп відіграв на початку літа 1943 р. партизанський край у межиріччі Дніпра і Десни. Враховуючи ту обставину, що незабаром Придніпров'я стане ареною воєнних дій, радянське командування вживало заходів для розширення опору окупантам у цьому районі. У розташування партизанських формувань прибували уповноважені партії та уряду, представники УШПР і штабу партизанського руху при Військовій раді Воронежського фронту, військові фахівці. Так, лише з 20 червня до 1 серпня в зону дій загонів і з'єднань А. С. Ярового, І. М. Бовкуна, М. М. Тарануценка та ін. закинуто організаторські групи, очолювані М. В. Прибурюю, І. П. Кудіновим, Г. І. Шарварком, які мали створити партизанські формування і вийти на території Полтавської та Київської областей. Згодом у цю партизанську зону прибули організаторські групи М. А. Орловського, А. Т. Задорожного, В. В. Ільяша і Г. Циганкова. Водночас для їх озброєння льотчики доставили 162 автомати, 170 гвинтівок, 7 мінометів і 533 міни до них, 8 ПТР, велику кількість патронів, толу та інше військове спорядження⁵. З метою подання допомоги цим групам у справі формування нових загонів і виходу їх у визначені райони наприкінці серпня на територію партизанського краю десантовано оперативну групу представництва УШПР при Військовій раді Воронежського фронту на чолі з М. І. Шукаєвим. Незабаром там було створено з'єднання партизанських загонів під командуванням М. І. Шукаєва і П. Г. Сапожинського, яке спочатку діяло в українському Поліссі, а на початку 1944 р. перебазувалося в Польщу, у вересні — у Чехословаччину, де допомогло братнів народам у розгортанні народної боротьби проти фашистів⁶.

² ПА ІП ЦК КП України, ф. 62, оп. 1, спр. 1, арк. 41.

³ Вопросы истории КПСС периода Великой Отечественной войны, стор. 209.

⁴ Герои подполья, вып. 2, М., 1970, стор. 322.

⁵ ПА ІП ЦК КП України, ф. 92, оп. 1, спр. 1, арк. 87; ф. 62, оп. 1, спр. 55, арк. 3, 8; спр. 1, арк. 21—22.

⁶ Там же, ф. 62, оп. 1, спр. 55, арк. 31; Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 2, К., 1968, стор. 231; т. 3, К., 1969, стор. 310; Нариси історії Чернігівської обласної партійної організації, К., 1970, стор. 286.

Організаторські групи, перекинуті у партизанський край, що існував в українському та білоруському Поліссі, поступово перетворилися у великі формування, які громили загарбників у західних і південно-західних областях України. Наприклад, група під командуванням А. М. Грабчака прибула на територію партизанського краю в січні 1943 р. При допомозі місцевих жителів і народних месників вона швидко розпочала активну бойову та організаційську діяльність, що сприяло зростанню її авторитету і поповненню. Незабаром вона виросла у партизанський загін, в якому на 1 червня 1943 р. налічувався 231 чол., а згодом — 1487⁷.

Члени організаційських груп входили до складу підпільних обкомів і райкомів партії, обласних штабів партизанського руху. Так, на території поліського партизанського краю на базі орггруп було створено Кам'янець-Подільський і Вінницький підпільні обкоми, які пізніше перебазовано у відповідні області, де вони проводили організаційську, масово-політичну та бойову діяльність⁸.

Лише протягом 1943 р. УШПР та його представництва при військових радах фронтів направили у тил ворога 32 організаційські групи (315 чол.). Крім того, з спеціальними завданнями ЦК КП(б) України та УШПР туди прибули 252 чол. Більшість з них висаджувалася на територію партизанських країв і зон⁹.

Підпільні обкоми і райкоми партії, штаби партизанського руху, командування з'єднаннями і загонами вишукували найефективніші форми та засоби розвитку і посилення боротьби в тилу ворога. Одним з таких засобів було відправлення спеціальних організаційських груп, створених на базі існуючих формувань у райони, де ще недостатньо був розвинутий партизанський рух. Як правило, їх очолювали досвідчені командири. У сусідніх районах вони налагоджували зв'язки з місцевими загонами народних месників, організували нові, подавали їм всебічну допомогу, створювали приховані резерви. Наприклад, організаційські групи, сформовані у з'єднанні О. М. Сабурова, було послано до Житомирської, Київської, Кам'янець-Подільської і Ровенської областей. Група у складі 10 чол., очолювана В. Г. Волковим, у грудні 1942 р. направлена в район Шепетівки — Славути Кам'янець-Подільської області, де допомогла місцевому партизанському загону ім. Михайлова створити прихований резерв з 200 чол., агентурну мережу (80 чол.) і влаштувала 24 явочні квартири¹⁰. Внаслідок організаційської роботи цієї та інших груп, організованих у з'єднанні О. М. Сабурова, було створено значні партизанські резерви, за рахунок яких виникло 15 нових загонів і в 45 селах партизанського краю організовано місцеву самооборону¹¹.

Базуючись у межиріччі Десни і Дніпра, з'єднання М. Г. Салая послало організаційські групи на територію Полтавської області. Зокрема, 7 липня 1943 р. група з 50 чол. на чолі з Душаєвим вийшла у район Пирятин — Гребінка для налагодження зв'язку з місцевими загонами і підпіллям та створення агентурної мережі. Завдання було успішно виконано. 17 липня у район Прилуки — Лубни направлено загін ім. Кутузова¹².

⁷ ПА ІП ЦК КП України, ф. 88, оп. 1, спр. 1, арк. 8, 351.

⁸ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу, т. 2, стор. 182.

⁹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 62, оп. 1, спр. 5, арк. 115; «УІЖ», 1962, № 6, стор. 95.

¹⁰ З. А. Богатырь. В тылу врага, М., 1963, стор. 293.

¹¹ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу, т. 2, стор. 236.

¹² ПА ІП ЦК КП України, ф. 95, оп. 1, спр. 1, арк. 14.

Численні групи організаторів партизанських загонів було сформовано у з'єднанні С. Ф. Маликова. Завдяки злиттю з дрібними загонами з'єднання зросло з 310 чол. (кінець 1942 р.) майже до трьох тисяч бійців (вересень 1943 р.). У різний час його приховані резерви налічували до 7 тис. чол.¹³

Значну роботу проводили народні месники, які діяли на території партизанської зони, що виникла у північних районах Сумщини і в південній частині Брянських лісів. Тільки з 1 листопада 1942 р. до 15 січня 1943 р. з'єднання Я. І. Мельника за рахунок партизанських резервів збільшилося на 1159 бійців. Крім того, в зоні його діяльності налічувалося 1600 чол. прихованого резерву, частина якого була озброєна і входила до загонів місцевої самооборони¹⁴.

Важливою умовою утримання партизанами визволених від загарбників територій була всебічна допомога і підтримка народних месників місцевим населенням. Тому налагодження тісних зв'язків і контактів з трудящими було однією з головних ланок повсякденної агітаційно-масової діяльності партійних і комсомольських організацій, командування формуваннями та партійного підпілля. У бійців виховувалося почуття поваги до мирних жителів, рішуче викорінювалися спроби мародерства з боку окремих несвідомих елементів, проводилася думка про те, що партизани мають бути захисниками і рятівниками радянських людей у ворожому тилу. Наприклад, командування і партійна організація з'єднання О. Ф. Федорова закликали бійців «...бути особливою ввічливим, тактовним і культурним у поводженні з населенням»¹⁵. Подібна робота проводилася в усіх партизанських формуваннях.

Ефективною формою згуртування широких народних мас на боротьбу проти загарбників було створення численних антифашистських груп сприяння, які виступали ініціаторами всебічної допомоги партизанам і підпільникам. Групи сприяння виділяли для партизанів провідників, часто самостійно виконували складні бойові завдання, через них підтримувався найтісніший зв'язок народних месників з населенням. При їх допомозі було створено розгалужену мережу агентурної розвідки, яка діяла на величезній території. Таким чином партизани одержували дані про плани гітлерівців щодо боротьби проти народних месників, про шпигунів, провокаторів та зрадників Батьківщини, які служили у загарбників. Багато таких груп працювало в зоні діяльності партизанської бригади А. П. Бринського, з'єднань О. М. Сабурова, О. Ф. Федорова, С. Ф. Маликова та ін.

Певну роль у піднесенні партизанського руху відіграв поділ з'єднань на самостійно діючі або виділення з них окремих великих загонів. Як правило, ці загопи і з'єднання виходили у нові райони, де народна боротьба проти окупантів була недостатньо розвинута. Таким чином вони розширювали межі партизанських країв і зон. Наприклад, на базі окремих загонів Ровенський підпільний обком партії і штаб партизанського руху створили ряд партизанських формувань, які перебазувалися в різні райони¹⁶. Це сприяло залученню до боротьби проти загарбників дедалі ширших мас трудящих, які ставали добровільними помічниками партизанів, становили їх резерв. Завдяки

¹³ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу, т. 2, стор. 236; В. Клоков, І. Кулик, І. Слин'яко. Народна боротьба на Україні в роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу, К., 1957, стор. 138.

¹⁴ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 75, оп. 1, спр. 1, арк. 19; В. Клоков, І. Кулик, І. Слин'яко. Назв. праця, стор. 138.

¹⁵ І. Л. Дем'яничук. Збірою слова, К., 1966, стор. 78.

¹⁶ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 69, оп. 1, спр. 1, арк. 14—15.

невтомній діяльності партизанських агітаторів, підпільників тільки безпосередньо в зоні діяльності ровенських партизанських загонів і з'єднань існував семитисячний прихований резерв¹⁷. «Загін наш,— згадавав командир спец'єднання Д. М. Медведєв,— зростав не щодня, а щододни. Колгоспники почали направляти до нас своїх синів. Споряджали молодь у партизани святково: витягали для них сховааний від німців одяг, взуття, благословляли в дорогу. З багатьох сіл у нас було по десять—п'ятнадцять чоловік»¹⁸.

Якщо на 1 липня 1943 р. на Україні діяло 17 з'єднань і 160 загонів, у складі яких налічувалося 29 457 чол., то на 1 січня 1944 р.— 29 з'єднань і 83 загони (43 497 бійців), незважаючи на те, що 14 724 народні месники Лівобережної України вийшли в радянський тил. У другому півріччі 1943 р. створено з'єднання А. М. Грабчака, І. Д. Діброви, П. А. Дубового, А. З. Одухи, С. А. Олексенка, І. Є. Скубка¹⁹ та багато інших.

У місцях розташування більшості з'єднань, зокрема О. Ф. Федорова, О. М. Сабурова, С. А. Ковпака, А. М. Грабчака, В. А. Бегми та ін., було відкрито спеціальні школи і курси, слухачі яких набували навичок мінерів, зв'язківців, радистів, кулеметників, мінометників. У школі, що існувала в з'єднанні О. Ф. Федорова, було складено розклад занять, виготовлено навчальні посібники. Після засвоєння теоретичного курсу проводилися практичні заняття. За межами табору споруджено вузькоколіяку, на якій партизани відпрацьовували підхід до удаваного об'єкту мінування і відхід від нього. Потім майбутні мінери вчилися закладати і маскувати міни²⁰. З кінця травня до листопада 1943 р. тільки у цьому з'єднанні підготовлено 312 мінерів-підривників, а загалом — близько 4 тис.²¹

На територіях партизанських країв і зон широкого розмаху набрала підготовка молодшого командного і політичного складу. Наприклад, у з'єднанні В. А. Бегми навчанням керували досвідчені офіцери штабу з числа колишніх кадрових військовослужбовців. Вони підготували більше 50 командирів нижчої і середньої ланки²². Така ж робота проводилась і в інших загонах та з'єднаннях.

Важливе місце в діяльності штабів партизанських формувань, що діяли в партизанських краях і зонах, займала військова підготовка поповнення. «Нові партизани,— писав Д. М. Медведєв,— почали проходити у нас військове навчання за програмою, розрахованою на двадцять днів. Як у справжніх військових школах вони вчилися похідного життя, солдатського кроку, тактики лісового бою... Потім комісія приймала заліки, і більшість одержувала «добре» і «відмінно»²³.

Прибувши наприкінці квітня 1943 р. на Правобережну Україну, з'єднання під командуванням О. Ф. Федорова почало швидко поповнюватися за рахунок партизанських резервів. З навколишніх сіл до партизанів приєдналося більше 700 жителів, які не проходили військової підготовки. За планами, складеними штабом з'єднання, нові бійці опановували тактику партизанської боротьби, вчилися форсувати

¹⁷ Радянська Ровенщина 1939—1959. Документи і матеріали, Львів, 1962, стор. 163.

¹⁸ Дмитрій Медведєв. Это было под Ровно, М., 1970, стор. 380—381.

¹⁹ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 62, оп. 1, спр. 1, арк. 84.

²⁰ М. Глазюк. Лесные солдаты, Харьков, 1961, стор. 56.

²¹ Партизани України в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників. Довідник, К., 1947, стор. 69; Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу, т. 2, стор. 250—251.

²² ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 69, оп. 1, спр. 1, арк. 28.

²³ Дмитрій Медведєв. Это было под Ровно, стор. 381.

водні перешкоди, долати вогневу смугу тощо²⁴. Для них систематично проводили бесіди і читали лекції про міжнародне становище, успіхи Радянської Армії на фронтах та ін.

Активним помічником командування партизанських формувань, партійних і комсомольських організацій у підготовці та навчанні половиння була преса. На сторінках газет, у листівках узагальнювався бойовий досвід окремих бійців та підрозділів. На прикладах конкретних операцій газети вчили, як треба вибирати вогневі позиції, маскувати їх, корегувати і вести вогонь.

Готуючи проти партизанів численні каральні експедиції, німецьке командування було змушене враховувати масовість, організованість народних месників, їх вміння швидко орієнтуватися в обстановці. Зокрема, в циркулярі командуючого охоронними військами групи армій «Центр» від 16 квітня 1942 р. про виділення військ для боротьби з партизанами вказувалося, «...що в усіх партизанських районах ... військово-керівництво (партизанів.— В. К.) проводить набір у загони в селах і здійснює планомірне навчання. Тому партизани, навіть одягнені в цивільну форму, повною мірою володіють боедатністю регулярних частин...»²⁵.

Під час проведення каральних операцій наявність вільних територій дозволяла загонам народних месників часто здійснювати маневри і перегруповання сил з метою зміни місця дислокації і відриву від ворога. Завдяки цьому вони уникали зустрічних боїв, як правило, з переважачими силами загарбників.

Завдяки існуванню на окупованій території партизанських країв і зон ЦК КП(б)У і УШПР мали змогу оперативно здійснювати керівництво партизанським рухом у ворожому тилу. В розташування формувань постійно прибували представники штабу, уповноважені партії та уряду, працівники розвідувальних органів, військові спеціалісти.

Наявність партизанських країв та зон дозволяла партійним і комсомольським органам, командуванню загонів і з'єднань здійснювати керівництво комуністичним підпіллям. Комуністична партія і уряд зобов'язали їх повсюдно зміцнювати партійне підпілля, створювати нові підпільні організації та групи у кожній області, районі, населеному пункті, активізувати їх діяльність. Виконуючи вказівки ЦК КП(б)У та УШПР, за короткий час Ровенський підпільний обком партії створив 9 підпільних райкомів, під керівництвом яких розгортали діяльність низові організації та антифашистські групи. Дубровницький райком керував роботою 60 підпільників у селах Колки, Сельці, Залужжя, Берест та ін., а Рокитнянський — підпільних груп у селах Біловеж, Остки, Купель, Сновидовичі та багатьох інших. Всього підпільні райкоми партії Ровенщини створили 165 організацій і груп, до складу яких входило 1600 чол. Крім того, на території області боролися ще 370 патріотів, які безпосередньо підпорядковувалися підпільному обкому КП(б)У²⁶.

Велике значення мали партизанські краї та зони для здійснення рейдів. На їх території з радянського тилу доставляли озброєння, боеприпаси та інше військове спорядження для з'єднань, які мали йти в рейд, сюди ж після виконання завдань поверталися бійці для відпочинку.

²⁴ О. Ф. Федоров. Підпільний обком діє, К., 1964, стор. 437; ПА ІП ЦК КП України, ф. 166, оп. 1, спр. 170, арх. 13.

²⁵ Документи німецько-фашистського командування о действиях советских партизан.— «Военно-исторический журнал», 1960, № 7, стор. 91.

²⁶ Л. Степанов. До історії антифашистської боротьби на Ровенщині 1941—1944 рр., Львів, 1966, стор. 54, 57.

Наприклад, розташований на стику трьох республік Брянський партизанський край став нездоланною фортецею для окупантів, базою розвитку народної боротьби на території багатьох областей України та суміжних районів РРФСР і БРСР. З нього неодноразово здійснювали рейди російські та українські партизанські загони і з'єднання. Зокрема, восени 1942 р. звідси вийшли в рейд на Правобережну Україну з'єднання С. А. Ковпака і О. М. Сабурова. У Брянському партизанському краї формувалися з'єднання під командуванням М. І. Наумова та І. Я. Шушпанова (пізніше Я. І. Мельника).

Неабияке значення для підготовки до рейдів мала партизанська зона на стику Чернігівської та Орловської областей. Звіди навесні і влітку 1943 р. вирушили з'єднання О. Ф. Федорова, загони М. А. Рудича, М. Г. Салая, Я. П. Шкрябача і В. І. Піскарьова.

Згідно з рішенням УШПР частина партизанських з'єднань, що дислокувалися в українському і білоруському Поліссі, зокрема С. А. Ковпака, О. Ф. Федорова, М. І. Наумова, Я. І. Мельника, В. О. Карасьова, М. А. Прокопюка, П. П. Вершигори та ін., здійснила рейди в західні і південно-західні райони України.

Контролюючи величезні території, партизани були повними господарями на залізницях, шосейних і ґрунтових шляхах, водних магістралях противника. Більшість загонів стежила за перекиданням німецьких військ на певних відрізках комунікацій і не пропускала ворожі ешелони, автоколони, обози, що рухались як на фронт, так і в тил. Так, кожний загін з'єднання О. Ф. Федорова тримав під своїм контролем ділянки доріг завдовжки 150—200 км. Групи підричників закладали міни в межах своєї ділянки щоразу в іншому місці²⁷. У такий спосіб вели боротьбу на комунікаціях й інші партизанські з'єднання.

Як свідчить статистика, більшість висаджених у повітря народними месниками ешелонів, знищеної військової техніки ворога припала на партизанські загони і з'єднання, підпільні організації, які діяли в лісно-болотистому українському Поліссі, лісно-степових районах республіки, гористо-лісистій місцевості Криму. Саме там спостерігалася найбільша концентрація партизанів. Якраз у цих географічних умовах диверсійно-підривний спосіб боротьби з німецько-фашистськими загарбниками давав найбільший ефект. Це змушені були визнати навіть окупанти. Так, у червні 1943 р. фашистська газета «Дейче альгемейне цейтунг» писала: «Постійна загроза постачанню, безконечні руйнування залізничних колій, порушення ліній зв'язку, необхідність безперервної охорони шосейних доріг і шляхів підвозу, напади на окремі машини, вибухаючі міни, терор проти населення, що добровільно працює на німців (зрадників.— В. К.),— ось що характеризує діяльність партизанів...»²⁸.

Утворення й існування партизанських країв і зон у тилу німецько-фашистських армій було яскравим свідченням героїчної боротьби українського народу за збереження Радянської влади. Для всього населення, яке опинилося на окупованій ворогом території, вони стали символом непереможності влади народу, сили і життєвості радянського суспільного ладу. Крім того, наявність цих зон створювала постійну загрозу гітлерівським загарбникам з тилу, змушуючи їх відкликати з фронту цілі дивізії. Це прискорило вигнання окупантів з території Радянського Союзу і остаточний розгром фашизму.

²⁷ О. Ф. Федоров. Підпільний обком діє, стор. 505.

²⁸ А. Галли. Выпужденные признания о действиях советских партизан. — «Большевик», 1944, № 3—4, стор. 47.

БОРЬБА ТРУДЯЩИХ УКРАЇНИ ЗА ЕКОНОМІЧНУ ПЛАТФОРМУ БІЛЬШОВИКІВ (СЕРПЕНЬ — ЖОВТЕНЬ 1917 р.)

У боротьбі робітників і селян за повалення влади буржуазії і встановлення диктатури пролетаріату важливу роль відіграв VI з'їзд РСДРП(б) (26 липня — 3 серпня 1917 р.). Спираючись на ленінське вчення про можливість перемоги соціалізму в одній, окремо взятій капіталістичній країні і виходячи з глибокого аналізу історичної обстановки в Росії, що склалася після липневих подій, з'їзд визначив завдання і виробив тактику більшовицької партії в боротьбі за перемогу соціалістичної революції.

Розвиваючи програму економічних заходів, висунутих у Квітневих тезах і рішеннях VII (Квітневої) Всеросійської партійної конференції, VI з'їзд партії вважав, що єдиним виходом з критичного становища є ліквідація війни і організація виробництва не для війни, а для відбудування всього, зруйнованого нею, не в інтересах купки фінансових олігархів, а в інтересах робітників і бідніших селян. Врегулювання виробництва в Росії може бути проведене тільки організацією, яка перебуває в руках пролетарів і напівпролетарів, що передбачає перехід в їх руки і державної влади. З метою планомірного відродження економіки країни передбачався ряд рішучих революційних заходів: націоналізація і централізація банкової справи, націоналізація ряду синдицизованих підприємств; організація правильного обміну між містом і селом, який спирається на кооперативи і на продовольчі комітети; встановлення дійсного робітничого контролю з представників Рад робітничих депутатів, профспілок, фабрично-заводських комітетів і технічного персоналу. З метою боротьби з фінансовим крахом передбачалося припинення дальшого випуску паперових грошей, відмова від сплати державних боргів, як зовнішніх, так і внутрішніх, з забезпеченням, однак, інтересів дрібних сплатників; запровадження загальної трудової повинності; видання закону, який забороняв би закриття підприємств або скорочення виробництва без дозволу Рад робітничих депутатів, профспілок і центральних фабрично-заводських комітетів.

Однією з найважливіших складових частин економічної платформи партії була вимога конфіскації поміщицької і націоналізація всієї землі в країні. Отже, вимоги економічної платформи партії враховували назрілі потреби матеріального життя суспільства і відповідали коринним інтересам більшості трудящих мас.

В історико-партійній літературі певною мірою вже висвітлювалася боротьба трудящих України за економічну платформу більшовиків¹.

---

¹ А. М. Лисецкий. Большевики во главе стачечной борьбы пролетариата Украины в период подготовки Великой Октябрьской социалистической революции (март — октябрь 1917 г.). Кандидатская диссертация, Харьков, 1958; А. П. Гриценко. Робітничі фортеці соціалістичної революції. К., 1965; Н. Ф. Шумихин. Борьба Коммунистической партии за фабзавкомы и профсоюзы на Украине в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (март 1917 —

Деякі аспекти проблеми знайшли відображення в загальних працях з історії Жовтневої революції на Україні. Особливе місце серед досліджень посіла колективна двотомна монографія «Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні»².

Однак проблема економічної боротьби в період назрівання революційної кризи і підготовки збройного повстання в історико-партійній літературі висвітлена недостатньо. У даній статті зроблена спроба показати боротьбу трудящих України за економічну платформу більшовиків, які форми і методи роботи при цьому вони застосовували.

Аналізуючи економічне становище країни, VI з'їзд партії відмічав: «В результаті, після трьох років війни, економічне становище Росії має такий вигляд: повне виснаження в сфері продуктивної праці і дезорганізація виробництва, крайній розлад і розпад транспортної сітки, близький до остаточного краху стан державних фінансів і, як наслідки всього цього, продовольча криза, що доходить до голоду, абсолютна нестача палива і засобів виробництва взагалі, прогресуюче безробіття, величезне зубожіння мас і т. д. Країна уже падає в безодню остаточного економічного розпаду і загибелі»³.

Буржуазія, боячись втратити разом з політичною владою і владу над організованим виробництвом, вела політику саботажу, вдаючись до прихованих локаутів, спинення виробництва, свідомо сприяючи економічному хаосу з метою використання його для справи контрреволюції. На Україні локаути найбільш широкого розмаху набули у вугільній і металургійній промисловостях. У серпні в Донбасі було закрито більше 70 підприємств. 28 серпня припинили роботу заводи Донецького металургійного товариства штампування, значно скоротилося виробництво цвехового заводу Донецько-Юр'ївського товариства⁴. Адміністрація найбільшого на Півдні суднобудівного заводу «Наваль», посилаючись на нестачу сировини і палива, 22 вересня вирішила скоротити 50% працюючих. Про звільнення з роботи були попереджені також робітники заводів Російського суднобудівного, Катеринославського металургійного та Єлисаветградського «Ельворті». Лише рішучі дії трудящих не дозволили підприємцям закрити трубний завод у Катеринославі⁵.

Внаслідок закриття ряду заводів чимало робітників залишилось без роботи. На початку жовтня в Донбасі було звільнено близько 100 тис. робітників, у Катеринославі — 60 тис., у Києві — 15 тис.⁶

январь 1918 гг.), К., 1955; С. Т. Кушева. Фабзавкомы и профсоюзы Донецко-Криворожского бассейна и их большевизация в период Октябрьской социалистической революции. Кандидатская диссертация, Харьков, 1967; И. Ш. Черномаз. Борьба рабочего класса Украины за контроль над производством (март 1917 — март 1918), Харьков, 1958; М. А. Баранова. Рабочий контроль на промышленных предприятиях Донбасса (1917—1918 гг.), Львов, 1968; А. Д. Забара. Революционная борьба рабочего класса Украины за 8-годинный рабочий день (березень 1917 — сичень 1918 р.) Кандидатська диссертация. К., 1938; М. А. Рубач. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине в период проведения Октябрьской революции, К., 1957; М. Ф. Решодько. Большевики и крестьянское движение в Харьковской губернии в 1917 году (март 1917 — январь 1918 гг.), К., 1964.

² Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні (у двох томах), К., 1967.

³ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. I, К., 1954, стор. 351.

⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 3156, оп. 1, спр. 5, арк. 2, 53, 63, 72.

⁵ «Донецкий пролетарий», 28 серпня 1917 р.; «Известия», (Єлисаветград), 20 жовтня 1917 р.

⁶ Підготовка Великої Октябрьської соціалістичної революції на Україні. Сборник документов и материалов, К., 1955, стор. 79; Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР, М., 1954, стор. 128.

Миколаївські газети повідомляли, що безробіття викликає тривогу і заворушення серед населення. Заробітна плата тих, хто ще працював, була дуже низькою. В Донецькому басейні, наприклад, робітники працювали по 12 год. на добу, а зарплати при тодішніх цінах не вистачало навіть для того, щоб прогудувати свої сім'ї⁷.

Від нестачі продуктів, дорожнечі терпіло не тільки міське населення, але й сільська біднота. Так, вся земля поміщиків Бантизмаського і Ренікера (Балтський повіт Херсонської губернії) пустувала лише тому, що їх не влаштовувала орендна ціна. Подібне явище мало місце і в селах Херсонського повіту⁸. В Новозибківському повіті Чернігівської губернії врожай зернових становив лише 15 пуд з десятини. Сім волостей з одинадцяти зовсім не засівали поля. Селяни великими групами відправлялися на Південь. Через голод, недоїдання виникали епідемії.

Керуючись історичними рішеннями VI з'їзду РСДРП(б), більшовики повели рішучу боротьбу проти саботажу і локаутів. Вони роз'яснювали масам, що єдиним засобом боротьби проти катастрофи, яка насувається, є пролетарська соціалістична революція. «Йти вперед, в Росії ХХ століття, що завоювала республіку і демократизм революційним шляхом,— писав В. І. Ленін у брошурі «Загрожуюча катастрофа і як з нею боротися»,— не можна, не йдучи до соціалізму, не роблячи кроків до нього...»⁹.

Робітники найбільших революційних центрів країни — Петрограда і Москви відповіли на наступ капіталістів могутнім піднесенням страйкового руху. Своєю героїчною боротьбою за ідеали революції вони запалювали пролетаріат усю Росію. На Україні особливо великим був страйк робітників Харківського паровозобудівного заводу, що тривав з 1 по 20 вересня 1917 р. Паровозобудівників «ХПЗ» підтримували 300 інших харківських підприємств, серед них — «ВЕК», робітники якого 18 вересня заарештували дирекцію за те, що вона відмовилась підвищити заробітну плату. Аналогічні події відбулися і на заводах Герляха та Пульста¹⁰. У телеграмі прокурора Харківської судової палати від 29 вересня 1917 р. міністру юстиції відзначалось, що директори заводів позбавлені можливості продовжувати службу. Всі справи в суді закінчуються лише писаниною, бо сила не підкоряється владі¹¹. Голова Харківської спілки металістів повідомляв комісара міністерства праці Сіпайла, що рух чорноробів, який охопив усі харківські металообробні підприємства (по суті економічний), має велике політичне значення¹².

Хвиля політичних страйків охопила весь Донбас. 24 серпня страйкували робітники Боково-Хрустального гірничого району. Їх дії були настільки рішучими, що промисловцям довелося викликати озброєний загін козаків¹³. 19 вересня розпочався страйк робітників 2-го снарядного заводу в Маріуполі¹⁴. Інженер Маріупольського гірничого округу у рапорті від 30 вересня 1917 р. відзначав: «Робітники на заводах вима-

⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 3156, оп. 2, спр. 45, арк. 76.

⁸ «Воля народа», 12 серпня 1917 р.

⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 323.

¹⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 2699, оп. 2, спр. 9, арк. 3; ЦДАЖР СРСР, ф. 6, оп. 1, спр. 1644, арк. 1.

¹¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 406, оп. 2, спр. 157, арк. 21.

¹² ЦДАЖР УРСР, ф. 2699, оп. 2, спр. 9, арк. 6.

¹³ Партархів Ворошиловградського обкому КП України, ф. 2, оп. 1, спр. 141, арк. 67; «Известия Юга», 26 серпня 1917 р.

¹⁴ Донецький обласний державний архів (далі — ДОДА), ф. Р-2109, оп. 1, спр. 104, арк. 27.

гають введення фактичного 8-годинного робочого дня із збереженням їх заробітної плати за 10-ти і 12-ти годинну зміну. В деяких цехах робітники уже це зробили. ...Машиністи на вугільних копальнях встановили 6-ти годинний робочий день і вимагають підвищення заробітної плати на 100%»¹⁵. Введення 8-годинного робочого дня вимагали робітники Юзівських підприємств товариства. 3 тис. робітників Новосмоляннівського рудника цього ж товариства не вийшли на роботу, також домагаючись підвищення заробітної плати¹⁶. 23 жовтня розпочався загальний страйк у Грушевсько-Власівському районі Донбасу¹⁷. «Якби промисловці усвідомили справжній трагізм стану справ, ту жахливу прірву, куди штовхають донецьку промисловість, вони визнали б законні вимоги робітників, які доведені до відчаю нестерпними умовами життя»¹⁸, — заявляли страйкарі Донеччини.

Проти локаутів і саботажу капіталістів активно виступали керівні більшовиками робітниками Катеринослава, Києва, Полтави, Сум та інших міст. Конфлікт між робітниками і промисловцями Павлограда Катеринославської губернії вирішувався на засіданні Ради робітничих і солдатських депутатів (промисловці були доставлені силою)¹⁹. Майже протягом тижня тривав страйк на маслوبيнному заводі в Києві. 18 вересня не вийшли на роботу робітники шкірзаводу Шленкера (м. Бердичів Київської губернії), 26 серпня страйкували двірники Полтави, через два дні — шкіряники, 3 жовтня — робітники профспілки «Голка», 8 — фотографи, 20 — візники²⁰. На загальних зборах робітників інструментальної майстерні Сум 8 жовтня було поставлено вимогу перед адміністрацією підвищити заробітну плату на 50%. У випадках невиконання вимог робітники оголошували страйки²¹.

Гострий характер мала боротьба на тих підприємствах, які належали іноземним капіталістам. 12 вересня, наприклад, робітниками були арештовані французькі піддані на Щербинівському руднику²², 5 жовтня ливарники макіївських майстерень двічі стріляли у французького інженера Ремі²³. Вимушені були залишити свої вугільні підприємства капіталісти з Російсько-Бельгійського товариства в Юзівці²⁴. Подільському губернському комісару повідомляли 24 жовтня про те, що населення Тростянця загрожує розгромом французького товариства²⁵.

23 вересня почався всеросійський залізничний страйк. ЦК партії звернувся до робітників Росії, до всіх партійних організацій із закликом підтримати законні вимоги залізничників. Більшовицькі організації України активно підтримали залізничних робітників у їх боротьбі проти Тимчасового уряду. Катеринославська загальноміська конференція більшовиків звернулася до трудящих із закликом: «Ми стоїмо напередодні великих потрясінь і битв. Близький день і час, коли зійдеться у смертельному двобої праця і капітал. Товариші, готуйтеся до бою! Ство-

¹⁵ Партархів Ворошиловградського обкому КП України, ф. 2, оп. 1, спр. 141, арк. 112.

¹⁶ ДОДА, ф. 2109, оп. 1, спр. 67, арк. 29; ПА ІП ЦК КП України, ф. 57, оп. 1, спр. 164, арк. 82.

¹⁷ «Голос революції», 26 жовтня 1917 р.

¹⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 3156, оп. 1, спр. 5, арк. 77.

¹⁹ Там же, ф. 398, оп. 2, спр. 96, арк. 208.

²⁰ «Голос социал-демократа», 6 жовтня, 29 вересня 1917 р.; «Полтавський день», 29 серпня, 4, 10, 21 жовтня 1917 р.; Партархів Полтавського обкому КП України, ф. 7, оп. 2, спр. 50, арк. 10.

²¹ Сумський обласний державний архів (далі — СОДА), ф. Р-2362, оп. 1, спр. 25, арк. 26.

²² ЦДАЖР СРСР, ф. 398, оп. 2, спр. 96, арк. 73.

²³ Там же, оп. 1, спр. 37, арк. 57.

²⁴ Там же, ф. 406, оп. 2, спр. 160, арк. 1.

²⁵ Там же, арк. 16.

рюйте свої бойові робітничі дружини!... Наближається година великих боїв! Хай живе революційний похід проти капіталу!»²⁶. Краматорська Рада робітничих і селянських депутатів, заслухавши доповідь про всеросійський страйк залізничників, вирішила підтримати його і вимагати передачі всієї влади Радам²⁷.

На Україні найбільш активно страйкували залізничники Катеринослава, Маріуполя, Одеси, Севастополя^{28–29} та інших міст.

Незважаючи на масові революційні виступи робітників усєї країни, Тимчасовий уряд не збирався боротись із розрухою в промисловості. Навпаки, політика локаутів і саботаж всіляко підтримувалась ним. Скликана Тимчасовим урядом особлива нарада по обороні 18 жовтня визнала за необхідне «розробити планомірну програму закриття заводів»³⁰. Капіталісти навмисне відтягували переговори про підвищення заробітної плати, встановлення 8-годинного робочого дня, про поліпшення побутових умов, намагаючись голодом задушити революцію.

Фабзавкоми та інші пролетарські організації посилили боротьбу з контрреволюцією на виробництві. Конференція фабзавкомів Києва, яка відбулася 19–22 серпня 1917 р. під головуванням члена Київського комітету РСДРП(б) А. В. Іванова, в резолюції про боротьбу з локаутами рішуче висловила за робітничий контроль над виробництвом³¹. Аналогічні рішення прийняли І конференція рудничних і фабрично-заводських комітетів Донбасу (1 жовтня), І конференція гірників (2 жовтня)³². Більшовицьку позицію щодо робітничого контролю зайняло Обласне бюро профспілки металістів Донецько-Криворізького басейну, секретарем якого був Ф. А. Сергеев.

Виконуючи рішення VI з'їзду партії, більшовики України при безпосередній участі Рад, профспілок і фабзавкомів створювали на заводах, фабриках, рудниках комісії, які контролювали діяльність підприємств, вели боротьбу з контрреволюцією. Для здійснення ефективного контролю заводський комітет Дніпровського металургійного заводу створив спеціальну контрольну комісію з відділами, які контролювали організацію виробництва, транспорт, замовлення, собівартість, фінанси та ін. У кожний відділ входили два представники від Ради робітничих депутатів, чотири — від заводського комітету і два — від профспілки металістів. Завком київського заводу «Арсенал», крім постійно діючих комісій, виділив своїх комісарів по технічній частині, без відома і згоди яких не вирішувалось жодне питання і не проходили жодні збори працівників відділу. Робітничий контроль був запроваджений на всіх великих підприємствах Донбасу³³.

Фабзавками стежили за витрачанням матеріалів, прийомом, звільненням робітників, а з осені 1917 р. перейшли до контролю над вивозом готової продукції і сировини.

²⁶ «Звезда», 24 вересня 1917 р.

²⁷ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 59, оп. 1, спр. 162, арк. 66.

^{28–29} ДОДА, ф. Р-2109, оп. 1, спр. 104, арк. 34–35; ЦДАЖР УРСР, ф. 3156, оп. 1, спр. 15, арк. 66; ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 1-а, спр. 270, арк. 9.

²⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 3156, оп. 1, спр. 5, арк. 61, 64, 66.

³⁰ Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні т. II, стор. 153.

³¹ «Пролетарій», 3 вересня 1917 р.

³² Під прапором марксизму-ленінізму. Збірник статей, присвячений сорокаріччю утворення Комуністичної партії України, К., 1959, стор. 150; ЦДАЖР СРСР, ф. 406, оп. 6, спр. 299, арк. 16.

³³ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 57, оп. 1, спр. 162, арк. 26; ф. 33, оп. 1, спр. 1, арк. 22.

Там, де підприємці відмовлялись підкорятись контролю, робітники звільняли або заарештовували найбільш запеклих саботажників і управляли виробництвом самі. Так, 21 серпня 1917 р. на мітингу на Донецько-Рубежанському заводі товариства «Русскокраска» і «Коксобензол» було вирішено вигнати з заводу найбільш ненависних їм інженерів Слущкіна, Еліхіна і Торопова³⁴. 28 вересня за відмову адміністрації проводити прийом і звільнення робітників через заводський комітет була реквізована ткацька фабрика Жерякова в Катеринославі^{35–36}.

Робітники Баварської фабрики Південно-Російського товариства заявили рішучий протест проти вимоги адміністрації затверджувати рішення фабричного комітету. «Ми будемо всіма силами боротися проти обмеження прав наших комітетів,— говорилося в рішенні загальних зборів,— і всякий похід на них будемо розглядати, як виклик робітникам фабрики»³⁷. Катеринославська конференція заводських комітетів і правління профспілок у вересні 1917 р. заявила, що робітники не допустять замаху на організацію, створені революцією³⁸.

У конфлікти з підприємцями активно втручалися Ради робітничих депутатів, значна частина яких після корніловського заколоту стала більшовицькою. Такі Ради широким фронтом вторгалися в життя міст і робітничих селищ, у справи комунального господарства, продовольчого постачання, працевлаштування населення тощо, встановлюючи свій контроль, іноді беручи на себе і всю повноту відповідальності за розв'язання цих питань.

Луганська Рада робітничих і солдатських депутатів, наприклад, стоячи на більшовицьких позиціях, по суті зосередила в своїх руках всю повноту влади в місті. Вона мала в своєму розпорядженні численні озброєні загони червоногвардійців, з допомогою яких організувала охорону громадського порядку, взяла під контроль заводи, фабрики, друкарні, магазини та інші важливі об'єкти. Рада видавала постанови і розпорядження, які були обов'язковими для всіх громадян міста³⁹. Виконавчі комітети багатьох Рад Донбасу, ігноруючи місцеві органи Тимчасового уряду, встановлювали контроль над виробництвом, займали потрібні приміщення, конфіскували у капіталістів товари і за твердими цінами розподіляли їх серед населення.

Восени 1917 р. робітничий контроль поширювався не лише на виробництво, але й на розподіл продуктів харчування і предметів широкого вжитку. Так, у Горлівсько-Щербинівський район продукти не завозили по два місяці. Голод загрожував шахтарям і металістам, робітникам текстильної промисловості. В ряді міст, зокрема в Донбасі, Одесі оула введена карткова система. Ціни на предмети першої необхідності збільшилися на 200—300%.

Фабзавкоми і профспілки, Ради робітничих депутатів вели нещадну боротьбу з продовольчою розрухою. Контрольні комісії в Катеринославі, Одесі реквізували продтовари і розподіляли їх серед населення за встановленими цінами. Всі пекарні Миколаєва перейшли в повне підпорядкування Рад. Фабзавкоми добивались від Тимчасового уряду, фабрикантів і заводчиків забезпечення робітників борошном, хлібом, цукром, картоплею та іншими продуктами. Проте ці заходи тіль-

³⁴ Ворошиловградський обласний державний архів (далі — ВОДА), ф. 101, оп. 1, спр. 6, арк. 46.

^{35–36} ЦДАЖР УРСР, ф. 3156, оп. 1, спр. 5, арк. 72.

³⁷ «Звезда», 21 вересня 1917 р.

³⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 3156, оп. 1, спр. 5, арк. 72.

³⁹ Партархів Ворошиловградського обкому КП України, ф. 2, сп. 2, спр. 220, арк. 28—29.

ки деякою мірою поліпшували становище. Робітники все більше переконувалися, що остаточно вирішити продовольчу проблему можна лише, передавши владу в руки революційного пролетаріату. VI з'їзд РСДРП(б) звертав особливу увагу на здійснення робітничим класом фінансового контролю.

Боротьба робітничого класу України за здійснення контролю над фінансами була зв'язана з рядом перешкод. Фінансові книги, що знаходились на підприємствах, не розкривали повністю прибутків капіталіста. Буржуазія чинила опір робітничому контролю. На багатьох виробництвах у цих питаннях не було єдності між робітниками і службовцями. Робітникам не вистачало спеціальних знань. Уже перший досвід переконав, що така форма перевірки фінансової діяльності підприємств можлива лише після завоювання пролетаріатом політичної влади.

Робітничий контроль в умовах дезорганізації капіталістами виробництва мав виключно важливе значення. В. І. Ленін у праці «Чи вдержать більшовики державну владу?» підкреслював, що більшовики лозунг робітничого контролю ставили «... завжди *поруч* з диктатурою пролетаріату, завжди *слідом* за нею...»⁴⁰.

Боротьба робітничого класу проти наступу контрреволюції вплинула на розвиток революційного руху серед селян. На боці незаможного селянства стояла більшовицька партія, а інтереси поміщиків та куркулів захищали буржуазні партії. Українські есери виступали проти конфіскації поміщицьких, церковних і монастирських земель, радили відкласти розв'язання земельного питання до Установчих зборів. Таку ж позицію займали українські меншовики. Соціалісти-федералісти стояли за викуп поміщицьких земель.

Більшовики України піднімали трудове селянство на боротьбу за негайну конфіскацію поміщицьких та інших земель.

Селяни конфіскували поміщицькі землі, сінокоси і пасовиська, худобу, машини і сільськогосподарський реманент, вирубували ліси, оподатковували багатих землевласників, знижували орендні ціни. Вирішення селянами аграрного питання революційним шляхом мало місце в Чернігівській, Волинській, Херсонській, Київській⁴¹ та інших губерніях України. У Велико-Олександрівській волості Херсонського повіту селяни захопили хліб з поміщицьких полів і самі встановили оренду ціну на землю. В с. Костянтинівці цього ж повіту селяни вигнали орендарів з 18 поміщицьких маєтків і розподілили між собою землю⁴². Селяни с. Світільнова Оглавської волості на Чернігівщині 6 серпня заарештували 15 багатіїв, які намагались з метою захисту своїх маєтків об'єднатися у союз. Подібні події мали місце в с. Плоскому і Вістка цієї ж волості⁴³. Спілка земельних власників Чернігівської губернії на своїх зборах змушена була визнати неможливість ведення якої б то не було агітації за збереження земельної власності⁴⁴.

Поряд з боротьбою за землю, проти поміщиків, куркулів і реакційного духовенства селяни рішуче вимагали повалення Тимчасового уряду і встановлення в країні влади Рад. Захоплення поміщицьких, церковних і монастирських земель, сільськогосподарського реманенту стало масовим. Активними були виступи селян Волинської губернії: в Старо-

⁴⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 78.

⁴¹ «Известия» (Чернігів), 11 серпня 1917 р.; ЦДАЖР СРСР, ф. 406, оп. 2, спр. 177, арк. 30—35; спр. 193, арк. 91; спр. 250, арк. 99—100.

⁴² Там же, спр. 459, оп. 6, арк. 47; С. К. Мельник. Перемога Радянської влади на Півдні України (березень 1917 — березень 1918 р.), К., 1966, стор. 90.

⁴³ «Воля», 27 серпня 1917 р.

⁴⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. 406, оп. 2, спр. 252, арк. 83—85.

костянтинівському повіті вони захопили поміщицькі землі, в Житомирському — масово вирубали ліси, в Проскурівському (на Поділлі) — конфіскували у поміщиків сільськогосподарські продукти. Селяни Одеського повіту Херсонської губернії відмовились сплачувати оренду, організовано забрали весь поміщицький урожай. Земельні комітети сс. Ширловки і Михайлівки Слов'янського повіту Катеринославської губернії 24 жовтня 1917 р. конфіскували в бельгійського гірничо-заводського товариства «Белая» 357 тис. дес. землі. Селяни Врем'євської волості Маріупольського повіту 10 жовтня 1917 р. на зборах вирішили конфіскувати всю землю та інвентар поміщика⁴⁵. Захоплення землі й інвентаря мало місце і в Балтському повіті⁴⁶. Наприкінці вересня і в жовтні 1917 р. у Подільській та Волинській губерніях було розгромлено 200 поміщицьких маєтків⁴⁷.

Подекуди селянські виступи зачіпали інтереси не лише поміщиків, але й капіталістів. Так, селяни с. Баранівки, захопивши поміщицьку землю, позбавили Лютівський цукровий завод Харківської губернії 80 дес. орної землі, відведеної під буряки. У Сумському повіті, де було найбільше бурякових плантацій, за повідомленням Харківського губерньського комісара, масове захоплення земель тривало й посилювалося, починався погромний рух проти землевласників⁴⁸. Жителі с. Юнаковки, виконуючи постанову Юнаковського волосного комітету, захопили нерухоме майно, яке належало М. Лещинській. Було захоплено все помістя, інвентар, худоба, 50 тис. пуд. хліба⁴⁹.

Подібні та інші форми революційної діяльності селян мали місце в Прилуцькому, Полтавському, Кобиляцькому повітах Полтавської губернії⁵⁰, в повітах Київської, Чернігівської та інших губерній України.

В цей період виявилася безсилість буржуазії і поміщиків у боротьбі з селянським рухом. Із різних кінців України повідомляли, що селяни на місцях не підкоряються представникам Тимчасового уряду. Ушицький повітовий комісар змушений був визнати, що єдиний суд — вироки сільських виконавчих комітетів, які страчують винних, розкрадають ліси, ділять землю й угіддя, скасовують рішення судів⁵¹. Сумський повітовий комісар Тимчасового уряду доктор Мещаніков, наприклад, на селянських зборах заявив, що коли політика Тимчасового уряду не зустрічає підтримки народу, значить вона контрреволюційна⁵².

Тимчасовий уряд, дрібнобуржуазні партії есерів і меншовиків втратили свій авторитет у масах, а вплив більшовицької партії швидко зростав. Газета «Голос пролетариата» 7 жовтня 1917 р. з цього приводу писала: «Ми завжди були переконані, що рано чи пізно більшість селянства і головним чином його бідніші прошарки повинні стати на бік пролетаріату і засвоїти його революційні лозунги. Ясно, що на превелике здивування есерів усіх мастей і напрямків селянство заговорило пролетарською, більшовицькою мовою...».

⁴⁵ Там же, спр. 146, арк. 55; спр. 177, арк. 42; спр. 155, арк. 140, «б»; «Голос революції» 13 жовтня 1917 р.; «Трудовая Волянь», 5 листопада 1917 р.; ПА ІІП ЦК КП України, ф. 57, оп. 1, спр. 164, арк. 76; ЦДАЖР СРСР, ф. 406, оп. 2, спр. 153 «б», арк. 291—292; спр. 155, арк. 119—121, 140 «а», спр. 160, арк. 31—33; ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 1, спр. 280, арк. 4—5.

⁴⁶ «Историк-марксист», 1934, № 3, стор. 41.

⁴⁷ Більшовики України в боротьбі за перемогу Жовтневої революції, К., 1957, стор. 131.

⁴⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 1327, оп. 1, спр. 98, арк. 72.

⁴⁹ СОДА, ф. 2362, оп. 1, спр. 29, арк. 1.

⁵⁰ ЦДАЖР СРСР, ф. 406, оп. 2, спр. 161, арк. 3, 161; спр. 164, арк. 51; оп. 3, спр. 153 «а», арк. 132 зв; ф. 398, оп. 1, спр. 56, арк. 1.

⁵¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 1792, оп. 1, спр. 40, арк. 648—650.

⁵² ЦДАЖР СРСР, ф. 398, оп. 2, спр. 62, арк. 64.

Більшовики, закликаючи наймитів і бідніше селянство до негайного захоплення поміщицьких зсмель, рекомендували їм робити це організовано, застерігали їх від анархічних дій і провокацій, які б вели до розгрому, псування майна, радили використовувати поміщицькі землі і реманент спільно. В «Листі до товаришів більшовиків, які беруть участь в обласному з'їзді Рад Північної області» В. І. Ленін писав: «По всій країні розгортається селянське повстання. Ясніше ясного видно, що кадети і кадетські прихвосні всіляко применшують його, зводять до «погромів» і «анархії». Ця брехня руйнується тим, що землю почали в центрах повстання передавати селянам: ніколи ще «погроми» і «анархії» до таких чудових політичних результатів не приводили!»⁵³.

Отже, час від серпня і до Жовтневого збройного повстання був періодом активної боротьби робітничого класу і трудового селянства за здійснення прийнятих VI з'їздом РСДРП(б) вимог економічної платформи більшовиків.

---

⁵³ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 154.

РАСОВО-НАЦІОНАЛЬНА ПРОБЛЕМА В США: СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ (50—60-ті РОКИ)

До цього часу в Сполучених Штатах Америки процвітає дискримінація, що проявляється у величезній кількості часом найнесподіваних форм. Серед дискримінованих національних меншостей в найгіршому становищі перебувають негри чи, як їх тепер все частіше називають, афро-американці або «чорні американці»¹ (за даними американської статистики, на березень 1971 р. їх налічувалось 22 810 тис. чол.)². Дискриміновані також мексиканці, переважна маса яких зосереджена в південно-західних штатах країни, пуерто-ріканці, що живуть в основному в пуерто-ріканському гетто Нью-Йорка, індійці та виходці з країн Далекого Сходу — японці, китайці, філіппінці.

Расово-національна проблема у США неодноразово привертала увагу радянських істориків-американістів. Особливо плідно вони працювали над вивченням соціально-економічних аспектів негритянської проблеми. Серед праць, присвячених цьому питанню, слід насамперед назвати узагальнююче дослідження «История рабочего движения в США в новейшее время», монографії К. С. Лузика, А. П. Корольової³ та ін. Але за останній період з'явився цілий ряд нових матеріалів, які дають змогу не тільки простежити еволюцію соціально-економічних аспектів расово-національної проблеми до наших днів, але й глибше дослідити процеси, які під час опублікування цих праць тільки зароджувалися.

На відміну від пуерто-ріканців і мексиканців, які живуть компактно, негри розселені по всій країні. Цей процес, що розпочався ще в роки першої світової війни, триває й зараз. Демографічні зміни серед негритянського населення особливо інтенсивно проходили після другої світової війни, коли у зв'язку з необхідністю мільйонів робочих рук для воєнної промисловості в їх середовищі виникли небачені до того міграційні процеси. Якщо в 1910 р. на Півдні США проживало 90% чорного населення країни, а в 1940 — 77%, то в 1966 р. кількість негрів тут зменшилась до 55%⁴. За період з 1950 по 1960 р. Південь США покинуло близько 1,5 млн. негрів, а за першу половину 1960-х років — ще 1 млн.⁵

Голод, злидні, політичне безправ'я, терор білих расистів — ось що змушує негритянське населення покидати насиджені місця й переселятися в інші райони країни. Важливою причиною міграції негрів є також наслідки науково-технічної революції в сільському господарстві

¹ Докладніше про це див. И. А. Геевский. Борьба черных: некоторые теоретические проблемы.—США: экономика, политика, идеология, 1971, № 4.

² Current Population Report. Population Characteristic. Series 12—60, October 1971, стор. 3 (далі — Current Population Report).

³ История рабочего движения в США в новейшее время. Т. 1—2, М., 1970—71 гг.; К. С. Лузык. Положение негров США (1950—1960 гг.), К., 1969; А. П. Корольова. 20 миллионов против Джима Кроу, М., 1967.

⁴ America is for Everybody. W., 1963, стор. 4; "U. S. News and World Report", 6 квітня 1967 р., стор. 59.

⁵ "U. S. News and World Report", 6 квітня 1967 р., стор. 59.

Півдня, зростання його механізації та інтенсифікації. Це призвело до різкого зменшення кількості негрів-фермерів (за період з 1950 по 1966 рр. їх кількість скоротилася майже в 5 разів)⁶ і падіння попиту на найману робочу силу. Разом з мільйонами інших сільськогосподарських робітників, зокрема мексиканців, вони змушені були шукати собі інші засоби до існування.

Після другої світової війни зазнали змін і шляхи міграції негритянського населення. Якщо раніше негри з Півдня осідали в основному в промислових центрах Півночі та Близького Заходу, то тепер можна виділити три магістральні канали внутрішньої міграції кольорового населення Півдня: вздовж Атлантичного узбережжя США, вздовж річки Міссісіпі до Чікаго та з Техасу на Далекий Захід. Якщо в 1950 р. на Далекому Заході проживало 4% негритянського населення країни, то в 1966 р. кількість його збільшилась до 8%. На Півночі країни ця цифра зросла з 28 до 37%⁷.

Другою надзвичайно важливою стороною міграційних процесів є швидке збільшення питомої ваги негрів серед міського населення. Якщо в 1950 р. співвідношення кількості сільських і міських жителів-негрів становило 9 393 000 до 5 650 000 чол., то в 1960 р. воно дорівнювало 13 808 000 до 5 064 000 чол., тобто число міських жителів-негрів перевищило 70%⁸. В середині 60-х років у містах Сполучених Штатів проживало вже 75% негритянського населення порівняно до 70% білого⁹. Важливу роль в інтенсифікації цього процесу відіграє дедалі зростаючий розвиток промисловості Півдня, зокрема, ракетобудування. Якщо в 1950 р. в містах проживало тільки 25% негритянського населення Півдня, то вже через 10 років — майже половина¹⁰. Значно збільшилась кількість негрів серед жителів промислових центрів Півночі та Заходу. За даними, наведеними спеціальною комісією з розслідувань цивільних заворушень, в 1966 р. у містах з населенням до 250 тис. чол. негри складали 12% від загальної кількості жителів, в містах, де мешкало від 250 тис. до 1 млн. чол., — 20%, а в найбільших населених пунктах країни — 26%¹¹.

Важливі міграційні процеси проходять в останні роки і в американських містах. Це, насамперед, «геттонізація» негрів та представників інших національних меншостей — пуерто-ріканців (у Нью-Йорку), китайців (у Сан-Франціско) і т. д. Для останніх двох десятиріч характерною стала концентрація кольорового населення в центрах американських міст — зворотна реакція на сабурбанізацію білого населення, яке покидає старі райони центра й переселяється у передмістя¹². Протягом 1950—1960-х рр. у 24 найбільших містах США поселилось 2641 тис. негрів, а в таких містах, як Нью-Йорк, Вашингтон, Лос-Анжелес, Чікаго, Детройт, Сан-Франціско, Філадельфія, кількість негрів перевищила 40% усіх жителів¹³. Расова дискримінація й низький життєвий рівень не дають їм змоги селитися в нових районах, де квартирна плата дуже висока, і вони змушені жити в негритянських

⁶ Statistical Abstract of the United States, 1967, стор. 231.

⁷ America is for Everybody, стор. 4; "U. S. News and World Report", 6 квітня 1967 р., стор. 59.

⁸ Statistical Abstract of the United States, 1962, стор. 24, 29.

⁹ I. Davis. The American Negro, N. Y., 1966, стор. 208.

¹⁰ E. Ginzberg. The Negro Potential, N. Y.—L., 1963, стор. 20.

¹¹ Report of the National Advisory Commission on Civil Disorders, N. Y., 1968, стор. 243.

¹² Е. Л. Нитобург. Сабурбанізація и негритянские гетто в США.— «Советская этнография», 1968, № 5.

¹³ Ch. Silberman. Crisis in Black and White, N. Y., 1964, стр. 28.

гетто, кордони яких поступово розширюються, охоплюючи все більше центральних районів американських міст. Разом з тим відбувається майже повне виселення звідси білих — колишніх мешканців цих районів. Наприклад, якщо в чорному гетто Лос-Анжелеса в 1960 р. негри становили 77%, то в 1965 р. ця цифра зросла до 98%¹⁴. Аналогічне явище спостерігається і в інших містах. Це також стосується і представників інших національних меншостей, особливо пуерто-ріканців, сконцентрованих у гетто Нью-Йорка (841 тис. чол.), Чикаго (32 тис.), Філадельфії (14,5 тис.) та інших міст¹⁵.

Масове переселення американських негрів у міста, широке використання їх у промисловості, сфері обслуговування, державних установах тощо привело до кардинальних змін у соціальній, класовій та професійній структурі кольорового населення країни, чому, зокрема, значною мірою сприяло завойоване у важкій боротьбі урядом законодавство з расово-національного питання*.

Протягом століть негри — спочатку раби, а потім орендатори-здольщики (кроппери) — були переважно зайняті в сільському господарстві Півдня. Негритянська проблема була, насамперед, регіональною, аграрною проблемою самого Півдня. Тепер же ситуація різко змінилася: на зміну негру-селянинові прийшов «новий» негр — робітник. Зараз негри стали найбільш пролетаризованою частиною американського суспільства.

Про структуру негритянського населення США свідчить таблиця 1:

Таблиця 1
Структура білого і кольорового населення США в 1970 р. (в %) ¹⁶

Класово-професійна група	Білі	Негри	Мексіканці	Пуерто-ріканці
Спеціалісти вищої кваліфікації	14,5	7,2	4,5	6,2
Менеджери, адміністратори (без ферм)	16,1	5,2	5,4	4,8
Робітники торгівлі	6,5	1,8	2,2	3,0
Конторські службовці	6,7	7,7	6,2	5,8
Кваліфіковані робітники	20,2	13,1	19,7	13,3
Напівкваліфіковані робітники	17,6	26,7	27,7	33,4
Некваліфіковані робітники (без сільськогосподарських)	5,9	17,7	15,0	13,5
Сільськогосподарські робітники	4,9	4,9	8,3	1,7
В тому числі:				
Фермери та управителі ферм	3,4	1,3	0,1	—
Сільськогосподарські робітники	1,5	3,6	8,2	1,7
Прислуга	7,5	15,7	11,1	18,2
Всього	100,0	100,0	100,0	100,0

Як бачимо, переважна більшість негрів, пуерто-ріканців і мексіканців зайнята некваліфікованою та напівкваліфікованою працею,

¹⁴ «Daily Telegraph», 30 серпня 1965 р.

¹⁵ А. Д. Дридзо. Дискримінація пуерто-ріканців в США.— Народы против расизма, М., 1970, стор. 159—160.

* Рух американських негрів за громадянські права змусив уряд США за останні півтора десятиріччя видати цілий ряд законів. Зокрема, було прийнято 7 рішень Верховного Суду, направлених проти расової сегрегації у сфері освіти, 5 — проти сегрегації при наймі та продажу житла, 3 — проти дискримінації у виборчих правах. Але жодне з них, за винятком закону про громадянські права 1964 р. не містить пунктів про заборону расової та національної дискримінації під час прийому на роботу, що свідчить про вузькість законодавства в цілому. Всі ці факти дають борцям за громадянські права юридичну основу для продовження боротьби.

¹⁶ Current Population Report, стор. 11.

а мексиканці складають також значний процент сільськогосподарських робітників Заходу та Південного Заходу країни — найбільш безправної частини трудящих США. Слід пам'ятати, що дані офіційної статистики не дають повного уявлення про справжнє становище расово-національних меншостей у структурі робітничого класу США, бо через расову дискримінацію та інші обмеження у кожній з перелічених груп вони займають найнижчі ступені. Про обмежені можливості небілого населення Сполучених Штатів щодо покращення свого соціального становища свідчать проведені в останні роки американськими соціологами дослідження соціальної мобільності осіб фізичної та розумової праці. Як правило, небілі представники американського суспільства успадковують професію своїх батьків. Значний інтерес викликає дослідження С. Міллера, проведене ним серед молоді віком від 16 до 24 років, яка закінчила середні школи, але не змогла продовжувати навчання в коледжах. Лише 3,4% небілого населення стали спеціалістами вищої кваліфікації, 11,2% — висококваліфікованими робітниками, 19% — напівкваліфікованими, а 28,5% — некваліфікованими (серед білих ці цифри дорівнювали відповідно — 6,4, 20,2, 27,8 та 10,5%)¹⁷.

Аналіз наведених статистичних даних яскраво показує, що расові та національні обмеження визначають соціальну структуру расово-національних меншостей в американському суспільстві і є основним гальмом на їх шляху до рівноправ'я¹⁸.

Дискримінація негрів та національних меншостей при наймі на роботу зумовлює істотну різницю в заробітній платі між ними і білими робітниками. Існує дискримінація і в оплаті праці. Так, офіційний орган міністерства праці США — журнал «Манслі лейбе рев'ю» в 1968 р. писав, що «краще освічені кольорові часто-густо мають такий же або навіть менший заробіток, ніж білі, які виконують ту ж роботу»¹⁹. В доповіді сенатської комісії у справах боротьби з бідністю зазначалося: «Негр після закінчення коледжу може розраховувати лише на такий заробіток, який має білий робітник, що закінчив лише вісім класів школи. При однаковій професії білий може заробити протягом свого життя майже на 50% більше від негра»²⁰. Про рівень дискримінації в оплаті праці дає уявлення таблиця 2:²¹

Таблиця 2
Середньорічні прибутки білого і небілого населення США
(в доларах)

Роки	Білі	Кольорові	Середній прибуток кольорових сімей в % до прибутку білих
1950	3445	1869	54
1953	4392	2461	56
1957	5166	2764	54
1960	5835	3233	55
1962	6237	3330	53
1964	6858	3839	56
1966	7170	3874	54
1970	10 236	6279	62

¹⁷ Blue Collar World, Englewood Chiffs, 1964, стор. 122.

¹⁸ Слід додати, що в США існує цілий ряд професій, які взагалі недоступні неграм. Див. The American Federationist, October 1963, стор. 10.

¹⁹ "Monthly Labour Review", February 1968, стор. 22.

²⁰ Цит. за Э. Л. Н и т о б у р г. Черные гетто Америки. М., 1971, стор. 17.

²¹ Statistical Abstract of the United States, 1967, стор. 5.

Як видно з таблиці, прибутки небілого населення за останні роки лише в незначній мірі перевищували 50% прибутків білого. Наведені вище цифри не відображають повністю дійсного стану речей, оскільки в американській статистиці за основу при підрахунку прибутків населення прийнято середній — медіанний прибуток, куди, крім трудових, входять також прибутки, одержані іншим шляхом (решта, прибутки від торгових операцій та інше, що дозволяє приховувати різку диференціацію між прибутками і заробітною платою).

Особливо тяжке становище у негрів Півдня. Їх заробітна плата на 530 доларів менша від зарплати тих же категорій негрів-робітників на Півночі і складає лише 40% прибутку білого робітника²². Сказане стосується й пуерто-ріканців та мексиканців. Так, прибуток мексиканської сім'ї в 1970 р. становив лише 7117 доларів, а пуерто-ріканської — 5975 доларів, тобто не перевищував 70% прибутків білих сімей за цей же період²³.

Крім цього, кожен представник небілого населення США постійно знаходиться під загрозою втратити роботу. Американський конгрес на своїй 88 сесії змушений був офіційно визнати, що переважна більшість безробітних з числа негрів втратила роботу і не може трудоулаштуватися саме через расову дискримінацію²⁴. Про рівень безробіття серед негрів та інших категорій кольорового населення свідчить таблиця 3²⁵. (Дані за станом на березень 1971 р.).

Таблиця 3
Рівень безробіття серед зайнятого населення США по статі та расовій належності

Роки	Чоловіки		Жінки	
	Білі	Кольорові	Білі	Кольорові
1956	3,1	7,3	3,8	8,0
1960	4,8	10,7	5,3	9,5
1962	4,6	11,0	5,5	11,1
1965	3,6	7,6	5,0	9,3
1971	5,6	9,1	6,5	10,4

Рівень безробіття серед пуерто-ріканців та мексиканців також вищий, ніж серед білих робітників. Особливо гостро стоїть ця проблема перед молоддю. Якщо процент безробітних серед білої американської молоді віком від 16 до 24 років складав у 1971 р. 12,7% для юнаків і 11,2% для дівчат, то для негритянської молоді він відповідно дорівнював 20,1 та 22,4%, для мексиканців — 14,3 і 15,5%, пуерто-ріканців (юнаків) — 25,4%²⁶.

Дані таблиці підтверджують той факт, що негрів та представників інших національних меншостей приймають на роботу останніми, а звільняють першими. Саме в роки економічних спадів процент безробітних серед небілих значно зріс і більш як удвоє перевищив процент безробітних серед білих. Навіть в один з найспокійніших

²² Proceedings of the Third Constitutional Convention of the ALL — COO, 1959, в. 1, стор. 396.

²³ Congressional Record, 1963, стор. 9347.

²⁴ Current Population Report, стор. 5.

²⁵ Statistical Abstract of the United States, 1965, стор. 218, 220; Current Population Report, стор. 10.

²⁶ Там же, Дані про кількість пуерто-ріканських дівчат серед безробітних у США автор у своєму розпорядженні не має.

в американському економічному житті 1965 р. процент безробітних серед негрів перевищував 7% від загальної кількості зайнятих.

Не дивно, що переважна більшість бідняків у США — це представники національних меншостей. Відповідно до всього населення їх кількість у 3,3 раза більша, ніж серед білих, і становить 33% від загальної кількості небілого населення проти 10 — у білого²⁷. Крім того, середні доходи бідняків — негрів, пуерто-ріканців, мексиканців та інших набагато нижчі, ніж у білих.

Характерною для мексиканського, пуерто-ріканського та негритянского населення країни рисою є те, що більшість сімей з низькими доходами очолюють жінки, які одержують набагато менше від чоловіків. Це зв'язане з відсутністю традицій сімейного життя, з міграціями чоловічого населення у пошуках роботи тощо. Наявність такого про шарку бідних сімей робить проблему злиднів у країні ще гострішою.

Становище негрів та інших національних меншостей ускладнюється низьким освітнім рівнем — наслідком дискримінації в системі загальної та професійної освіти. Тимчасом в умовах науково-технічної революції господарство вимагає спеціалістів високої кваліфікації і все менше напівкваліфікованої та некваліфікованої робочої сили. Незважаючи на постанову Верховного суду США про десеґраґацію школи, рівень викладання для негрів та інших національних меншостей, як правило, низький і не дає потрібних знань. Це пояснюється, зокрема, політикою уряду й місцевих властей, які відпускають на негритянські школи та школи з іспанською мовою викладання набагато менше коштів, ніж на звичайні. Так, у 1963 р. на 1 чорного учня було витрачено коштів на 23% менше, ніж на білого²⁸. Постійно відчувається гостра потреба в педагогічному персоналі для таких шкіл. Так, у штаті Міссісіпі один педагог припадає на 119 школярів-негрів, у Нью-Йорку — на 500 і т. д.²⁹ Значна частина учнів з числа пуерто-ріканців та мексиканців не володіють англійською мовою. Шкіл з іспанською мовою дуже мало, а в штаті Нью-Йорк, де зосереджена основна маса пуерто-ріканців, існує місцевий закон, що передбачає проведення навчального процесу лише англійською мовою³⁰.

Існують і прикриті форми дискримінації в галузі освіти. Так, власті багатьох південних штатів вдаються до закриття державних шкіл і відкривають замість них приватні, на які постановою Верховного суду про десеґраґацію в галузі освіти не поширюється. Інша форма дискримінації зв'язана з «геттонізацією», в результаті якої у школах центрів багатьох американських міст від 70 до 100% учнів становлять негри.

Через дискримінацію і тяжке матеріальне становище більшість учнів рано залишають школи. З 1950 по 1960 рік 13,5% негрів віком більше 25 років вчилися у школі менше 5 років. Для мексиканців та пуерто-ріканців це число відповідно становить 25,7 та 23,7%, для білих — 5,1%³¹.

Лише незначний процент кольорових одержує вищу освіту. Хоч кількість негрів з вищою освітою за останні десятиріччя зросла (в 1950 р. її мало 5% негритянского населення, а в 1965 р. — 9,4%), вона, порівнюючи з білими, залишається мізерною³².

²⁷ США: Проблемы внутренней политики, М., 1971, стор. 283.

²⁸ «Ебону», 1963, № 6, стор. 160.

²⁹ Congressional Record, 1963, стор. 1 806.

³⁰ «The New York Times», 17 березня 1968 р.

³¹ Current Population Report, стор. 12.

³² The American Negro. Reference Book, N. Y., 1968, стор. 362.

Медичне обслуговування для дискримінованого громадянина країни пов'язане із значними труднощами. Кількість доступних для них лікарень дуже обмежена й не може обслужити всіх, хто потребує медичної допомоги. Не слід забувати й про плату за медичне обслуговування, яка не під силу низькооплачуваним представникам національних меншостей. Серед американських лікарів негри становлять лише 2%³³.

Отже, в соціально-економічному становищі расово-національних меншостей у США за останні два десятиріччя не відбулося практично ніяких значних змін. Голод, злидні, низькі прибутки, дискримінація під час прийому на роботу, в заробітній платі та інших сферах соціального життя і зараз залишаються для них проблемою номер один. Слова колишнього президента Джонсона про те, що серед американців повинна існувати не декларативна, а справжня рівність («Рівність можливостей — це не просто рівність прав у теорії. Це — фактична рівність — рівність як результат рівних прав»³⁴), так і залишилися добрими побажаннями.

Аналіз соціально-економічних аспектів расово-національної проблеми у США був би неповним без з'ясування процесів класової диференціації, що проходить всередині національних груп, зокрема серед негритянського народу, де цей процес особливо помітний. Це питання набрало ще більшої гостроти у зв'язку з курсом республіканського уряду президента Р. Ніксона на прискорення процесу соціального розшарування серед негритянського населення. Творці цього курсу взяли собі за мету перетворити «нижчий негритянський клас» у «стабільний робітничий клас» для того, щоб, поліпшивши в незначній мірі становище найбільш знедолених мас негритянського населення, зменшити тим самим соціальну напруженість в американських містах. Разом з цим планується звільнення представників негритянської буржуазної верхівки від тягара расової дискримінації, надання їм різного роду пільг. Цим самим уряд Ніксона розраховує розколоти негритянську общину і перетворити негритянську буржуазію на силу, яка б стримувала визвольний рух «чорної» Америки³⁵.

Відомий діяч Комуністичної партії США Джеймс Джексон дає таку картину класової диференціації серед негритянського населення країни: 85% — робітничий клас, 8% — фермери та сільськогосподарські робітники, 5% належать до так званого «середнього класу», а негритянська буржуазія становить лише 1% від загальної кількості негрів країни³⁶.

Таким чином, робітничий клас і фермери залишаються основними класами негритянського народу. За останні роки дещо кількісно зросла негритянська інтелігенція, яка відіграє важливу роль у визвольному русі «чорної» Америки й значною мірою впливає на формування програм та політику основних негритянських громадських організацій (національної асоціації сприяння прогресу кольорового населення, Національної міської ліги та ін.). Проте її діяльність обмежується рамками негритянських гетто. Негри з вищою освітою часто не можуть знайти роботу за спеціальністю. Заробіток негра-інтелігента в 1,5 рази нижчий від заробітку білого³⁷.

³³ Факты о положении трудящихся в США (1959—1960), М., 1962, стор. 111.

³⁴ "Newsweek", October 20, 1967, стор. 22.

³⁵ США. Социально-политический кризис, проблемы рабочего и демократического движения, М., 1972, стор. 164—170.

³⁶ G. Jackson. Negroes in Battle, стор. 143.

³⁷ «The New Republic», 16 листопада 1963 р., стор. 5.

Щодо негритянської буржуазії, то вона займається в основному дрібною торгівлею та обслуговуванням населення виключно в межах чорних кварталів, у сферу великого бізнесу вона не допускається. Політика уряду, спрямована на підтримку негритянської буржуазії, зримих результатів поки що не дала.

Останнім часом у психології «чорних» американців, мексіканців, пуерто-ріканців та інших національних меншостей США сталися радикальні зміни. При підтримці всієї прогресивної Америки вони все активніше борються за свої права. Тільки в єдності всіх антиімперіалістичних сил Комуністична партія США вбачає єдино можливий шлях до перемоги. «Монополістичний капітал намагається вбити клин між чорними та білими робітниками, щоб якнайлегше експлуатувати як тих, так і інших. Ми, комуністи, робимо все, що в наших силах, для сприяння згуртування єдності чорних і білих. І це слід робити на тому рівні, на якому сам народ, чорношкірі і білі, розглядає нинішні проблеми. Афро-американці продовжують свою боротьбу за свободу, боротьбу за врятування Америки. Білі американці, і перш за все трудящі, повинні виконати свій обов'язок і взяти участь у цій боротьбі. Згуртування цих двох сил — ключ до просування всієї країни по шляху прогресу»³⁸.

---

³⁸ Новая Программа Коммунистической партии США.— США: экономика, политика, идеология, 1970, № 12, стор. 82.

Повідомлення

З історії дружби народів та інтернаціональних зв'язків

ІНТЕРНАЦІОНАЛІСТИ-АНТИФАШИСТИ В НАРОДНІЙ БОРОТБІ НА УКРАЇНІ В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

В. А. ЧУМАК

Велика Вітчизняна війна, яку вів радянський народ проти німецько-фашистських загарбників, була «найбільшим воєнним зіткненням соціалізму з ударними силами імперіалізму»¹.

Перед радянським народом стояло завдання надзвичайної важливості, висунуте Комуністичною партією на самому початку війни: не тільки захистити соціалістичну Вітчизну — бастион усього найпередовішого і найпрогресивнішого в світі, а й врятувати народи Європи від фашистського рабства². При цьому партія неухильно керувалась принципами пролетарського інтернаціоналізму, які були розроблені основоположниками марксизму К. Марксом і Ф. Енгельсом і далі розвинуті В. І. Леніном.

Партія роз'яснювала, що, захищаючи й відстоюючи завоювання Великої Жовтневої соціалістичної революції, трудящі Країни Рад одночасно вирішують і справді інтернаціональне завдання, бо подають найкращу, найсильнішу підтримку трудящим інших країн у їх боротьбі проти своїх та іноземних фашистів. Тому боротьба радянського народу проти німецько-фашистських загарбників викликала співчуття і підтримку широких трудящих мас багатьох країн, запалювала їх на визвольну війну проти гітлерівської агресії.

Одним із виявів цієї боротьби та партизанській діяльності на тимчасово окупованій території України.

Це було ще одним яскравим підтвердженням лєнінського положення про те, що війна на захист соціалістичної Вітчизни «...буде не на словах, а на ділі, війною в союзі з пригнобленими класами всіх країн, війною в союзі з пригнобленими народами всього світу»³.

В ході Великої Вітчизняної війни Комуністична партія, мобілізуючи радянський народ на розгром фашистських агресорів, велике місце відводила організації боротьби в тилу німецько-фашистських військ. У «Директиві Раднаркому Союзу РСР і ЦК ВКП(б) партійним і радянським організаціям прифронтових областей» від 29 червня 1941 р. і Постанові ЦК ВКП(б) від 18 липня 1941 р. особлива увага

¹ 50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції. Тези ЦК КПРС, К., 1967, стор. 18.

² Див.: Коммунистическая партия в Великой Отечественной войне. М., 1970, стор. 149.

³ В. І. Лєнін. Твори, т. 26, стор. 40.

зверталась на необхідність розгортання партизанської боротьби і створення підпільних партійних організацій на окупованій фашистами радянській землі⁴.

Організуючи підпільну й партизанську боротьбу, партія надавала великого значення політичній роботі, викриттю реакційної, антинародної політики гітлерівців, інтернаціональному згуртуванню всіх антифашистських сил, залученню до активної боротьби нових і нових учасників.

Під керівництвом ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У партійні організації підпілля і партизанських формувань на Україні багато зробили для інтернаціонального згуртування радянських людей і зарубіжних антифашистів у боротьбі проти гітлерівських поневолювачів.

ЦК КП(б)У уважно стежив, зокрема, за обстановкою в західних областях України. Фашисти намагалися розпалити тут національну ворожнечу між українським і польським населенням, щоб тим самим відвернути його від антифашистської боротьби. При цьому вони спиралися на українських і польських націоналістів. Уславлений комісар партизанського з'єднання під командуванням С. А. Ковпака Герой Радянського Союзу С. В. Руднев так характеризував становище на Західній Україні в той час: «Німці хитро і швидко посіяли національний розбрат, тепер хочуть і націоналістів і поляків направити проти нас, проти Радянського Союзу»⁵.

Треба мати на увазі, що до початку Великої Вітчизняної війни не минуло ще й двох років, відколи на цих землях була встановлена Радянська влада. Тут залишилося ще чимало різних капіталістичних елементів — носіїв буржуазної ідеології. Саме вони й узялися відроджувати буржуазно-націоналістичні організації.

Як відомо, західні області України були окуповані в перші ж місяці війни, й це ще більше ускладнило становище, оскільки не було можливості заздалегідь підготувати й залишити там розгалужене підпілля⁶.

Організуючи винищення українського й польського населення, гітлерівці використовували українських буржуазних націоналістів. Це їх руками були спалені в Ровенській області села з польським населенням Гута Степанська, Березове, Поросль, Вирки, Осове, Гута Сопачевська, Степангород, Гута Степангородська та інші, знищено 13 тис. поляків⁷. Такі ж чорні справи українські буржуазні націоналісти чинили і в інших областях Західної України.

«ОУН-УПА, як і німці, знищують поляків, євреїв, росіян, українців, активістів, виступають проти партизанів і Червоної Армії», — пишуть В. А. Бегма і М. С. Корчев у своїй «Доповіді командира і комісара з'єднання номер один партизанських загонів Ровенської області про бойову діяльність і політичну роботу»⁸.

Польські націоналісти також виступали фактичними прислужниками німецько-фашистських загарбників. Польський емігрантський уряд у Лондоні, так само як і перед війною, проводив ворожу щодо СРСР політику. Так, на другий день після нападу фашистської Німеччини на Радянський Союз він виступив з територіальними претензія-

⁴ Див.: Коммунистическая партия в Великой Отечественной войне, стор. 42, 50.

⁵ С. В. Руднев. Щоденник про Карпатський рейд, К., 1948, стор. 66.

⁶ Див.: І. М. Бречак, В. І. Клоков, А. В. Русак. Під прапором інтернаціоналізму, К., 1970, стор. 8.

⁷ Партійний архів Інституту історії партії ЦК КП України (далі — ПА ІП ЦК КП України), ф. 69, оп. 1, спр. 1, арк. 42.

⁸ Там же, арк. 52.

ми до нашої країни. «Делегатура» емігрантського уряду насаджувала ці погляди серед польського населення Західної України. Робилося все можливе, щоб відвернути поляків від активної боротьби проти фашистських поневолювачів. Про це ж свідчить заява газети «Бюлетин інформаційни» від 11 лютого 1943 р.—органу «Польського повстанського союзу», що був підпорядкований «делегатурі»: «Ми могли б бити окупантів, але свідомо цього не робимо. Зобов'язує нас до цього наказ уряду і командуючого збройними силами — чекати з зброєю біля ноги»⁹.

Польська націоналістична організація с. Клесів Ровенської області, якою керували ксьондз і місцевий учитель Щепанський, забороняла полякам вступати до партизанських загонів¹⁰.

Б. Л. Крутиков, командир спецгрупи партизанського загону полковника Д. М. Медведєва, зіткнувся з таким фактом у с. Гута Пеняцька Львівської області, коли виконував там завдання командування. Керівник польської самооборони Войсеховський,— як згадував потім Б. Л. Крутиков,— показав себе «більш як польський націоналіст, у якого виявилась особиста неприязнь до Радянської влади, часом не дуже й замаскована. Пізніше стало відомо, що він прагнув, аби ніхто з селян не піддався на нашу агітацію і не йшов до нас у партизани»¹¹.

Місцеві партійні й радянські активісти, а також ті, хто був направлений від ЦК КП(б)У через лінію фронту, та радянські військово-службовці, які опинилися в тилу ворога, стали організаторами народної боротьби проти окупантів у західних областях УРСР. У створенні підпілля та партизанських загонів значною була роль колишніх членів Комуністичної партії Західної України (КПЗУ). Вони мали великий досвід роботи в підпіллі, набутий ще за часів панської Польщі, у них збереглися старі зв'язки, і це давало можливість швидко налагодити організацію опору гітлерівцям.

В налагодженні спільної боротьби українського та польського населення проти окупантів на території західних областей республіки активну участь брали й польські комуністи.

Так, завдяки спільним зусиллям радянських і польських патріотів уже в 1941 р. в населених пунктах Ровенської та Волинської областей виникло чимало українських, українсько-польських і польських підпільних антифашистських організацій. В селищі Маневичі Волинської області польські комуністи Юзеф Собєсяк і Ян Вуйтович організували конспіративну групу. В с. Гулівка поблизу Маневичів таку ж конспіративну групу створили колишні члени КПЗУ поляк Франтішек Мазурек та українець Федір Карпенко¹².

В північних районах Ровенської області з ініціативи польських антифашистів Софії Друждж-Сатановської, Роберта Сатановського, Вінценти Рожковського, Юзефа Парнаса, Яна та Казімежа Бужинських, Яна Шафарчика, а також українців і білорусів Кирила Кухарчука, Григорія Нестерчука, Назара Васинського, Миколи Ободовського, Петра Сунка, Михайла Дежурка, Василя Бовгіри було сформовано кілька підпільних антифашистських груп, що включилися в боротьбу проти загарбників. В Рокитнівському районі Ровенської області

⁹ Цит. за кн.: История Польши, т. 3, М., 1958, стор. 590.

¹⁰ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 65, оп. 1, спр. 1, арк. 147.

¹¹ Партархів Львівського обкому КП України, ф. 3, оп. 2, спр. 178, арк. 280—281.

¹² І. Брєчак. Товариші по зброї. Польські патріоти в радянському партизанському русі на Україні в роки Великої Вітчизняної війни.— «Наука і суспільство», 1969, № 6, стор. 23.

почали боротьбу з окупантами три польські патріотичні групи, найбільша з яких налічувала 20 чол.¹³

Колишній член КПЗУ Т. Ф. Новак восени 1941 р. створив підпільну організацію в Ровно. До кінця 1941 р. тут почали діяти ще дві великі підпільні організації, якими керували П. М. Мирющенко і М. М. Остафов. До складу цих груп входили разом з польськими та українськими патріотами й представники інших народів Радянського Союзу; всі вони разом боролися проти спільного ворога.

Восени 1942 р. з ініціативи членів ВКП(б), Польської робітничої партії (ППР) і колишніх членів КПЗУ у Львові була створена підпільна партизанська організація «Народна гвардія ім. Івана Франка». Вже до кінця року вона об'єднувала 92 чол. Активну участь в її діяльності брали польські патріоти. Організація здійснювала широку пропагандистську роботу, видавала газети «Глос вольності» — польською мовою, «Боротьба» та «Новини дня», а потім «Партизан» — українською та польською мовами. Газети розповідали про героїчну боротьбу Червоної Армії, викривали загарбницьку політику фашизму й закликали українське та польське населення до активних дій проти ворога. Наприклад, газета «Глос вольності» в номері від 5 травня 1943 р. писала, що польський та український народи сьогодні бажать одного: знищення окупантів і завоювання свободи. «А цього можна досягти тільки шляхом спільної боротьби з гітлеризмом, найбільшим ворогом слов'янських народів»¹⁴.

У Золочівському районі Львівської області в листопаді 1941 р. військовий лікар О. К. Кундіус організував підпільно-диверсійну групу з 6 чол. До травня 1942 р. група переросла в загін, серед бійців якого майже 90% становили поляки. Партизанський загін мав зв'язок з «Народною гвардією ім. Івана Франка» і сдержував від неї листівки й газети, розповсюджував їх серед українського та польського населення. На території Львівщини діяла також підпільна організація «Визволення Вітчизни», організована комуністами В. Я. Дорожком і І. Ф. Головченком. У програмі, прийнятій організацією, ставилась мета: «Вести серед населення політичну роботу, виховуючи трудящі маси в дусі інтернаціоналізму і радянського патріотизму, втягувати їх у боротьбу проти спільного ворога — фашизму, викривати зв'язку суть гітлерівського «нового порядку» і зрадницьку роль українських буржуазних націоналістів, інформувати населення про бойові успіхи Червоної Армії та партизанів, зміцнювати віру в перемогу Радянського Союзу над блоком фашистських держав»¹⁵.

За час своєї діяльності організація, що складалася з 50 чол., розповсюдила серед населення 10 тис. листівок, відозв і статей, надрукованих українською та польською мовами.

Під впливом перемоги радянських військ під Сталінградом народна боротьба в тилу ворога, зокрема на тимчасово окупованій території України, набрала масового характеру, а після перемоги на Курській дузі досягла ще вищого рівня. Окупанти, намагаючись перешкодити розгортанню всенародної боротьби, відтягнули з фронту й кинули в зону активних дій партизанів більше 420 тис. солдатів та офіцерів для проведення каральних операцій, зміцнення місцевих гарнізонів та охорони комунікацій¹⁶.

¹³ Там же.

¹⁴ Партархів Львівського обкому КП України, ф. 3, оп. 2, спр. 192, арк. 103—104.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Див.: Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 2, К., 1968, стор. 483.

У червні 1942 р. був створений Український штаб партизанського руху (УШПР), що відіграло важливу роль у поліпшенні керівництва партизанським рухом, матеріально-технічному оснащенні загонів. УШПР працював під безпосереднім керівництвом ЦК КП(б)У.

Наприкінці 1942 р. в рейд на Правобережну Україну вийшли з'єднання партизанських загонів під командуванням С. А. Ковпака та О. М. Сабурова, а в 1943 р. рейди в глибокий тил ворога зробили партизанські з'єднання під командуванням С. А. Ковпака, О. Ф. Федорова, М. І. Наумова, Я. І. Мельника та ін. Ці рейди мали велике значення в розгортанні народної боротьби проти німецько-фашистських загарбників, зокрема в Західній Україні, згуртуванні українського та польського народів для опору спільному ворогові.

З'єднання двічі Героя Радянського Союзу С. А. Ковпака під час рейду в Карпати проводило велику роз'яснювальну роботу в польських селах. Так, у польському с. Стара Гута 20 червня 1943 р. було проведено мітинг. «Я зробив доповідь про становище на фронтах і завдання польського народу, закликаючи його вступати до партизанських загонів і добиватися незалежності польського народу,— згадував комісар з'єднання С. В. Руднев.— Після мене виступали поляки... Усі промовці були одностайні в питанні про те, що в боротьбі з гітлеризмом та українськими націоналістами шлях їм один — разом з Червоною Армією, разом з Радянським Союзом»¹⁷.

Велику роботу серед українського та польського населення проводили партизани під керівництвом Ровенського підпільного обкому партії. Політпрацівники та агітатори партизанського з'єднання № 1 провели 328 зборів і мітингів. Ровенський підпільний обком друкував багато листівок, налагодив регулярний випуск газети «Червоний прапор» українською мовою і «Червоний штандар» — польською¹⁸. З листівок і газет, усних бесід місцеві трудящі дізнавалися про конкретні факти зрадницької, антинародної діяльності націоналістів, які не тільки не виступають проти окупантів, а, навпаки, допомагають німцям у їх акціях проти партизанів, сіють національну ворожнечу, ослаблюючи антифашистську боротьбу.

Про великий вплив на польське населення правдивої пропаганди партизанів свідчить, наприклад, те, що вже через місяць після розповсюдження звернення Ровенського підпільного обкому до польського населення підпільники принесли його з Польщі¹⁹.

Під впливом подій на радянсько-німецькому фронті, великої масово-політичної роботи, яку проводили комуністи, міцніла інтернаціональна єдність радянських людей і польських антифашистів у боротьбі проти німецько-фашистських окупантів на території західних областей України. Про все зростаючі антифашистські настрої польського населення і його бажання вести активну боротьбу проти загарбників яскраво свідчив приплив поляків до партизанських загонів України. З врахуванням цього вже у квітні 1943 р. весняно-літнім планом розвитку партизанського руху було передбачено виділення поляків з партизанських з'єднань України в самостійні загони, забезпечення їх усім необхідним і передислокація на територію Польщі. Цей план, розроблений Українським штабом партизанського руху і схвалений ЦК КП(б)У, був затверджений на засіданні Політбюро ЦК ВКП(б) 26 квітня 1943 р.²⁰

¹⁷ С. В. Руднев. Назв. праця, стор. 53.

¹⁸ Партархів Ровенського обкому КП України, ф. 1, оп. 1, спр. 44, арк. 5—6, 9.

¹⁹ Там же, спр. 46, арк. 100.

²⁰ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 62, оп. 1, спр. 1, арк. 58—59.

Так, спеціально сформованим польським партизанським загonom із 120 чол. керував Роберт Сатановський. Пізніше цей загін переріс у з'єднання, що нараховувало 866 чол. і проводило свої бойові дії на території Волинської області, окремі ж операції відбувались на території Польщі²¹.

Влітку 1943 р. в з'єднанні О. Ф. Федорова з двох загонів була сформована польська бригада імені В. Василевської. В січні 1944 р. бригада вийшла на територію Польщі й діяла в районі Холм — Парчев — Брест.

Коли в лютому 1944 р. проходило розформування партизанських з'єднань Сабурова, Бегми, Таратуги, Шитова, то за вказівкою ЦК КП(б)У з осіб польської національності була сформована польська партизанська бригада в складі трьох батальйонів (500 чол.). Український штаб партизанського руху розробив план дій бригади, який ЦК КП(б)У затвердив 14 березня 1944 р. Командир бригади Юзеф Собесьяк одержав бойовий наказ перейти лінію фронту і вийти для дії у район Любліна (Польща)²².

Під час розформування загону Рудича в березні 1944 р. був створений з партизанів-поляків ще один загін під командуванням Луцевича, що нараховував 177 чол. На Ровенщині діяли польські загоны під командуванням Яна Галицького і Казімежа Гуревича та ін.²³

Активний учасник партизанського руху на Україні, згодом контр-адмірал Військово-Морського флоту ПНР Юзеф Собесьяк високо оцінював інтернаціональну допомогу українського народу польському в роки Великої Вітчизняної війни: «Завдяки допомозі ЦК КП України, УШПР, секретарів підпільних обкомів і керівників українських партизанських з'єднань... на Україні виникли польські національні партизанські загоны²⁴.

Включались до активної боротьби й словацькі антифашисти. Уже з самого початку війни почався масовий перехід словацьких солдатів на бік радянських військ і партизанів. Через небажання словаків воювати проти братнього радянського народу гітлерівське командування вирішило зняти з фронту залишки 1-ї словацької дивізії й перекинути її для гарнізонної служби на південь України, де, на їх думку, не було масового партизанського руху. Окупанти жорстоко прорахувалися.

В результаті роботи миколаївських підпільників групи «Центр», очолюваної В. Трістаном, почали активну підпільну боротьбу проти гітлерівців словацькі антифашисти полку, розквартированого в с. Богоявленському (зараз Жовтневе.— В. Ч.) Миколаївської області. У своїй клятві вони писали: «Ми, словацькі партизани, хочемо помститись німецько-фашистським загарбникам за їх зlodіяння і знущання над слов'янськими народами і показати всьому передовому людству всю ненависть до німецьких окупантів».

Особливо героїчно боролися проти фашистів Вавра Кабат, Григорій Стегура, Василь Лисий, Йосип Паман. Патріоти, керовані Г. Стегурою, друкували листівки словацькою мовою в підпільній друкарні «Центру» й розповсюджували їх серед словацьких солдатів. Результатом цієї роботи було створення підпільної організації словацьких солдатів і офіцерів²⁵.

Підпільні організації Іллічівського та Ленінського районів Одеси

²¹ Там же, арк. 112.

²² Там же, арк. 112—113.

²³ Там же, арк. 112.

²⁴ Незборима сила ідей Жовтня, К., 1967, стор. 112.

²⁵ Партархів Миколаївського обкому КП України, ф. 7, оп. 89, од. зб. 12, арк. 71, 78.

встановили у грудні 1943 р. зв'язок зі словацькими солдатами. Активну участь у боротьбі одеського підпілля проти окупантів брали словацькі солдати Павел Гайдучка, Міхал Кончіті, Людовіт Лаучек, Ян Крошлак, Йозеф Кіш, Ваньо Імрих, Ян Павлик та ін.

На Правобережній Україні були розташовані численні гарнізони запасної словацької дивізії. Серед солдатів і деякої частини офіцерів дивізії панували антифашистські настрої. Так, словацька частина, розташована в містечку Хойники, відмовилась виконувати наказ німецького командування й не виступила проти партизанських з'єднань С. Ковпака, О. Федорова і Я. Мельника, які вели бій з німецьким гарнізоном у містечку Брагині²⁶.

Місцеві підпільні партійні організації допомогли з'єднанню О. М. Сабурова встановити зв'язок зі словацькими гарнізонами. З'єднання випустило більше 50 звернень і відозв до них загальним тиражем 17 698 примірників. В одній з таких листівок говорилось: «Ви знаєте, що між СРСР і Чехословаччиною були, є і будуть дружні відносини, знаєте, що існує союзний дружній договір між обома країнами й тепер. Знаєте також, що чехословацькі патріоти ... під командуванням полковника Свободи доблесно й героїчно б'ються з людодідами за звільнення своєї рідної країни... Спішіть швидше перейти до нас, у табір ваших друзів по спільній справі, й зі зброєю в руках бити німців, боротися за якнайшвидшу перемогу Радянського Союзу, що забезпечує незалежність чехословацького народу»²⁷.

Агітатори з'єднання Сабурова розповсюджували листівки в гарнізонах. Жителька с. Лельчицька Буда А. Стахура підкидала їх словакам, які квартирували в с. Буйновичі. Через старосту с. Козли листівки потрапили до словаків у м. Єльськ. В с. Рудні Овруцького району, де також були розквартировані словаки, розповсюджував листівки житель с. Сугаки Микола Сугак²⁸.

У травні 1943 р. на бік партизанів з'єднання Сабурова перейшла група словацьких солдатів та офіцерів 101 словацького полку.

З їх ініціативи було організовано чехословацький партизанський загін у складі 56 чол. Командиром загону призначили Яна Налепку (Репкіна) — словака, комісаром — Л. К. Федорова, росіянина, члена ВКП(б), присланого в з'єднання ЦК КП(б)У, начальником штабу — Штефана Хованця, словака. Ян Налепка, Герой Радянського Союзу, полум'яний патріот-інтернаціоналіст, видав наказ, в якому так сформулював мету своєї бойової одиниці: «Завдання загону є боротьба проти фашизму, як ворога демократії і свободи всього людства, і боротьба проти загарбницьких дій німців... головних ворогів самостійності чехословацького народу. Командир загону вирішив проводити цю боротьбу на території Радянського Союзу на боці українських партизанів...»²⁹.

33 партизани-словаки за їх проханням були відправлені з Овруча в діючі чехословацькі частини полковника Свободи³⁰.

Партизанські загони і з'єднання України вели роботу й серед угорських солдатів, посланих хортістами воювати за чужі інтереси. Партизани Ровенщини розповсюджували листівку-звернення до угорців і закарпатських українців. У ній говорилось про інтернаціональну єдність народів у боротьбі проти фашизму, про визвольну місію Червоної

²⁶ Див.: і. М. Бречак, В. І. Клоков, А. В. Русак. Назв. праця, стор. 59.

²⁷ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 65, оп. 1, спр. 1, оп. 207; спр. 9, арк. 3.

²⁸ Там же, спр. 1, арк. 207.

²⁹ Там же, арк. 154.

³⁰ Там же, арк. 155—156.

Армії, її бойові успіхи, втрати німецьких військ. Листівка закінчувалась закликком ставати на шлях активної антифашистської боротьби: «Товариші угорці і русини! Чого ви чекаєте? Якщо ви хочете врятувати своє життя на благо своєї Батьківщини, допомогти своєму народові звільнитися від німецьких загарбників,— сміливо, зі зброєю в руках переходьте до нас. Разом будемо добивати ворогів людства — німецько-фашистських загарбників»³¹.

Під впливом подій на фронті і пропагандистської роботи число тих, хто зі зброєю переходив на бік партизанів, дедалі збільшувалось. Особливо успішно поповнювалися партизанські формування солдатами-слов'янами, насильно мобілізованими в армію. Це дало змогу в січні 1944 р. з числа колишніх солдатів та офіцерів угорської армії, які в різний час у 1942—1943 рр. перейшли на сторону партизанів, сформувані бойові групи і влити їх у партизанські з'єднання. Одна з таких груп діяла в з'єднанні М. І. Наумова, друга — в з'єднанні О. Ф. Федорова. Завдання їх полягало в тому, щоб вести пропагандистську роботу серед своїх земляків, які ще залишилися у ворожому війську, а при підході до кордону вийти на територію Угорщини для організації там партизанської боротьби³².

Особливою хоробрістю відзначався член ЦК комсомолу Угорщини Йозеф Тоут — комісар батальйону партизанської дивізії ім. двічі Героя Радянського Союзу С. А. Ковпака. В жорстокому бою біля с. Хвоянувка (Польща) товариш Тоут повів бійців в атаку і сам поліг смертю героя. В його блокноті зберігся такий запис: «Я син угорського народу і пишаюсь цим. На мою долю випало велике щастя захищати Росію—мою другу Батьківщину. Її вороги—мої вороги. Б'ючись за Росію, я наближаю час визволення угорського народу. Дуже жаль, що не всі співвітчизники розуміють це... Прийде час — зрозуміють... Без Росії вільної Угорщини бути не може»³³⁻³⁴.

Угорці воювали в партизанських з'єднаннях С. А. Ковпака, В. А. Бегми, О. Ф. Федорова, М. І. Наумова, А. З. Одухи та ін.

Харківський підпільний обком комсомолу, підпільні партійні організації Кіровоградської області, одеський партизанський загін «Буревісник», кримські партизани вели пропагандистську роботу серед румунських солдатів. «Під впливом подій на фронті, роботи румунських антифашистів у військових частинах, пропаганди радянських партизан і підпільників дезертирство з румунської армії набуло таких розмірів, що перешкодити цьому не могло навіть масове втручання жандармерії»³⁵.

Плідною була також робота комуністів-підпільників, партизанів України та німецьких антифашистів у німецьких тилкових частинах³⁶. Антифашистська діяльність німецьких патріотів на Україні була спрямована на звільнення й самої Німеччини від фашистського засилля.

Отже, в цілому можна зробити висновок, що партійні організації підпілля та партизанських формувань України провели значну роботу для інтернаціонального згуртування всіх антифашистських сил на Україні у всенародній боротьбі проти німецько-фашистських загарбників.

³¹ Листівки партійного підпілля і партизанських загонів України у роки Великої Вітчизняної війни, К., 1963, стор. 249.

³² ПА ІП ЦК КП України, ф. 62, оп. 1, спр. 1, арк. 114.

³³⁻³⁴ Партизанские были, М., 1958, стор. 260.

³⁵ І. М. Бречак, В. І. Клоков, А. В. Русак. Назв. праця, стор. 159.

³⁶ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 3, 1969, стор. 122—123.

КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ — ОРГАНІЗАТОР БРАТЕРСЬКОЇ
ДОПОМОГИ ТРУДЯЩИМ ТУРКЕСТАНУ
В РОКИ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ

(За матеріалами Узбекистану)

А. АБУЛКАСИМОВ

У листопаді—грудні 1917 р. робітники і солдати встановили Радянську владу в Ташкенті, Самарканді, Джизаку, Фергані та інших містах Туркестану. III Всетуркестанський з'їзд робітничих, солдатських і селянських депутатів, що відбувся в листопаді 1917 р. в Ташкенті, обрав перший радянський уряд — Раду Народних Комісарів Туркестану, а 30 квітня 1918 р. було проголошено Туркестанську Автономну Радянську Соціалістичну Республіку.

Створення Туркестанської АРСР — велика перемога Комуністичної партії в її невтомній боротьбі за долю народів Середньої Азії. 5 травня 1918 р. новообраний ЦВК та РНК у телеграмі на ім'я В. І. Леніна сповіщали, що після проголошення автономії «в Туркестані закріпилась Радянська влада, накреслились шляхи дальшого розвитку його і, завдяки цьому, розширилося будівництво економічного і культурного життя»¹. Поряд з цим створювалися сприятливі умови для дальшої консолідації соціалістичних націй Середньої Азії та зміцнення братерської дружби між трудящими РРФСР і Туркестану, пролетарського інтернаціоналізму та піднесення політичної активності трудящих мас Середньої Азії.

В постанові ВЦВК і РНК від 8 жовтня 1919 р. відзначалося, що самовизначення народів Туркестану і знищення всілякої національної нерівності й привілеїв однієї національної групи за рахунок іншої складають основу всієї політики Радянського уряду Росії та служать керівним началом у всій роботі його органів і що тільки такою роботою можна остаточно перебороти створене багаторічним пануванням російського царизму недовір'я трудящих мас Туркестану до робітників і селян Росії².

Інтернаціоналістська політика Комуністичної партії щодо раніше пригноблених народів мала важливе політичне значення. Вона показала, що за диктатури пролетаріату пригноблені народи звільняться від колоніального гніту, що за цих умов виникне можливість знищити в корені національний гніт, створиться обстановка для взаємного довір'я і братерського співробітництва народів. В. І. Ленін писав: «Встановлення правильних відносин з народами Туркестану має тепер для Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки значення, без перебільшення можна сказати, гігантське, всесвітньо-історичне»³.

Економічні відносини Центральної Росії і Узбекистану (як складової частини Туркестану в той час) у роки громадянської війни частково відображені в працях радянських істориків⁴. Водночас слід

¹ Центральний державний архів Узбецької РСР (далі — ЦДА УзРСР), ф. 25, оп. 1, спр. 49, арк. 284.

² В. І. Ленін о Средней Азии и Узбекистане, Ташкент, 1957, стор. 102.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 116.

⁴ История Узбекской ССР, т. 3, Ташкент, 1967; История гражданской войны в Узбекистане, т. 1—2, Ташкент, 1964, 1970; А. И. Зевелев. Из истории гражданской войны в Узбекистане, Ташкент, 1959; В. Я. Напомин. Исторический опыт строительства социализма в Узбекистане, Ташкент, 1960; М. Назаров. Коммунистическая партия Туркестана во главе защиты завоеваний Октябрьской революции, Ташкент, 1969; А. Абдунабиев. По декрету вождя, Ташкент, 1970; Б. В. Лунин. В. И. Ленин и народы Средней Азии, Ташкент, 1967; та ін.

зазначити, що такий важливий бік цих відносин, як продовольча допомога Радянської Росії Туркестану, в історико-партійній літературі не знайшов достатнього висвітлення.

В даній статті робиться спроба певною мірою показати організаційну діяльність Комуністичної партії у поданні економічної допомоги, її роль у встановленні й зміцненні Радянської влади в Туркестані в роки громадянської війни.

Після перемоги Жовтневої революції та встановлення диктатури пролетаріату в нашій країні скинуті експлуататорські класи намагалися повалити Радянську владу. Жорстока класова боротьба набрала форм відкритої громадянської війни. З перших днів після Жовтня шалену боротьбу проти робітників і селян, які взяли владу в нашій країні, крім внутрішньої контрреволюції, повів і міжнародний імперіалізм.

Природно, що Туркестан не залишився осторонь цієї боротьби. Міжнародна буржуазія та місцеві баї жадали повернути втрачені позиції. Внутрішня контрреволюція зустрічала тут співчуття і підтримку іноземних імперіалістів, які намагалися відірвати окраїни від Центральної Росії і перетворити їх на свої колонії, об'єкти економічної експансії та джерела великих прибутків. Середня Азія цікавила їх і як плацдарм для агресивних дій проти центральних районів Радянської Росії.

Наприкінці 1917 р. і на початку 1918 р., користуючись підтримкою Дутова, у Туркестані проти Радянської влади виступили Кокандська буржуазно-націоналістична автономія, а в Самаркандській області — білокозаки під керівництвом полковника Зайцева.

Спираючись на революційне піднесення мас, викликане жовтневими подіями в колишніх колоніях та напівколоніях Росії, на захист завоювань революції партія більшовиків підняла численні загони трудящих. В основу своєї діяльності з самого початку громадянської війни та інтервенції Комуністична партія взяла курс на встановлення міцного непорушного політичного та економічного союзу Центру Росії і національних окраїн.

Громадянська війна в Середній Азії ускладнювала і без того важке економічне становище. Ось чому Комуністична партія та Радянський уряд прагнули надати Туркестану значну економічну допомогу. Одним з важливих заходів партії та Радянського уряду було подання допомоги в організації продовольчих органів — Крайової продовольчої дирекції і Центральної комісії по боротьбі з голодом. Водночас з цим Туркестан було включено до загальної розподільчої мережі країни у постачанні хлібом.

До першої світової війни у Туркестан з Росії щорічно ввозилось 15—20 млн. пуд. хліба, близько 10 млн. пуд. вироблялось у самому Туркестані⁵. В результаті неврожаю 1917 р. виробництво хліба скоротилося. Нечуване підвищення цін на хлібні продукти примусило трудове населення Туркестану страждати від голоду.

У поліпшенні його економічного становища винятково велике значення мала братерська допомога народів Радянської Росії, в першу чергу російського робітничого класу. ЦК РКП(б), Радянський уряд, особисто В. І. Ленін у цей важкий для всієї країни час виявили велику турботу про народи Середньої Азії.

В листопаді 1917 р. отаман Оренбурзького козацького війська Дутов

⁵ А. И. Зевелев. Назв. праця, стор. 189.

захопив владу в Оренбурзі*. Протягом майже двох років Середня Азія виявилась відрізаною від центральних областей Радянської Росії. «Голод охопив усю територію республіки і робив свою жахливу справу,— писала «Наша газета».— Число голодуючих сягало мільйона чоловік»⁶.

На боротьбу з Дутовим були кинуті значні сили Червоної гвардії. 18 січня 1918 р. дутовці були розгромлені. Напередодні, 17 січня 1918 р., Раднарком Туркестану телеграфував В. І. Леніну: «В Туркестані наступив голод з усіма жахливими наслідками. Надходження хліба припинилось зовсім. Необхідні найрішучі заходи»⁷.

І вони, завдяки постійній увазі В. І. Леніна, його неодноразовим вказівкам і піклуванню Комуністичної партії, були прийняті. В січні 1918 р. у телеграмі Ташкентському виконкому і всім залізничникам В. І. Ленін радив: «...необхідно, і негайно, спрямувати для цього всі сили депо і майстерень. Перемогу революції і Червоної Армії треба використати для піднесення економічного життя Туркестану і Росії»⁸. Із Сибіру, Кавказу та інших районів, згідно з цією вказівкою вождя, у Туркестан направлялися вагони з борошном і зерном, хоч Радянська Росія сама переживала тоді серйозні економічні труднощі.

Вже в квітні 1918 р. з Кубані до Туркестану надійшло 150 тис. пуд. борошна, 340 тис. пуд. зерна, 500 тис. пуд. кукурудзи, з Ставропольщини — 50 тис. пуд. борошна, 360 тис. пуд. зерна. На початку червня в Красноводськ надійшло 35 тис. пуд. пшениці, 6255 пуд. борошна, 2375 пуд. проса, 2538 пуд. кукурудзи. До середини місяця з Актюбінська в Ташкент прибуло 12 вагонів пшениці. Все це було розподілено по областях Туркестану. Так, Ферганська область з січня до червня 1918 р. одержала 269 846 пуд. зерна, з них у січні — 47 575, у лютому — 14 836, у березні — 18 648, у квітні — 90 388, у травні — 98 399⁹. Водночас надавалась і грошова допомога, про що свідчить телеграма завідуючого відділом хлібофуражу Народного комісаріату продовольства Брюханова на ім'я компроду Туркестану Першина від 27 березня 1918 р. В ній повідомлялося: «Вжиті заходи постачання грошовими знаками Челябінського губпродкому, куди повинні звернутися ваші уповноважені»¹⁰.

У Ферганській долині посилювався басмацький рух. Озброєні загони басмачів намагалися дезорганізувати радянське будівництво. Збройні сили есєро-білогвардійського уряду в Ашхабаді повели наступ на Ташкент. До кордонів Закаспійської області підходили англійські війська. Таким чином, Туркестан був повністю оточений, відрізаний від Радянської Росії. З часом становище ускладнилося. Про це свідчить радіограма голови ЦВК Туркеспубліки Вотінцева і компроду Туркестанської АРСР Козакова на ім'я керівника Турпроду при РНК РРФСР Андреева. «Туркестан,— повідомлялось у ній,— протягом останніх шести місяців у стані облоги, повне виснаження всіх привозних

* Продовольча допомога Центральної Росії здійснювалась по Оренбурзько-Ташкентській залізниці, що була в той час єдиною артерією, яка з'єднувала центр Росії з Туркестаном.

⁶ «Наша газета» (орган Туркестанської Ради робітничих, солдатських та селянських депутатів і Ташкентського Радделу), 18 січня 1918 р.

⁷ ЦДА УзРСР, ф. 25, оп. 1, спр. 106, арк. 153.

⁸ М. В. Фрунзе на фронтах громадянської війни. Сборник документов, М., 1941, стор. 208.

⁹ Б. В. Луїнін. Назв. праця, стор. 65—66; ЦДА УзРСР, ф. 31, оп. 1, спр. 3, арк. 18—19.

¹⁰ ЦДАНГ СРСР, ф. 1943, оп. 4, спр. 121, арк. 3.

товарів, відсутність товарів та хліба загрожує надалі втратою спроби чинити опір ворогові...»¹¹.

Користуючись цими труднощами, байсько-куркульські елементи ховали продовольство, посилювали свої контрреволюційні операції.

Намагались підірвати заготівлю хліба для Туркестану в центральних районах Росії й іноземні імперіалісти. Для цього вони використали есера В. Чайкіна. В лютому 1918 р., спекулюючи на важкому економічному становищі Туркестану, Чайкін домагається створення в Петрограді так званого Ферганського закупочного бюро (Фербюро). Наркомпрод РРФСР асигнував у його розпорядження 20 млн. крб. та відпустив на 10 млн. крб. товарів. Проте все це робилося без відома і погодження радянських і партійних органів Туркестану¹², оскільки з початку своєї діяльності Фербюро під керівництвом Чайкіна піклувалося не про населення Туркестану, що голодувало, а про використання одержаних грошей для повалення Радянської влади в Туркестані. Все це негативно впливало на економічне життя, згуртування широких верств трудящих мас навколо Комуністичної партії, мобілізацію революційних сил на повну перемогу над контрреволюцією, зміцнення Радянської влади в Середній Азії.

Викривши контрреволюційний зміст Фербюро і ліквідувавши його, партійні організації та органи Радянської влади ще з більшою наполегливістю взялися за вирішення невідкладних завдань забезпечення ввозу хліба до Туркестану з центральних районів, найефективніше використання всіх внутрішніх сил і засобів у боротьбі з голодом.

Так, за прямою вказівкою партії більшовиків і Радянського уряду 12 червня 1918 р. з Кавказу прибуло 48 вагонів хліба, в тому числі 22 вагони борошна, 24 вагони пшениці та ін. На червень для Туркестану було заплановано заготовити 630 вагонів хліба з Кубані, 400 вагонів з Ставропольщини, 70 вагонів хліба з Тверської губернії і 500 вагонів кукурудзи — всього 1600 вагонів¹³. Ці плани, звичайно, не завжди вдавалося повністю виконати. Однак і те, що здійснювалося, було значною допомогою трудящим Середньої Азії і свідчило про постійну турботу партії і уряду щодо забезпечення їх потреб.

Невиконання планів пояснювалося рядом причин, характерних для періоду громадянської війни і воєнної інтервенції. Давались взнаки розруха та відірваність залізниці Оренбург — Ташкент унаслідок нальотів контрреволюційних загонів козаків, відсутність достатньої кількості палива, нестача рухомого парку.

До всього цього додався ще й відкритий виступ групи змовників на чолі з військовим комісаром Туркестанської республіки Осиповим. Піднявши вночі з 18 на 19 січня 1919 р. антирадянський заколот, контрреволюціонери заарештували і знищили 14 туркестанських комісарів. У зв'язку з обставинами, що склалися, та з метою керівництва всією радянською роботою в краї в лютому 1919 р. було створено особливу тимчасову комісію у справах Туркестану, до складу якої увійшли Елава, Кисельов та Кобозев, а 17 березня 1919 р. її склад було поповнено Голощокіним та Бокієм.

Комісія зразу ж вжила заходів щодо поліпшення економічного становища та забезпечення трудящих продовольством і предметами першої необхідності. «Маршрутний поїзд з 30 вагонами мануфактури відправляється в Ташкент згідно постанови РНК у справах Туркеста-

¹¹ ЦПА ІМЛ, ф. 122, оп. 1, спр. 93, арк. 67.

¹² ЦДА УзРСР, ф. 31, оп. 1, спр. 12, арк. 61.

¹³ «Голос Самарканда», 19 червня 1918 р.; ЦДА УзРСР, ф. 31, оп. 1, спр. 24, арк. 22

ну»,— сповіщалося у телеграмі з Москви від 20 березня 1919 р. Комісія також просила «терміново перевести до Оренбурга 10 млн. крб. на негайну заготівлю хліба, м'яса, фуражу для Туркестану»¹⁴.

На початку березня 1919 р. армія Колчака перейшла у наступ. У напрямку на Ташкент просувалась армія Дутова. В Туркестані активізували свої дії англійські імперіалісти та басмачі.

Комуністична партія і Радянська влада зуміли мобілізувати армію і народ на розгром ворога. В результаті цілого ряду вдалих воєнних операцій у вересні 1919 р. Дутова було розгромлено.

Відірваність від центру і віддаленість краю за умов громадянської війни утруднювала політичне та економічне керівництво краєм з боку ЦК РКП(б) і радянських органів. А тому ВЦВК та РНК РРФСР 8 жовтня 1919 р. прийняли рішення про створення комісії у справах Туркестану в складі Еліави, Фрунзе, Куйбишева, Бокія, Голощокіна і Рудзутака (йому було доручено займатись економічними питаннями краю)¹⁵.

9 жовтня 1919 р. ВРНГ РРФСР, заслухавши на своєму засіданні питання про матеріально-технічне постачання Туркестану, постановила:

а) визнати за необхідне негайне постачання Туркестану хлібом, металом, мануфактурою і т. п.;

б) доручити т. Рудзутаку в найкоротший строк розробити проект заходів щодо постачання Туркестану»¹⁶.

Ця постанова — яскраве свідчення великої уваги Комуністичної партії і Радянської держави до запитів трудящих національних радянських республік.

З центральних областей Росії допомога Радянському Туркестану йшла протягом усієї громадянської війни. Так, у телеграмі заступника наркомпроду РРФСР Брюханова від 21 лютого 1920 р. повідомлялося: «Раднарком РРФСР виділив у розпорядження Турккомісії 17400 тис. аршинів мануфактури, 8,6 тис. grosів ниток». А взагалі з лютого до грудня 1920 р. до Туркестану було відправлено 33 ешелони з різноманітними товарами і предметами першої необхідності¹⁷.

Таким чином, Радянський Туркестан в період громадянської війни одержував значну політичну і продовольчу допомогу.

Організатором цієї допомоги була Російська Комуністична партія (більшовиків) та її Центральний Комітет. «Жодне важливе політичне або організаційне питання,— підкреслював В. І. Ленін,— не розв'язується жодною державною установою в нашій республіці без керівних вказівок Цека партії»¹⁸.

Економічна допомога Комуністичної партії та Радянського уряду, дані, які лише частково наведені вище, спростовують вигадки буржуазних істориків про те, що ніби Ради забезпечували продовольством лише населення європейської частини країни, а трудящі маси окраїн були приречені на голод і вимирання, що ніби більшовики продовжували економічну політику царського самодержавства.

Факти показують, що безкорислива допомога трудящих РРФСР розвіяла минуле недовір'я трудящого населення Середньої Азії до

¹⁴ ЦПА ІМЛ, ф. 17, оп. 2, спр. 13, арк. 2; ф. 122, оп. 1, спр. 6, арк. 17.

¹⁵ В. М. Устинов. Ленінська політика партії на Востоке, Фрунзе, 1963, стор. 53.

¹⁶ Союз рабочего класса и трудового даяханства Туркменистана в период Великой Октябрьской социалистической революции и гражданской войны. документы и материалы. Ашхабад, 1957, стор. 241.

¹⁷ ЦПА ІМЛ, ф. 122, оп. 1, спр. 95, арк. 137; А. И. Зевелев. Назв. праця, стор. 471.

¹⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 28.

російського народу і зміщила дружні зв'язки між ними в боротьбі проти спільного ворога — внутрішньої контрреволюції та інтервентів. Економічна допомога Комуністичної партії і Радянського уряду була одним з найважливіших факторів встановлення і зміцнення Радянської влади в Туркестані. Ні кільце ворожих фронтів, ні голод та епідемії, ні заколоти не могли зламати Радянської влади, волю до перемоги трудящих мас Середньої Азії.

Так, переборюючи чималі труднощі, пов'язані з економічною і культурною відсталістю, борючись проти спроб контрреволюції використати в своїх цілях спадщину колишньої національної ворожнечі, буржуазний націоналізм і великодержавний шовінізм, опір націонал-ухильників, Комуністична партія змогла згуртувати всі нації і народності в єдине інтернаціональне братерство і спрямувати їх зусилля на створення нового суспільства. Як зазначено в доповіді Генерального секретаря ЦК КПРС Л. І. Брежнева на спільному урочистому засіданні ЦК КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР 21 грудня 1972 р., «уже в ці перші післяжовтневі роки склався тісний політичний, військовий, господарський, дипломатичний союз усіх радянських республік, які існували тоді, оформлений рядом договорів між ними»¹⁹.

¹⁹ Л. І. Брежнев. Про п'ятидесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1973, стор. 6.

* * *

МАТЕРІАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЧАСТИН ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ НА УКРАЇНІ

(ЛИСТОПАД 1918 — ЧЕРВЕНЬ 1919 рр.)

М. М. КОНОНЕНКО

Політичне і воєнне становище України наприкінці 1918 р. було надзвичайно складним. Перед Радянською владою і Червоною Армією стояли невідкладні й життєво важливі завдання: необхідно було звільнити українську землю від німецьких і французьких окупантів, петлюрівської буржуазно-націоналістичної Директорії і разом з тим підтримати боротьбу РРФСР проти білогвардійської контрреволюції на Дону.

Для здійснення цих завдань конче потрібно було створити на Україні сильну регулярну армію. З цією метою за наказом Всеукраїнського Центрального воєнно-революційного Комітету від 22 вересня 1918 р. з українських повстанських загонів, що перебували в «нейтральній зоні», було сформовано дві дивізії, які й поклали початок створенню регулярної Червоної Армії на Україні. Чисельність її рядів невпинно зростала: крім мобілізованих за щойно введеною загальною військовою повинністю, до її лав вступало багато добровольців. На 15 січня 1919 р. війська Українського фронту налічували 43 600 багнетів, 3517 шабель, 16 чотирьгарматних батарей і 16 інженерних рот, що складалися більш як із 1500 бійців¹.

¹ Українська РСР в період громадянської війни, 1917—1920 рр., т. 2, К., 1968, стор. 275.

Одним з важливих напрямків діяльності Комуністичної партії в роки громадянської війни була мобілізація зусиль трудящих на захист завоювань революції, перебудова всього життя тилу на военний лад, постійне піклування про забезпечення Червоної Армії.

«Для ведення війни *по-справжньому* необхідний міцний організований тил. Найкраща армія, найвідданіші справи революції люди будуть негайно винищені противником, якщо вони не будуть в достатній мірі озброєні, забезпечені продовольством, навчені»².

Запоруку міцності тилу В. І. Ленін вбачав у соціалістичному суспільному та державному устрої нашої країни, в справедливому характері війни, який породжував масовий героїзм воїнів Червоної Армії, в керівній ролі Комуністичної партії.

РКП(б) виходила з того, що розгромити інтервентів і білогвардійську та буржуазно-націоналістичну контрреволюцію, відстояти завоювання Великого Жовтня й свою державну незалежність Країна Рад зможе, тільки поставивши весь тил на службу фронтові. Отже, необхідно було перебудувати все життя країни на военний лад. «Вона повинна бути *єдиним військовим табором*»³,— писав В. І. Ленін. Втілювався в життя висунутий ЦК РКП(б) лозунг: «Все для фронту!»

З метою мобілізації всіх сил і ресурсів республіки на забезпечення розгрому ворога 30 листопада 1918 р. було створено Раду Робітничої і Селянської Оборони на чолі з В. І. Леніним.

У зв'язку з надзвичайно тяжкими умовами, що склалися в той час, Комуністична партія і Радянський уряд змушені були запровадити політику воєнного комунізму. РКП(б) вжила заходів до дальшого зміцнення диктатури пролетаріату, союзу робітничого класу й трудящого селянства, братньої дружби народів Радянської республіки. Щоб централізувати все продовольче постачання, в країні було введено продрозверстку й створено продовольчі загони.

В. І. Ленін вимагав від усіх: «... *підтягтися по-воєнному*, перевівши максимум своєї роботи, своїх зусиль і турбот на *безпосередні завдання війни*...»⁴.

Генеральна лінія КП(б)У і Радянського уряду України в галузі військового будівництва визначалася рішеннями VIII з'їзду РКП(б), III з'їзду КП(б)У і III з'їзду Рад України, які відбулися в березні 1919 р. і знаменували собою новий етап у створенні регулярної Червоної Армії.

Організатором і натхненником усієї багатогранної роботи, спрямованої на розгром ворога, була Комуністична партія, яка здійснювала керівництво Народним Комісаріатом військових справ, місцевими партійними та профспілковими організаціями, мобілізувала робітничий клас і трудове селянство на захист Радянської Батьківщини.

В налагодженні військового виробництва та постачанні частин Червоної Армії важливу роль відіграли, зокрема, підприємства України. На той час у катастрофічному становищі були вугільна та металургійна промисловість, припинили роботу суднобудівні заводи, великих руйнувань зазнав залізничний транспорт, у стані занепаду опинилася харчова промисловість, не вистачало сировини, палива.

Для відродження і розвитку промисловості республіки дуже велике значення мало встановлення єдиної економічної політики. На Україні було запроваджено однакову з Радянською Росією грошову та банкову системи. Керований Комуністичною партією, робітничий

² В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 53.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 389.

⁴ Там же.

клас Росії щедро ділився своїм досвідом радянського будівництва з трудящими України.

Радянська Росія подала велику допомогу і в матеріальному забезпеченні Української Червоної Армії. Як повідомляла газета «Красная Армия» (орган Наркомвійськсправ УРСР) 29 квітня 1919 р., для потреб української Червоної Армії з Росії було надіслано 2 млрд. крб. грошей, 14 млн. аршинів мануфактури, 10 800 мотків і котушок ниток, 17 вагонів сірників тощо.

Ще в період створення перших радянських дивізій Червоної Армії, які формувались у «нейтральній зоні», з братньої Росії сюди було прислано значну кількість озброєння. Так, на кінець грудня 1918 р. в розпорядженні Реввійськради групи військ Курського напрямку було 14 085 багнетів, 1350 шабель, 139 кулеметів, 20 гармат⁵.

За прикладом Радянської Росії на Україні було створено органи управління для керівництва підприємствами, що виробляли військову продукцію, розподілу відповідного спорядження. Так, за наказом № 1 Військового Відділу Тимчасового робітничо-селянського уряду України від 23 грудня 1918 р. було створено Центральне управління постачання Червоної Армії⁶. Невдовзі уряд створив філіал загальноросійської Надзвичайної комісії по постачанню Червоної Армії на Україні. Постановою Раднаркому 29 березня 1919 р. її головою був призначений М. С. Багдатын⁷.

Одночасно виникали фронтові й місцеві органи постачання. На звільненій від петлюрівців та інтервентів території вони створювалися спочатку при губвійськкомах, а потім і при повітвійськкомах, а ще пізніше почали діяти окружні господарські управління. При Наркоматі військових справ було створено Головне військово-господарське управління⁸.

В другій половині березня 1919 р. Управління головного начальника постачання узяло на себе керівництво органами постачання окружних, губернських і повітових комісаріатів, підготовкою до наступної мобілізації⁹.

Щоб поліпшити постачання Червоної Армії ненормованими продуктами і предметами широкого вжитку, за наказом Наркома військових справ України (№ 385, від 7 травня 1919 р.) в республіці було створено Центральне управління червоноармійських крамниць. У погодженні з Головнопостачем воно організувало на фронті та у прифронтовій смузі базові склади, пересувні й стаціонарні крамниці для постачання військ і штабів спорядженням, обмундируванням, взуттям, тютюном, літературою, письмовим і канцелярським приладдям, милом тощо¹⁰.

Крім того, на спеціальній нараді Раднаркому УРСР 30 січня 1919 р. підкреслювалося, що й Народний Комісаріат військових справ через місцеві комісаріати зобов'язаний постачати армії Українського фронту, укомплектовувати їх людьми, поповнювати кінями, створювати відповідні запаси для баз армій фронту¹¹.

Військові комісаріати України організовували збирання, облік,

⁵ Див. О. Шусь. Військова єдність російського і українського народів у роки громадянської війни.— «Архіви України», 1972, № 1.

⁶ ЦДАРА СРСР, ф. 25 860, оп. 1, спр. 4, арк. 1.

⁷ «Красная Армия», 30 березня 1919 р.

⁸ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 65, спр. 77, арк. 62.

⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2579, оп. 1, спр. 6, арк. 1.

¹⁰ «Красная Армия», 26 травня 1919 р.

¹¹ Гражданская война на Украине. Сборник документов, т. I, кн. 2, К., 1967, стор. 73.

збереження, ремонт і правильне використання зброї та військового майна, яке залишилося на території України від старої армії. Партиїні, радянські та профспілкові органи, військові комісаріати України вжили екстрених заходів, щоб забезпечити війська казармами, обмундируванням, білизною, взуттям. Наявні запаси дозволяли більш-менш задовільно постачати частини, що формувалися, й допомагати фронтові.

Однак незабаром формування й оснащення нових військових частин стало помітно гальмуватися: не вистачало обмундирування, оптичних приладів, зброї тощо.

Тимчасовий робітничо-селянський уряд України виділяв для Української Червоної Армії великі кошти. Якщо в першому півріччі 1919 р. з вільного державного фонду голови уряду на потреби всіх Народних Комісаріатів призначалося більше 15,5 млн. крб., то майже половина цих коштів — 7 322 820 крб. — пішла на витрати Наркомату військових справ¹². За січень — червень 1919 р. кошторисні витрати військово-господарського відомства для військ, управлінь і закладів Київського, Харківського та Одеського округів, а також для армії Українського фронту обчислювалися сумою, що перевищувала 2,5 млрд. крб.¹³

Величезне піклування про Українську Червону Армію виявляв В. І. Ленін. 15 січня 1919 р. Рада Оборони заслухала доповідь голови Надзвичайної комісії постачання Червоної Армії Л. Б. Красіна про роботу військових підприємств Луганська. Після цього голова Ради Оборони В. І. Ленін надіслав на Луганський патронний завод телеграму, в якій говорилося: «Негайно телеграфуйте, які саме матеріали, скільки їх необхідно для максимального розвитку виробництва патронів. Чи можете вести виробництво наявним персоналом, які, скільки спеціалістів заводу ще необхідно? Чи можете набрати робітників, необхідних для збільшення виробництва до півтора мільйона щоденно? Пришліть докладний письмовий звіт про наявні матеріали, виробни»¹⁴.

У відповідь на піклування В. І. Леніна робітники Луганського заводу швидко відбудували зруйноване підприємство. Спочатку воно давало щодня до 50 тис. патронів, а на кінець березня — 200—250 тис.¹⁵ У березні — квітні 1919 р. луганчани довели випуск патронів до 3 млн. 678 тис. на місяць¹⁶.

Взагалі робітники всіх підприємств фронтові замовлення виконували в найкоротший строк. Так, коли до Катеринославського депо прибув для ремонту локомотив бронепоезда, робітники, незважаючи на втому й недоїдання, енергійно взялися за роботу й дуже швидко справилися з нею. Командуючий Українським фронтом В. О. Антонов-Овсієнко 23 березня 1919 р. наказав командуючому Харківською групою військ: «Висловіть подяку й заплатіть по сто карбованців на чоловіка робітникам Катеринославського депо за екстрений ремонт броньового паровоза товаришам Молочному, Семенцеву, Тимчуку, Рибальченку, Ковакліну, Чемодурову, Березі, Нельшенку, Ветчинкину, Ховросичу»¹⁷.

¹² ЦДАЖР УРСР, ф. 2579, оп. 1, спр. 2, арк. 84.

¹³ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 65, спр. 77, арк. 64.

¹⁴ Ленінський збірник XXXV, стор. 55.

¹⁵ Українська РСР в період громадянської війни, стор. 252.

¹⁶ Є. М. Склярєнко. Робітничий клас України в роки громадянської війни (1918—1920 рр.), К., 1966, стор. 200.

¹⁷ Н. И. Супруненко. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918—1920). М., 1966, стор. 190.

Робітничий клас України під керівництвом партійних організацій налагоджував воєнне виробництво. Так, на Харківському заводі «Гельферіх-Саде» почали випускати тачанки для Червоної Армії, на заводі «Чеська возовня», ремонтувалися кухні-вози та інше спорядження. Особливо напружено працював завод «Арсенал». Тут ремонтувалися гармати, гвинтівки, й кулемети, а також автомобілі¹⁸. З 21 березня 1919 р. добре обладнані майстерні Києва почали шити обмундирування для Червоної Армії: щоденно виготовлялося 1200 шинелей, 1500 пар чобіт. У квітні стали до ладу майстерні для шиття та лагодження солдатської білизни¹⁹.

В налагодженні виробництва для потреб Червоної Армії значна роль належала відділові військових заготівель Української Ради народного господарства (Укрвійськзагу) та його місцевим органам. Так, відділ інженерного постачання Уккранаргоспу тільки в районі Харкова мав у своєму розпорядженні 25 великих підприємств і 40 майстерень, які працювали на армію. Відділ обмундирування організував у Харкові 6 майстерень для пошиття шинелей, гімнастерок, шароварів і т. п. і 12 майстерень для виготовлення взуття, сідел, хомутів, патронташів. У Катеринославі працювало 7 взуттєвих фабрик. У Києві, Чернігові, Полтаві, Луганську, Сумах, Кременчуку, Херсоні та інших містах республіки відновили роботу заводи й майстерні, що виготовляли військоове спорядження²⁰.

Легка промисловість УРСР постачала Червоній Армії сукно, брезент, шерсть, бавовняні тканини, шкіру, взуття тощо. В першій половині 1919 р. шерстяний підвідділ УРНГ зареєстрував 41 підприємство, з них почало діяти 20. На таку ж кількість підприємств склав виробничі плани й текстильний підвідділ. Військовому відомству було видано нарядів на 593 242 аршини сукна, 84 750 мішків, 11 тис. аршин брезенту, 488 436 пар грубих панчох²¹.

Частина сировини з України була відправлена для переробки на фабрики РРФСР, а з Росії, в свою чергу, постійно надходили необхідні матеріали й готова продукція для потреб Української Червоної Армії. Головне господарське управління Наркомвійськсправ УРСР до 1 червня 1919 р. одержало з Москви шинельного сукна 22 924 аршинів, 600 тис. аршинів б'язі і 4234 grosи ниток²².

Рада Оборони УРСР 15 червня 1919 р. порушила клопотання про виділення Наркомпродом Укрвоєнзагові 2 млн. аршинів різних тканин для пошиття обмундирування.

Шкіряний відділ Київського Раднаргоспу мав у своєму розпорядженні заводи колишнього акціонерного товариства «Вайсберг і сини» у Василькові та шкіряний завод у Києві (колишній Апштейна). Завдяки добре налагодженому постачанню сировиною та обробними матеріалами ці заводи успішно справлялися з випуском взуття та інших шкіряних виробів для Червоної Армії. Так, тільки в березні 1919 р. із заводських складів було передано Червоній Армії товарів на суму більше 2 млн. крб.²³

На складах України в першій половині 1919 р. зберігалось більше 600 тис. шкір великої рогатої худоби. Вироблена з них продукція майже вся пішла на потреби Червоної Армії. До червня 1919 р. Воєнзагові було відпущено загалом сировини на 167 тис. пар взуття²⁴.

¹⁸ «Красная Армия», 30 березня 1919 р.

¹⁹ «Красная Армия», 5 квітня 1919 р.

²⁰ Українська РСР в період громадянської війни, т. 2, стор. 254.

²¹ Там же, стор. 206.

²² ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 65, спр. 77, арк. 62.

²³ «Вестник народного хозяйства», 1919, № 1, стор. 31.

²⁴ «Вестник Совета народного хозяйства Украины», 1919, № 4, стор. 8.

Використовуючи досвід РРФСР, Раднарком України створив широку мережу органів військового постачання — 32 відділи військових заготівель (у тому числі 9 — губернських). Вони займалися організацією роботи швейних і ремонтних майстерень, пралень тощо. Для підвищення продуктивності праці було вирішено мілітаризувати робітників Військзагу, зареєструвати всіх шевців, лимарів та інших ремісників, узяти на облік їх інвентар.

30 січня 1919 р. Раднарком УРСР обговорив питання про організацію постачання військ Українського фронту. Було звернуто увагу Наркомвійськсправу, Реввійськради та Вищої військової інспекції на необхідність старанного добору особового складу органів постачання, організацію базисних складів армії, систематичну оперативну заготівлю необхідних для армії продуктів.

Робота органів постачання Червоної Армії постійно контролювалася Комуністичною партією та урядом. Так, Рада Робітничо-Селянської Оборони заслухала доповідь про діяльність Укрвійськзагу в першому півріччі 1919 р. Було встановлено, що підприємства Укрвійськзагу виготовили за цей час більше 300 тис. пар взуття, майже 152 тис. гімнастеров, 312 тис. шаровар, 220 тис. пар білизни²⁵.

Робітничий клас не шкодував ні сил, ні часу, щоб одягти і взути Червону Армію. Так, члени профспілки кравців Одеси за одну ніч виготовили 5 тис. комплектів білизни і вранці відправили її на фронт²⁶.

Щоб поліпшити роботу підприємств, Ради народного господарства організовували групи політичних комісарів і відряджали їх на заводи, покладаючи на них відповідальність за своєчасне виконання замовлень армії. Так, уповноважений Головного господарського управління був посланий на Клинцівські фабрики, де вироблялося сукно для армії. В тяжких умовах того часу він зумів налагодити постачання фабрик вовною, аніліновими фарбами, сірчаною кислотою, мастилами тощо²⁷.

В березні 1919 р. у Москві відбувся з'їзд відділів військових заготівель, на якому було широко розглянуто питання про постачання військових частин і, зокрема, розташованих на Україні. ВРНГ і Центральне управління постачання відрядили на Україну групу відповідальних працівників. Вирішено було, що плани постачання Червоної Армії України та РРФСР поєднуюватимуться й узгоджуватимуться Центральним Управлінням постачання²⁸.

В ім'я зміцнення Радянської влади українські робітники, керовані комуністами, свідомо йшли на трудовий подвиг, працювали взимку в неопалених цехах, одержуючи напівгоłodний пайок, переборюючи багато інших труднощів. І їх самовідданий труд увінчався значним успіхом. Про це свідчать звіти Наркомату військових справ України Центральному Комітетові РКП(б) та Раді Оборони за березень — травень 1919 р. Протягом цих трьох місяців майстернями військзавів і військовогосподарського відомства виготовлено тисячі шинелей, чобіт, сорочок, шаровар, білизни тощо. Склади і майстерні України видали у військові підрозділи 82 889 шинелей, 320 160 сорочок (суконних і літніх), 283 031 шаровар, 168 902 пар чобіт і черевиків, 80 тис. комплектів спорядження, 1185 похідних кухонь, 5962 сидел і багато іншого²⁹.

²⁵ Українська РСР в період громадянської війни, т. 2, стор. 253.

²⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 2579, оп. 1, спр. 23, арк. 161.

²⁷ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 65, спр. 77, арк. 64.

²⁸ С. М. Склярєнко. Назв. праця, стор. 205.

²⁹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 65, спр. 17, арк. 66.

Велику турботу виявляли Комуністична партія і Радянський уряд України й про забезпечення Червоної Армії зброєю.

Розгортаючи наступальні операції в кінці 1918 — на початку 1919 рр., армія мала можливість власними силами поповнювати нестачу озброєння на місцях за рахунок трофеїв. Але в міру розширення фронту і бурхливого зростання рядів Червоної Армії потреби в озброєнні дедалі збільшувалися. До того ж, деякі військові частини, захопивши багато трофейного озброєння, не здавали його для нових військових формувань.

Одним із джерел постачання армії зброєю було вилучення його у населення. Постановою Ради Оборони УРСР оголошувались місячники збирання зброї³⁰. В їх проведенні дуже велику роль відіграли військові комісаріати. Ще 10 грудня 1918 р. Уряд УРСР прийняв декрет, на основі якого військові комісаріати видавали накази, що зобов'язували населення здавати зброю. Так, Волинський губвійськком 25 лютого 1919 р. видав наказ, за яким установи, громадські відомства і населення повинні були здати в повітові та волосні військові комісаріати всі справні й несправні гвинтівки, кулемети і револьвери всіх систем, патрони до них, а також різну холодну зброю³¹.

31 травня 1919 р., після розгрому заколоту авантюриста Григор'єва в район Кременчука, Олександрії, Користівки була послана комісія, яка організувала збирання, взяття на облік і відправку до Харкова великої кількості військового майна³².

Президія Ради Робітничо-Селянської Оборони України 9 серпня 1919 р. заслухала доповідь спеціальної комісії у справах збирання озброєння у населення. Їй було запропоновано посилити збирання зброї, всіляко популяризувати цей захід серед населення шляхом усної, газетної та плакатної агітації. В окремих випадках військовим комісаріатам дозволялося винагороджувати натурою й грошми тих, хто вкаже місця схову зброї або здасть її³³.

З часу організації (березень 1919 р.) окружних артилерійських управлінь і Головного артилерійського управління Наркомвійськсправ України почав планомірний облік зброї. До кінця квітня було взято на облік 725 гармат, 2768 зарядних ящиків, 2050 артилерійських повозок, 91 тис. гвинтівок різних систем, 650 кулеметів, 1 млн. 290 тис. артилерійських снарядів, 54 млн. 600 тис. патронів³⁴.

Завдяки героїчним зусиллям робітничого класу України і постійній допомозі з боку РРФСР було налагоджено виробництво озброєння для Червоної Армії на Київському заводі «Арсенал», Луганському патронному, пороховому заводі в Шостці, динамітному — в Штерівці, у київській збройовій та кременчуцькій споряджувальній майстернях та на інших підприємствах. За перші три місяці 1919 р. в майстернях і арсеналах України було відремонтовано й виготовлено 341 гармату, 420 зарядних ящиків, 380 артилерійських повозок, 106 тис. гвинтівок і 825 кулеметів. Це дало змогу забезпечити зброєю нові частини й частково задовольнити вимоги фронту³⁵.

Багато військового майна, зосередженого в складах республіки, в першій половині 1919 р. було відправлено на інші фронти. 17 травня 1919 р. М. І. Подвойський телеграфував В. І. Леніну та Реввійськраді республіки, що близько 100 справних ваптажних автомашин буде

³⁰ Там же.

³¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 1122, оп. 1, спр. 9, арк. 3.

³² Там же, ф. 2579, оп. 1, спр. 33, арк. 6.

³³ Там же, спр. 9-а, арк. 101.

³⁴ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 65, спр. 77, арк. 74.

³⁵ Там же, арк. 76.

надіслано протягом двох тижнів. Перший ешелон вийде днями, одразу ж після того, як їх приймуть інженери з Москви³⁶. Це була відповідь на завдання В. І. Леніна Раднаркомові України, Народному Комісаріатові військових справ і командуючому Українським фронтом від 20 квітня 1919 р.

На Південний фронт із складів Київського та Харківського військових округів з 1 по 20 червня 1919 р. було надіслано 28 гармат, 187 тис. снарядів, 20 319 гвинтівок, 8 млн. 152 тис. патронів, 255 кулеметів, 40 вантажних та легкових автомобілів, 548 кухонь, 511 двоколок і повозок, 3 тис. комплектів обмундирування, 6 тис. шинелей, 3200 тілогрійок, 8018 гімнастерок, 4000 пудів продовольства і т. п.³⁷

У Петроград для Північного фронту було відправлено 1065 коней³⁸.

Наркомвійськсправ суворо стежив за правильним зберіганням зброї і військового майна. Губвоенкомам було наказано систематично контролювати окружні заклади й установи, розташовані на їх території. Відповідальність за дотримання належного порядку на складах покладалася на начальників складів і губвійськкомів³⁹.

7 червня 1919 р. була створена Центральна обліково-розподільча комісія (ЦОРК), у підпорядкування якої переходили всі інші комісії, які займалися обліком і розподілом майна. Наркомвійськсправ, Реввійськрада, Комфронту і командуючі арміями мали всіляко допомагати цій комісії. Вона була зобов'язана вести облік вантажообігу між УРСР та іншими республіками. Центральне управління постачання було ліквідовано, а його апарат, скорочений з 3 тис. до 270 чол., був переданий у Наркомвійськсправ⁴⁰.

Отже, схема військового обліково-розподільчого апарату була такою: на чолі — Центральне управління постачання РРФСР, його філіал — на Україні, а також окружні управління.

Рада оборони РРФСР поклала на ЦОРК обов'язки вести облік усього військового майна на Україні й розподіляти його між РРФСР та Україною, а також безпосередньо дбати про постачання Київського, Одеського та Харківського округів, здійснювати нагляд за виробництвом на Україні військового майна всіх видів⁴¹.

В економічній політиці періоду громадянської війни найгострішим було продовольче питання. Від його вирішення залежала доля фронту і тилу, а значить і майбутнє молодій Радянській державі. Ось чому В. І. Ленін писав: «Здається, що це боротьба тільки за хліб; насправді це — боротьба за соціалізм»⁴². Ось чому й III з'їзд КП(б)У в резолюції на доповідь наркомпроду ще раз підкреслив, що найближчими практичними заходами продовольчої політики є: «державна монополія на заготівлю хлібних та інших найважливіших продовольчих продуктів по твердих цінах, встановлення твердих цін на всі інші продукти й фабрикати першої потреби і націоналізація торгівлі»⁴³.

Практичне впровадження в життя цих заходів могло бути забезпечене тільки продовольчими органами, побудованими на строго втриманих принципах диктатури пролетаріату й селянської бідноти. З'їзд закликав зміцнювати союз робітничого класу й селянської бідноти

³⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 7, спр. 104, арк. 45.

³⁷ ЦДАРА СРСР, ф. 25 860, оп. 24, спр. 20, арк. 37—38.

³⁸ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 65, спр. 77, арк. 14.

³⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2579, оп. 1, спр. 51, арк. 12.

⁴⁰ Там же.

⁴¹ Там же, спр. 53, арк. 22.

⁴² В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 425.

⁴³ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій, К., 1958, стор. 37.

з середняцькими верствами, нещадно боротися проти куркульства, організувати державну реквізицію та конфіскацію всіх лишків продовольства у куркулів, якщо вони залишаються байдужими до страждань голодних і потай збувають хліб спекулянтам. Продовольча політика партії була конкретизована в рішеннях III Всеукраїнського з'їзду Рад (березень 1919 р.).

Заготівля хліба на Україні за продрозверсткою проходила з величезними труднощами. Так, замість 139 млн. пуд. хліба, які за планом продрозверстки треба було зібрати в 1919 р., Наркомпродові УРСР на 1 червня 1919 р. вдалося заготовити лише 10,5 млн. пуд.⁴⁴

Причиною цього був відчайдушний опір куркульства, яке силкувалося голодом задушити соціалістичну революцію. Середняцькі маси селянства також хиталися між революцією та контрреволюцією. Цю обставину підступно використували буржуазно-націоналістичні та бандитсько-анархістські елементи. Бандити по-звірячому вбивали працівників продовольчих органів, залякували селян, грабували вже заготовлений хліб. Чимало лиха завдавали й спекулянти-«мішочники».

В основі продовольчої політики, впроваджуваної державою, лежало здійснення хлібної розверстки.

Ось чому в цій скрутній ситуації важливою складовою частиною роботи військових комісаріатів було забезпечення армії продовольством. Всі заготівлі для постачання армії зосереджувалися в руках спеціального органу Народного Комісаріату продовольства — Постаچارму. Головне господарське управління займалося розподілом продовольства між округами й фронтами.

Навесні 1919 р. одним із способів заготівлі продовольства був обмін солі, цукру та інших товарів на хліб. Запаси цукру на Україні були чималі, однак в обстановці гострої класової боротьби, розрухи на транспорті органи постачання мусили виявляти максимум оперативності й гнучкості, щоб скористатися цими запасами й добути для частин Червоної Армії достатню кількість інших видів продовольства.

Постаچارм регулярно надсилав у різні райони України продовольчі експедиції, які й займалися обміном промислових товарів на хліб. Так, у травні 1919 р. з метою поліпшення постачання продовольством гарнізону Києва та армії Постаچارм організував експедицію по Дніпру в повіти Київської, Чернігівської та Полтавської губерній. Крім 2 млн. крб., експедиція мала один вагон мануфактури, два вагони сільськогосподарського знаряддя, 30 тис. кіс, два вагони цвяхів, вагон махорки, сірників, посуду, два вагони солі тощо. Експедиція складалася з 40 робітників-металістів, 27 представників військово-продовольчого бюро і 15 матросів⁴⁵.

Проте в тяжких умовах громадянської війни, коли централізоване постачання на основі хлібної розверстки порушувалося, військові частини змушені були займатися самопостачанням, заготівлею хліба, фуражу та продовольства власними силами. В середині 1919 р. внаслідок наступу денікінців, петлюрівців та куркульських повстань становище загострилося: в продовольчих магазинах і складах прифронтового Харківського військового округу майже не було фуражу й продовольства. Постаچارм не міг забезпечити армію хлібом та іншими продуктами. За чотири місяці (лютий — травень 1919 р.) армія одержала пшениці й жита лише 65%, борошна — 65, м'яса та риби — 11, солі й масла — 56, овочів, сушених — 26, чаю та кави — 6, цукру — 7, мила — 45, тютюну — 5%⁴⁶.

⁴⁴ Н. И. Супруненко. Назв. праця, стор. 213.

⁴⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 2579, оп. 1, спр. 12, арк. 5.

⁴⁶ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 65, спр. 77, арк. 71.

Зважаючи на це, було тимчасово дозволено заготовляти продовольство і фураж за місцевими ринковими цінами, але про кожну таку купівлю негайно повідомляти начальника окружного господарського управління, вказуючи, чого, скільки й за якою ціною куплено. Вся відповідальність за екстрену купівлю продовольства покладалася на начальників частин і політичних комісарів⁴⁷.

В умовах продовольчої кризи, яка склалася влітку 1919 р., Наркомвійськсправ України пішов по шляху скорочення червоноармійського пайка для тих тилових військових частин, які одержували фронтовий пайок. Було припинено видачу пайка співробітникам військоматів, які не вважалися мобілізованими.

Значну допомогу Червоній Армії подавало трудове селянство. Усвідомлюючи велику визвольну місію Червоної армії, селяни не тільки продавали хліб та інше продовольство Радянській державі, а й безкоштовно здавали його для потреб військових частин. Так, 8 липня 1919 р. селяни Манжеліївської, Святилівської та Погребнянської волостей Полтавської губернії надіслали для хворих і поранених червоноармійців 8 мішків борошна, майже сотню буханок пшеничного хліба, більше 1 тис. яець, кілька пудів сухарів тощо⁴⁸. 9 липня цього ж року відділ постачання фронту одержав від селян Полтавщини 75 голів великої рогатої худоби, 125 пуд. солонини, 6 тис. пуд. овочів, 700 пуд. картоплі тощо⁴⁹.

Комуністична партія України, Радянський уряд в умовах гострої продовольчої кризи вживали надзвичайних заходів. Декретом Ради Оборони від 9 червня 1919 р. було створено Раду в справах продовольчого постачання військових округів. Централізоване постачання Червоної Армії, в тому числі й військових частин на території України, значно поліпшилося після створення воєнно-політичного союзу і впровадження єдиної економічної політики всіх Радянських республік.

Підпорядкувавши тил інтересам фронту, Комуністична партія тим самим зосередила зусилля радянського народу на головному напрямку. В. І. Ленін вказував, «...що ми перемагаємо і будемо перемагати, бо у нас є тил і тил міцний, що селяни й робітники, незважаючи на голод і холод, згуртовані, зміцніли і на кожний тяжкий удар відповідають збільшенням зчеплення сил і економічної могутності...»⁵⁰.

В умовах війни, голоду, небаченої розрухи трудящі маси під керівництвом Комуністичної партії виявили максимум мужності й стійкості. Героїчна боротьба братніх народів проти інтервентів і внутрішньої контрреволюції вимагала дальшого об'єднання зусиль усіх народів Росії.

Забезпечивши єдність фронту і тилу, союз і братерське співробітництво робітничого класу й селянства, дружбу всіх радянських народів, Комуністична партія на чолі з великим Леніним привела народи нашої країни до перемоги.

⁴⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 1122, оп. 2, спр. 18, арк. 131.

⁴⁸ Гражданская война на Украине. Сборник документов, т. 2, К., 1967, стор. 221.

⁴⁹ Там же, стор. 222.

⁵⁰ В. І. Ленін, Твори, т. 30, стор. 132.

Зашипки

З історії партійної та радянської преси

М. П. Парінов
РОЛЬ ПРЕСИ В БОРОТЬБІ
ПАРТІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ
ДОНБАСУ
ЗА ТЕХНІЧНИЙ ПРОГРЕС
У ЧЕТВЕРТІЙ П'ЯТИРІЧЦІ
(1946—1950 РР.)

Науково-технічний прогрес — найважливіша сфера економічної діяльності Комуністичної партії Радянського Союзу. Говорячи про вирішальне значення продуктивності праці для перемоги нового суспільного ладу, В. І. Ленін постійно підкреслював її пряму залежність від

застосування на практиці досягнень науки і техніки¹. На XXIV з'їзді КПРС зазначалося, що вирішальною умовою підвищення ефективності суспільного виробництва є прискорення науково-технічного прогресу. З'їзд зобов'язав ЦК компартій союзних республік, крайкоми, обкоми, міськкоми і райкоми партії, партійні, радянські, господарські, профспілкові та комсомольські організації постійно тримати в центрі уваги питання розширення фундаментальних наукових досліджень, більш раціонально використовувати на практиці досягнення науки і техніки².

Для втілення програми партії в життя важливе значення має вивчення досвіду будівництва соціалістичної промисловості, набутого СРСР за минулі п'ятирічки. В цьому плані на увагу вчених і практиків заслуговує, зокрема, четверта п'ятирічка, коли перед країною, яка перемогла фашистську Німеччину, але зазнала величезних матеріальних втрат під час Великої Вітчизняної війни, було поставлене завдання не тільки відбудувати народне господарство, а й відновити його на новій технічній основі. Характерним прикладом щодо цього є Донбас, де перша післявоєнна п'ятирічка стала п'ятирічкою впровадження нової техніки, прогресивної технології й більш досконалої організації праці. Слід відмітити, що лише вугільна промисловість Донбасу одержала 130 нових видів машин і механізмів, а з 1950 р. у багатьох очисних забоях шахт було введено прогресивну форму організації праці — графік циклічності, на теплових електростанціях — змонтовані найпотужніші в країні енергоблоки, в металургії широко використовувалось швидкісне сталеваріння, в машинобудуванні — швидкісна обробка металу.

¹ Див.: В. І. Ленін. ПЗТ, т. 24, стор. 351; В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 223—224 та ін.

² Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971, стор. 226.

Успішне виконання цих завдань викликає інтерес до форм, методів і стилю організаторської та агітаційно-пропагандистської роботи партійних організацій. В історичній літературі висвітлені лише різні аспекти діяльності партійних організацій Донбасу у справі прискорення науково-технічного прогресу³. Однак про роль преси — їх бойового помічника поки що немає жодного фундаментального дослідження, тоді як центральні, республіканські й місцеві газети відіграли значну роль в мобілізації сил і засобів на технічне переоснащення південної вугільно-металургійної бази країни. У даній статті автор прагне проаналізувати деякі особливості й форми роботи преси у висвітленні питань технічного прогресу на Донбасі в роки четвертої п'ятирічки.

На початку четвертої п'ятирічки в Сталінській (тепер Донецькій) і Ворошиловградській областях виходило 79 газет загальним разовим тиражем 200 тис. примірників⁴, який за 5 наступних років збільшився в 2,5 раза. Посилився вплив центральних і республіканських газет. Якщо в 1944 р. Сталінська область одержувала їх 30 880 примірників, то в 1950 р. лише за передплатою було розповсюджено понад 151 тис. примірників, тобто в 5 разів більше⁵.

Преса сприяла агітаційно-пропагандистській роботі партійних організацій серед широких мас трудящих за технічне переозброєння промисловості, за вирішення найактуальніших питань. У численних статтях партійних і господарських працівників, передових робітників наголошувалося, що згідно з п'ятирічним планом одним з основних напрямків відбудови і дальшого розвитку південної вугільно-металургійної бази країни є механізація виробництва. Багато матеріалів в газеті «Социалистический Донбасс» у 1946 р. пропагували впровадження у виробництво нових машин і механізмів — надійний засіб підвищення продуктивності праці й досягнення довоєнного рівня у виробництві. «Нова п'ятирічка передбачає технічне переоснащення Донбасу, — зазначалося в газеті «Радянська Україна». — Донбас повинен одержати якнайбільше новітніх машин і механізмів»⁶. Під час відбудови народного господарства вугільного краю необхідно було вирішити ряд складних технічних і організаційних проблем, а саме: сконструювати і впровадити у виробництво нові машини і механізми, сприяти розвитку інженерно-конструкторської служби й творчої взаємодії науково-дослідних і проектно-конструкторських установ і організацій з виробництвом. Преса внесла вагомий вклад у вирішення цих завдань.

Великою популярністю серед робітників та інженерно-технічних працівників у 1946 р. користувалася рубрика в «Правде України» — «Розвивати технічний прогрес у Донбасі», в якій публікувалися матеріали про створення нової врубової машини й необхідність якнайшвидшого її впровадження у виробництво на Горлівському машинобудівному заводі ім. Кірова, про скорочення термінів впровадження вугільного комбайна, випробування якого проходило на шахті «Ново-Моспіно» та ін. Пізніше ці матеріали друкувалися під рубрикою «Назрілі питання вугільного Донбасу», де, крім питань технічного прогресу, вирішувалися проблеми підготовки кадрів, технічних керівників виробництва, трудової дисципліни тощо.

³ Див.: Н. В. Хорошайлов. Возрожденный Донбасс, Донецк, 1968; В. Юрчук. Борьба КП Украины за відбудову і розвиток народного господарства (1945—1952 рр.), К., 1965 та ін.

⁴ Партархів Донецького обкому КП України, ф. 326, оп. 10, спр. 632, арк. 12; Партархів Ворошиловградського обкому КП України, ф. 179, оп. 2, спр. 559, арк. 50.

⁵ Партархів Донецького обкому КП України, ф. 326, оп. 3, спр. 1584, арк. 12; сп. 24, спр. 13, арк. 47.

⁶ «Радянська Україна», 6 жовтня 1946 р.

У 1946 р. на сторінках газети «Социалистический Донбасс» виступили міністр вугільної промисловості західних районів СРСР Д. Оніка, проф. В. Пак та інші керівники та вчені. В їх статтях йшлося лише про технічний прогрес на шахтах. Це пояснювалося тим, що ключові позиції в Донбасі займала вугільна промисловість. Питання ж розвитку технічного прогресу в металургії та машинобудуванні висвітлювалися недостатньо широко.

У 1948 р. настав вирішальний етап у виконанні четвертого п'ятирічного плану. Центральні, республіканські й обласні газети виступили з передовими статтями, авторами яких були вчені, інженери і робітники. «Механізація трудомістких процесів у виробництві,— зазначалося в передовій статті газети «Правда»,— є одним з головних господарських завдань, які наша партія і держава будуть вирішувати в третьому році п'ятиріччя»⁷. Виступаючи в «Правде України», міністр вугільної промисловості західних районів СРСР О. Засядько та його заступник К. Поченков так визначили основну мету технічного переоснащення шахт: забезпечити ритмічну роботу, піднести культуру виробництва і підвищити продуктивність праці у 1,5—2 рази. Досягти цього потрібно було шляхом широкого впровадження у виробництво вугільних комбайнів, стругів, врубових машин і циклічного методу видобутку палива⁸.

У 1949 р. республіканська та обласна преса широко пропагувала рішення XVI з'їзду КП(б)У, в яких підкреслювалося, що комплексна механізація, впровадження нової техніки і передової технології у виробництво було й залишається найважливішою справою комуністів Донбасу.

Перед місцевими партійними організаціями було поставлене завдання розмістити партійні кадри на вирішальних ділянках виробництва. Виходячи з цього, Сталінський обком партії за півроку направив у вугільну промисловість більше 2 тис. комуністів і комсомольців, створив на шахтах 200 нових партійних і 300 комсомольських груп. У вересні 1948 р. на шахтах області працювало 703 партгрупи, в тому числі 473 — на підземних ділянках⁹.

«Правда» писала, що активізація діяльності партгруп — запорука дальшого успіху роботи вугільної промисловості. В кореспонденції журналіста Д. Акульшина й статті секретаря Ворошиловського міськкому КП(б)У на прикладі діяльності партійних організацій шахт міст Горлівки і Ворошиловська підкреслювалося, що створення нових первинних партійних організацій і партгруп сприяло поживленню внутріпартійної роботи.

Преса контролювала виконання заходів щодо зростання технічного прогресу, активно втручалася в діяльність партійних і господарських органів на місцях. Однією з форм такого контролю, а також допомоги партійним організаціям були виїзні редакції.

Так, у Горлівці виїзна редакція «Правды Украины» (січень—березень, червень—вересень 1947 р.) в основу своєї діяльності поставила питання технічного прогресу й переведення лав на роботу за графіком циклічності. Вона подала значну допомогу партійним організаціям горлівських підприємств у технічному переоснащенні шахт і переведенні очисних забоїв на графік циклічності, що висувалося як першочергове завдання. Під рубрикою «Перевіряємо виконання постанови ЦК КП(б)У про Донбас» газета друкувала матеріали, що пропагували графік цикліч-

⁷ «Правда», 4 січня 1948 р.

⁸ Див.: «Правда України», 3 січня, 21 травня і 30 грудня 1948 р.

⁹ «Правда України», 23 вересня 1948 р.

ності, досвід виробничих колективів і окремих робітників, які досягли чіткої організації праці й високих показників, ефективності врубових машин і відбійних молотків. Значне місце в цій рубриці займали критичні замітки й статті, де вказувалися причини незадовільного використання техніки й повільного переведення лав на графік циклічності.

Редакція випустила декілька листів-листівок на адресу заводів, що поставляли в Донбас нову техніку: лєнінградського — «Пневматика», конотопського — «Красный металлист». У цих листівках йшлося також про якість машин і устаткування, терміни їх постачання. На прохання «Правды Украины» газети «Ленинградская правда», «Коммунар» (м. Тула) і «Лєнінська правда» (м. Суми) взяли під контроль випуск машин для Донбасу.

Крім випуску листівок і плакатів, редакція «Правды Украины» виконувала й організаційну роботу: разом з Центрально-міським райкомом партії Горлівки провела бесіду з комуністами про ритмічність роботи шахт, з Дзєржинським райкомом профспілки робітників вугільної промисловості і трєстом «Дзєржинськвугілля» — нараду врубмашиністів і начальників дільниць, Калінінським райкомом партії Горлівки — нараду партгрупоргів шахт.

Виїзна редакція газети «Радянська Україна» працювала на будівництві рейкобалочного комплексу заводу «Азовсталь». За 4 місяці вона випустила 77 номерів газети, кілька десятків листівок і плакатів, де висвітлювався хід соціалістичного змагання, пропагувалося посилення впливу партгруп на виробництві й ролі керівника-майстра. Контроль за виконанням графіка будівництва здійснювався за допомогою рейдів, листівок, листів-листівок. Теми часто підказували робкори-будівельники, які добре знали стан справ на різних об'єктах будівельного майданчика. Бригади, що проводили рейди-перевірки, намагалися не тільки усунути ті чи інші недоліки, але й підняти і вирішити принципові питання виробництва. Це добре видно на прикладі двох, проведених з комітетом комсомолу заводу, рейдів перевірки складів будівельних матеріалів та використання робочого часу під час нічних змін. На основі зібраних фактів були вироблені рекомендації щодо інтенсифікації праці будівельників, зберігання й контролю за використанням будівельних матеріалів. Для організації контролю за виконанням замовлень для «Азовсталі» виїзна редакція «Радянської України» налагодила контакти з редакціями інших газет.

Великих успіхів у роботі досягли також виїзні редакції газет «Социалистический Донбасс», «Радянська Донеччина», «Ворошиловградская правда», «Прапор перемоги». Сталінський обком партії відмічав, що за 2 місяці виїзні редакції «Социалистического Донбасса» в Чистякові і «Радянської Донеччини» в Єнакієвому подали первинним парторганізаціям і міськкомам партії значну допомогу¹⁰. А в рейді-перевірці по впровадженню й використанню нової техніки, проведеному 1948 р. газетами Сталінської області за ініціативою «Социалистического Донбасса», брало участь 2 тис. чол.¹¹ Рейди поживлявали газетні полоси, а головне—з'являлися свіжі думки й ділові пропозиції, що сприяли високопродуктивній праці шахтарів¹². Використовувалися й такі форми роботи, як переклички, огляди, зустрічі передовиків виробництва, заочні

¹⁰ Партархів Донецького обкому КП України, ф. 326, оп. 15, спр. 37, арк. 8.

¹¹ Там же, оп. 19, спр. 1, арк. 180.

¹² Див. «Блокнот агітатора» (орган відділу пропаганди і агітації Сталінського обкому КП(б)У), 1949, № 1, стор. 21—25.

конференції механізаторів, заочні школи стахановської майстерності. Як правило, ініціаторами їх виступали передові виробничі колективи, звернення яких публікувалися в газетах на видних місцях. Наприклад, ідея зробити 1949 рік роком боротьби за дальше впровадження передової техніки й комплексної механізації у всіх галузях народного господарства України належить шахтарям шахти ім. Артема тресту «Ворошиловградвугілля». Газети, що надрукували звернення, організували широке обговорення цього питання. В результаті надійшло багато пропозицій, направлених на поліпшення підготовки кадрів механізаторів, підвищення культури експлуатації техніки, посилення ролі комуністів у прискоренні темпів технічного прогресу. Протягом року преса послідовно боролася за впровадження в життя пропозицій шахтарів шахти ім. Артема. Газети Ворошиловградської області організували перекличку механізаторів. Редакція газети «Прапор перемоги» разом з комбінатом «Ворошиловградвугілля» провела збори передових механізаторів шахт й висвітлювала хід змагання водіїв гірничих комбайнів. «Радянська Донеччина» взяла під контроль перевірку використання нової техніки, опублікувала близько 20 матеріалів перевірочних бригад. Багато статей і матеріалів стали предметами обговорення на бюро парткомів, на зборах механізаторів тощо.

Таким чином, технічний прогрес був у центрі уваги преси Донбасу в 1946—1950 рр. Газети активно допомагали партійним організаціям боротися за технічне переоснащення промисловості, що відбудовувалася.

Зараз Донбас, оснащений найсучаснішою технікою, продовжує займати ключові позиції в економіці України і всього Радянського Союзу. Партійні організації Донецької і Ворошиловградської областей спрямовують зусилля багатомільйонного загону робітничого класу на вирішення завдань науково-технічного прогресу. Преса продовжує виступати їх активним помічником. Причому, можливості і сила її впливу на маси стали більшими, ніж це було в четвертій п'ятирічці. В 1970 р. у вищевказаних областях видавалося 250 газет загальним разовим тиражем 2 млн. 68 тис. примірників¹³. Значно зріс вплив центральних і республіканських газет. У 1972 р. тільки за передплатою донбасівці одержували кожного дня 1 млн. 463 тис. примірників «Правды», «Известий», «Труда», «Радянської України», «Правды Украины», «Робітничої газети»¹⁴. Лише в Донецькій області працюють 23 власних кореспонденти центральних і республіканських газет, журналів, радіо і АПН.

Боротьбу за науково-технічний прогрес преса проводить по таким основним напрямкам: пропаганда переваг механізації і автоматизації виробництва, контроль за створенням й впровадженням нових машин і механізмів, пошуки шляхів підвищення продуктивності техніки. «Наша праця і перо — науково-технічному прогресові» — під таким гаслом працюють журналісти і робкори Донбасу в дев'ятій п'ятирічці.

¹³ «Донецька область в восьмій п'ятилетке», Донецьк, облстатуправління, 1971, стор. 20; Основные показатели экономики и культуры Ворошиловградской области в восьмой пятилетке, Ворошиловград, облстатуправління, 1971, стор. 185.

¹⁴ Підраховано згідно з даними інформаційного бюлетня «Про підсумки передплати газет та журналів на 1972 р. по Українській РСР», Управління «Союздрук» Міністерства зв'язку УРСР.

Ж. О. Бондаренко
ФРОНТОВІ ВИДАННЯ
ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ
ДЛЯ ЦИВІЛЬНОГО
НАСЕЛЕННЯ ПОЛЬЩІ
(1944—1945 РР.)

Визволенню Червоною Армією народів Центральної та Південно-Східної Європи від фашистського ярма, бойовому братерству радянських воїнів і воїнів нових збройних сил цих країн присвячено ряд історичних нарисів, збірників, авторами

яких є радянські полководці, воєначальники соціалістичних держав. У цьому відношенні великий інтерес становить, зокрема, оповідь Маршала Радянського Союзу І. С. Конєва «Польща знаходить волю», вміщена в збірнику «Великий освободительный поход»¹. Випущено у світ також чимало праць, присвячених виконанню Радянськими Збройними Силами своєї визвольної місії за кордоном. Ці питання зайняли чільне місце у роботі Міжнародної наукової конференції, що відбулась у Москві в квітні 1965 р. і була присвячена 20-й річниці перемоги над фашистською Німеччиною. Матеріали конференції видані в трьох книгах². Проблеми пролетарського інтернаціоналізму, його форми і прояви висвітлюються в кількох спеціальних працях радянських істориків³.

Найближче стосується нашої теми монографія М. М. Кононіхіна «Партійна і радянська преса в період Великої Вітчизняної війни», що вийшла з друку в 1960 р. Розглядаючи роль фронтової преси у вихованні радянських воїнів, роботу військових кореспондентів на фронті та інші питання, автор чомусь мало говорить про фронтові газети 1-го і 2-го Білоруських та 1-го Українського фронтів. А тимчасом саме вони вміщували багато матеріалів про Червону Армію як армію нового типу, про її визвольну місію, героїзм радянських воїнів на землях Польщі і Чехословаччини, Болгарії та Угорщини. М. М. Кононіхін навіть не згадує про видання 18 газет мовою народів, що їх визволяла Червона Армія. Три з цих газет і є предметом нашого дослідження.

Коли, виконуючи інтернаціональний обов'язок, в липні 1944 р. Червона Армія вступила на територію Польщі, Радянський уряд зобов'язав Військові Ради 1-го Українського, 1-го та 2-го Білоруських фронтів «з метою роз'яснення польському населенню ставлення Радянського Союзу до Польщі як суверенної дружньої союзної держави, завдань Червоної Армії в розгромі ворожих німецьких армій» створити при політуправліннях названих фронтів газети «Нове жице», «Вольносьць» та «Вольна Польська», які видавати для цивільного населення Польщі польською мовою⁴. Начальники фронтових політуправлінь С. Ф. Галаджев, А. Д. Окороков та С. С. Шатілов, члени Військових Рад К. Ф. Телегін, К. В. Крайнюков і М. Є. Суботін мали зробити все можливе для забезпечення нормальної роботи редакцій нових друкованих органів. Насамперед вони приділили велику увагу добору кадрів військових журналістів та знавців видавничої справи, які добре володіли польською мовою. Редакції було укомплектовано досвідченими політпрацівниками, які з боями пройшли від Москви до Західного Бугу, вмілими пропагандистами, груди яких прикрашали ордени й медалі. Так, заступником головного редактора газети «Нове жице» (1-й Український фронт) О. П. Лебедева

¹ Великий освободительный поход, М., 1970.

² Вторая мировая война, кн. I. Общие проблемы; кн. II. Военное искусство; кн. III. Движение Сопротивления в Европе, М., 1966.

³ М. И. Семиряга. Вторая мировая война и пролетарский интернационализм, М., 1962; И. С. Кардашов. Интернациональный долг Вооруженных Сил СССР, М., 1966; М. А. Аракелян. Великий интернациональный подвиг, М., 1964; його ж. На вечные времена, Л., 1965; М. М. Минасян. Освобождение народов Юго-Восточной Европы, М., 1967.

⁴ Архів Міністерства оборони СРСР, ф. 237, оп. 2414, спр. 12, арк. 22.

став відомий білоруський публіцист Л. Я. Прокша, відповідальним секретарем — письменник С. Й. Портасьонок. Тут працювали журналісти Г. Северин, С. Зелезінський, М. Рожков, Г. Вінчевська, польська письменниця й перекладачка С. Бернацька та М. Дембінський (двоє останніх загинули смертю хоробрих й поховані на польській землі). «Нове жице» видавалося тричі на тиждень на чотирьох сторінках напів-стандартного формату тиражем 30 тис. примірників.

Е. В. Радецький редагував газету «Вольносьць», яка виходила щоденно на 1-му Білоруському фронті. Й. Г. Гавронський очолював колектив газети «Вольна Польська» (2-й Білоруський фронт). Остання газета, як і «Нове жице», друкувалася тричі на тиждень, щоправда, меншим тиражем — 20 тис. примірників.

Перші номери названих видань польський читач отримав: «Нове жице» — 22 серпня, «Вольносьць» — 24 і «Вольну Польську» — 30 серпня 1944 р. У них було вміщено заяву Народного Комісаріату закордонних справ СРСР, в якій зазначалося, що радянські війська вступили на територію Польщі сповнені єдиної мети — розбити німецьку армію і допомогти польському народові будувати незалежну і демократичну Польщу. Радянський уряд підкреслював, що розглядає Польщу як суверенну, дружню, союзницьку державу, а тому не має наміру встановлювати на її території органів своєї адміністрації. Ці газети закликали польських трудящих дедалі ширше розгортати спільну боротьбу проти фашизму, роз'яснюючи їм, що гітлерівська воєнна машина ще остаточно не розбита, а оскаженілий від поразок ворог воює з небаченим фанатизмом.

На сторінках радянських фронтових видань для польського населення викривалася людиноненависницька політика загарбників, суть гітлерівського «нового порядку», «методи» його втілення в життя не тільки в Польщі, а й у Радянському Союзі*. Як відомо, фашисти методично і планомірно здійснювали тактику «випаленої землі», руйнуючи міста, промислові підприємства, спалюючи села, розстрілюючи тисячі ні в чому невинних людей. Тільки на Україні було вбито 5 млн. чол. цивільного населення та військовополонених, а більше 2 млн. вивезено на каторжні роботи до Німеччини. Ці ж «методи» використовували гітлерівці й на польських землях. Для всіх верств населення від 14 до 60 років вводилася трудова повинність. Особи, не зайняті в промисловості або сільському господарстві, будували шляхи, аеродроми та інші військові об'єкти. В'язнів концтаборів експлуатували на воєнних заводах генерал-губернаторства, сотні тисяч робітників вивозили на каторжні роботи до Німеччини. Лише до 1 червня 1941 р. вивезено 873 тис. чол.⁵

У доповідній записці в Ставку і Державний Комітет Оборони про визволення Варшави Військова рада 1-го Білоруського фронту зазначала: «Фашистські варвари знищили столицю Польщі. З жорстокістю садистів гітлерівці руйнували квартал за кварталом. Великі промислові підприємства стерті з землі. Житлові будинки висаджені в повітря або спалені. Міське господарство зруйноване. Десятки тисяч жителів знищені, останні були вигнані. Місто мертве»⁶. Окупанти вбили і закатували близько 800 тис. варшав'ян⁷.

* Див. також газети «Красная Армия» (1-й Білоруський фронт), «За честь Родины» (1-й Український фронт), «Фронтальная правда» (2-й Білоруський фронт).

⁵ История Польши, т. 3, М., 1958, стор. 539.

⁶ История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945, т. 5, М., 1963, стор. 78.

⁷ We wspólnym szeregu, Warszawa, 1966, стор. 127.

У серпні 1944 р. Червона Армія визволила Майданек — табір смерті поблизу Любліна, де за два роки було знищено півтора мільйони чоловік. Кожне слово, кожний рядок публіцистичної статті про нелюдські звірства фашистів, надрукованої в № 4 «Нового жиця»⁸, викликав почуття ненависті поляків, закликав їх до боротьби з ворогом, який ставив собі за мету насамперед знищити слов'янські народи — росіян, українців, білорусів, поляків, чехів, словаків, болгар.

А хіба могла не хвилювати розповідь кореспондентів цієї ж газети про трагедію мешканців польського села Стружки? З червня 1943 р. гестапівці підпалили його з чотирьох боків, а жителів живими кидали у вогонь, не шкодуючи ні дітей, ні жінок, ні стариків⁹.

У 1944—1945 рр. ЦК ВКП(б) приділяв багато уваги пропаганді ідей інтернаціоналізму і братерської солідарності трудящих у боротьбі проти фашизму. Визвольна місія Червоної Армії, спільна заінтересованість польського і радянського народів у завершальному розгромі ворога знайшли своє яскраве відображення й на сторінках фронтових видань польською мовою. «Фашизм,— писала газета «Нове жице»,— ненависний ворог народів Радянського Союзу і польського народу — є ворогом усіх слов'ян, усіх волелюбних народів. Спільна боротьба проти одвічного ворога—то фундамент перемоги!.. На польській землі поряд з Червоною Армією бореться солдат Війська Польського. Вірні бойовим традиціям Грюнвальда, пліч-о-пліч ідуть вони у бій проти спільного ворога... Сьогодні вільний Люблін, Жешув, Остров Мазовецький, Радзимін, завтра буде Краків, Варшава. Сілезія, Познанщина, Помор'я чекають на своїх визволителів»¹⁰.

Широко популяризуючи героїзм радянських воїнів за кордонами рідної Вітчизни при виконанні великого інтернаціонального завдання — подання допомоги народам Європи, що стогнали під гнітом фашизму,— «Вольносьць», «Нове жице», «Вольна Польська» розкривали перед читачами велич подвигу радянського народу. «Винятково великого розмаху,— згадував генерал-полковник К. В. Крайнюков, колишній член Військової ради 1-го Українського фронту,— набули пропаганда інтернаціональних завдань Червоної Армії, роз'яснення великої визвольної місії радянського воїна»¹¹. Все це робилося для того, щоб, як підкреслював у своїх військових мемуарах генерал-полковник М. Х. Калашник, колишній начальник політвідділу 47-ї армії, яка з боями пройшла від Північного Кавказу до Берліна, кожний наш воїн правильно розумів політику Комуністичної партії і Радянського уряду щодо Польщі, був носієм благородних традицій радянського народу і його Збройних Сил — грізних для ворогів, справедливих для мирного населення, таких, які шанують національну гідність поляків, їхню мову, звичаї, культуру¹².

Визвольна місія Радянської Армії була виконана з честю: вона повністю чи частково визволила території десяти країн Європи. У цьому поході брало участь близько 7 млн. солдат і офіцерів¹³. 600 тис. чол. полягли смертю хоробрих на польській землі. За визволення Батьківщини віддали своє життя і близько 10 тис. польських воїнів з 1-ї армії Війська Польського¹⁴.

⁸ «Nowe życie», 30 серпня 1944 р.

⁹ «Nowe życie», 27 вересня 1944 р.

¹⁰ «Nowe życie», 8 жовтня 1944 р.

¹¹ К. В. Крайнюков. От Днепра до Вислы, М., 1971, стор. 287.

¹² М. Х. Калашник. Испытание огнем, М., 1971, стор. 317.

¹³ «Правда», 22 червня 1972 р.

¹⁴ Освободительная миссия Советских Вооруженных Сил во второй мировой войне, М., 1971, стор. 127.

Гітлерівська пропаганда залякувала європейські народи «більшовицькою небезпекою». Вона зі шкіри пнула, аби довести, що Радянський Союз, мовляв, намагається позбавити малі країни державної самостійності. Через наявність радянських військ у Польщі англо-американська і польська реакція не мала змоги організувати збройну інтервенцію в цю країну, а тому намагалася використати внутрішні контрреволюційні елементи для знищення народної влади, розкладу союзу робітників і селян як головної перепони на шляху реставрації влади поміщиків і капіталістів.

У газетах, що видавалися для польського населення, розкривалася суть зрадницької політики буржуазно-поміщицької Польщі. В п'яту річницю віроломного нападу гітлерівських орд на Польщу, 1 вересня 1944 р., газета «Нове жице» писала: «День першого вересня — це день страшної трагедії польського народу. Того дня страхітливі орди гітлерівців вдерлися на польську землю... Беки, Ридзи — всі ті, хто своєю зрадницькою політикою принесли нещастя своїй країні, ганебно втекли, лишивши народ на поталу гітлерівським загарбникам. П'ять років польський народ терпів фашистське ярмо. П'ять років ненажерлива паща Майданека поглинала тисячі синів і дочок волелюбного польського народу. Сотні тисяч поляків загинули в таборах Освенціма і Треблінки. Еміграційна кліка соснковських, рачкевичів, матишевських та інших реакціонерів, що зрадили свій народ у 1939 р., і в наступні роки продовжувала свою антинародну, авантюристичну політику. Волелюбний народ, всупереч зрадницькому підбурюванню до «покори», «терпіння» і «вичікування», піднявся на боротьбу проти німецьких загарбників, створивши свою справжню владу — Крайову Радку Народову і Польський комітет національного визволення».

Радянська фронтова преса розповідала про всебічну допомогу польському населенню з боку наших військових комендатур. «З органами місцевої влади,— писав Маршал Радянського Союзу Г. К. Жуков,— і польською громадськістю у нас встановилися нормальні відносини і вони допомагали нам, чим могли. В свою чергу, наші війська ділилися з поляками всім, що мали». Газети друкували багато листів, у яких поляки дякували радянським офіцерам за проявлену чуйність. Наприклад, військова комендатура Варшави організувала швидке перетранспортування 450 сільськогосподарських машин, необхідних для збирання врожаю, а в Люблінському воєводстві, як повідомляла «Вольносьць», радянські офіцери — представники військових комендатур — допомогли населенню зібрати 80% врожаю¹⁵. «Вчителі,— писав до цієї ж газети секретар повітової Ради Народової Зволінський,— щиро дякують Червоній Армії: немає у нас у Седльцах жодної школи, якій би не допомогли червоноармійці. Вікна, двері, вугілля, а часто будівництво приміщень — усім цим займалася Червона Армія»¹⁶.

Ще гриміли останні залпи бою в тому чи іншому місті, а радянські комендатури вже вживали заходів для налагодження нормального життя. Відповідаючи на запитання кореспондента «Нового жиця», уповноважений Тимчасового уряду Польщі (тоді сілезько-домбровський воєвода) генерал Александер Завадський розповів, що «не стикався з жодним випадком, коли б Червона Армія втручалася у внутрішні справи органів польської адміністрації... Будуємо нове життя власними руками. Організуємо польську адміністрацію у всьому воєводстві... Стосунки між нашою адміністрацією і представниками Червоної Армії якнайкра-

¹⁵ Г. К. Жуков. Воспоминания и размышления, М., 1969, стор. 610; «Wolność», 9 серпня 1945 р.

¹⁶ «Wolność», 3 січня 1945 р.

щі, взаємозрозумілі, а в багатьох випадках військові коменданти Червоної Армії стають справжніми патріотами міст, в яких виконують свої обов'язки»¹⁷.

Коли героїчна Червона Армія у жорстоких боях здобувала волю й незалежність братній країні, радянська фронтова преса широко популяризувала патріотичні вчинки поляків, показуючи тим самим, як глибоко шанує польське населення свою визволительку. Червоний прапор з дорогими кожній людині емблемами — серпом і молотом — став символом сподівання наших братів на близьке визволення від рабства.

На сторінках фронтових видань Червоної Армії для польського цивільного населення показано не тільки зіткнення двох армій, а й зіткнення двох ідеологій — людиноненавистницької, фашистської і найпередовішої, радянської.

«Нове жице», «Вольносьць», «Вольна Польська» відіграли велику роль у становленні й зміцненні дружби між двома братніми народами, дружби, народженої у жорстоких боях, скріпленої спільно пролитою кров'ю кращих синів і дочок обох народів.

¹⁷ «Nowe życie», 8 липня 1945 р.

**І. Я. Мірошников,
П. Т. Мірошникова
ЛИСТІВКИ ХАРКІВСЬКИХ
РЕВОЛЮЦІЙНИХ
СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНИХ
ОРГАНІЗАЦІЙ
ПРО СТАНОВИЩЕ РОБІТНИКІВ
(КІНЕЦЬ ХІХ — ПОЧАТОК ХХ СТ.)**

Класики марксизму-ленінізму дуже старанно вивчали становище робітничого класу в капіталістичному суспільстві. Як підкреслював Ф. Енгельс, становище робітничого класу «...є дійсною основою і вихідним пунктом всіх соціальних рухів сучасності, бо воно являє собою найбільш гострий і відкритий прояв наших сучасних соціальних лих»¹.

Розвиваючи марксистське вчення, В. І. Ленін виробив методологічні основи вивчення героїчної історії багатонаціонального робітничого класу, науково обгрунтував його історичну роль. Вивчаючи минуле і сучасне пролетаріату, Володимир Ілліч зазначав, що «становище робітника все погіршується, експропріація посилюється і безробіття стає нормою...»², становище робітника «...залишається зовсім безправним: на нього дивляться, як на в'ючну худобу, що повинна працювати на інших і мовчати, не сміючи заявити свої потреби і свої бажання»³.

Радянські історики й економісти, керуючись марксистсько-ленінською теорією і рішеннями Комуністичної партії, приділяють велику увагу вивченню соціально-політичного і економічного становища робітничого класу, тісно пов'язуючи це становище з боротьбою за соціальне і економічне визволення. Значні праці з історії робітничого класу нашої країни, зокрема з історії пролетаріату України, з'явилися за останні двадцять років⁴. У них автори висвітлюють не тільки процес

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 2, стор. 228.

² В. І. Ленін. ПЗТ, т. 1, стор. 311.

³ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 4, стор. 269.

⁴ А. А. Нестеренко. Очерки истории промышленности и положение пролетариата Украины в конце XIX и начале XX в., М., 1954; Ф. Е. Лось. Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба в конце XIX и начале XX ст., К., 1955; О. А. Парасунько. Положение и борьба рабочего класса Украины (60—90-е годы), К., 1962; Історія робітничого класу Української РСР, т. 1, К., 1967 та ін.

формування пролетаріату, але і його становище наприкінці ХІХ—початку ХХ ст. Незважаючи на велике науково-пізнавальне значення цих досліджень, вони не досить повно висвітлюють питання про становище робітників у Харківській губернії. Слабо ця тема розроблена і в працях, присвячених робітничому класові та революційному рухові на Харківщині⁵, і в книжках за історії заводів Харкова⁶.

Науковці, висвітлюючи життя і діяльність робітничого класу, майже зовсім не використовують матеріали революційних листівок, не показують їх значення у формуванні революційного світогляду. Листівки ж, за визначенням В. І. Леніна, говорили «...всю правду про злиденне життя, непомірно тяжку працю і безправне становище...»⁷ пролетаріату. Високо оцінюючи прокламації перших соціал-демократичних організацій, Володимир Ілліч зазначав, що «робітничі листки — ця перша форма соціал-демократичної літератури...»⁸, що «...такий рід літератури, як прокламація, нічим не можна замінити і що він завжди буде *безумовно потрібен...*»⁹, поки буде існувати капіталізм, який породжує самозахист робітників.

Листівки — важливе джерело для вивчення робітничого руху, в них викриваються «всі неподобства місцевих сатрапів»¹⁰. Ці документи, як правило, написані безпосередніми учасниками історичних подій, із скрупульозною точністю передають всю атмосферу того часу. В них немає видуманих подій і осіб, їх автори знали, за висловом В. І. Леніна, «внутрішніх турків»¹¹.

Ці листівки різні за своїм змістом і формою викладу. В свій час вони випускалися друкарським способом, на гектографії, переписувались від руки. Деякі з них розповсюджувались по 500 і більше примірників¹². До цього часу не всі вони опубліковані, частина з них зберігається в ЦДАЖР СРСР, ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ПА ІІП ЦК КП України, ЦДА УРСР, в Харківському обласному державному історичному архіві.

У замітці автори використали листівки харківських революційних соціал-демократичних організацій, починаючи з їх перших кроків і до ІІ з'їзду РСДРП. Основний зміст цих листівок був спрямований, як зазначав В. І. Ленін, на «викривання фабричних порядків»¹³. Але цим зміст листівок, що аналізуються, не обмежується. В них, особливо у листівках Харківського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу»¹⁴, викривається свавілля чиновників, показується боротьба за політичні права і свободи, проти самодержавства і капіталістів.

⁵ В. І. Астахов, Ю. Ю. Кондуфор. Пролетаріат Харкова в трьох революціях, Харків, 1959; А. А. Воскресенский. Революционная борьба рабочих Харьковского паровозостроительного завода (1895—1917 гг.), Харьков, 1958; А. Е. Немирова. Искровская организация Харькова, Харьков, 1960.

⁶ Очерки истории Харьковского моторостроительного завода «Серп и Молот». Революционная борьба рабочих завода против царизма и капитализма 1882—1917. Ч. I, Харьков, 1956; Сквозь огненные годы. Очерк истории завода транспортного машиностроения им. В. А. Малышева. 1895—1966, Харьков, 1967; Южной — 100 лет (1869—1969), Харьков, 1969.

⁷ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 6, стор. 51.

⁸ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 4, стор. 180.

⁹ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 6, стор. 255.

¹⁰ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 5, стор. 272.

¹¹ Там же, стор. 354. Разом з тим треба мати на увазі, що в листівках кінця ХІХ—початку ХХ ст. зустрічаються неточності в передачі цитат з пісень чи революційної літератури, які, звичайно, наводились напам'ять.

¹² Партархів Харківського обкому КП України, ф. 10, оп. 1, спр. 258, арк. 36 (Листівки поширювались за межі Харкова, їх знаходили у Вітебську, Белгороді та інших містах).

¹³ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 6, стор. 51.

¹⁴ Листовки Харьковского «Союза борьбы за освобождение рабочего класса». — «Советские архивы», 1971, № 4, стор. 60—69.

Вивчення змісту листівок харківських соціал-демократичних організацій зазначеного періоду свідчить про початок і складову частину соціал-демократичної, а не реформістської діяльності цих організацій. У листівках відбивалося не тільки ставлення робітників певної професії до хазяїв, але й ставлення робітничого класу до держави — організованої політичної сили. Крім того, піднімались питання боротьби за єдність соціал-демократії та робітничого класу, інтернаціональної солідарності робітничого класу, селянське питання (що може бути темою спеціального дослідження).

Автори замітки роблять спробу проаналізувати листівки з точки зору їх значення як одного з важливих і незамінних джерел, що розкривають становище робітничого класу Харківщини і зростання його революційної свідомості. Наприкінці XIX ст. визвольний рух вступив у свій третій, пролетарський період. Важливим явищем суспільного життя того часу стали безцензурні соціал-демократичні листівки і газети.

У Харкові, як і в усій Росії, швидко розвивалась промисловість. За останню третину минулого століття в Харківській губернії було побудовано близько 170 промислових підприємств, а наприкінці століття налічувалося уже 259 великих підприємств¹⁵, серед них — заводи «Гельферіх-Саде» (тепер «Серп и Молот»), механічний, чавуноливарний А. Пільстрема («Красный Октябрь»), паровозобудівний (ХПЗ), паровозні та вагонні майстерні. Місто було зв'язане залізничними коліями з великими промисловими й культурними центрами країни¹⁶.

Харківський пролетаріат за своїм складом був дуже різноманітним. У Харків «приїжджали робітники з усіх кінців неосяжної Росії. Вони різко відрізнялись один від одного не тільки за національністю, але й за знаннями, звичками, професіональним досвідом і характером»¹⁷. Основна маса робітників працювала на найбільших підприємствах. Близько 60% харківського пролетаріату працювало на 19 заводах і фабриках¹⁸.

Становище робітників Харкова, як і всієї країни, було надзвичайно тяжким. Непомірно великий робочий день, незадовільні харчування і житлові умови, великі штрафи, побої, знущання — постійні супутники життя робітників. На початку XX ст., як свідчать листівки, тривалість робочого дня на харківських заводах коливалась від 10 до 15 год.¹⁹ Так, на ХПЗ, заводі «Гельферіх-Саде» робочий день тривав 10 год; на чавуноливарному і металургійному — 10,5 год.; канатному і цукровому — 11,5 год.; шиферному заводі і вовномийній фабриці — 12 год. і більше. Незважаючи на те, що «робітники завоювали собі закон про нормування робочого дня... капіталісти і уряд намагалися звести нанівець цей закон»²⁰, — писала одна з листівок Харківського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу».

Заробітна плата робітників Харкова була нижчою за середню зарплату по країні, вона становила, наприклад, 60% заробітку петербурзького робітника²¹.

На харківських підприємствах широко застосовувалась жіноча праця, яка оплачувалася значно нижче за чоловічу. Революційні соціал-де-

¹⁵ Обзор фабрично-заводской промышленности в Харьковской губернии, Харьков, 1899, стор. 10.

¹⁶ І. Я. Мирошников, Н. А. Рюмшин, Ювеналий Мельников. Историко-биографический очерк, Харьков, 1963, стор. 15—16.

¹⁷ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 10, оп. 1, спр. 7, арк. 12.

¹⁸ В. І. Астахов, Ю. Ю. Кондуфор. Назв. праця, стор. 10—11.

¹⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. 1724. Колекції нелегальних видань, спр. 3581.

²⁰ ЦПА ІМЛІ при ЦК КПРС, ЦА 170.Х.291. Листівка Харківського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу» — «До організованих робітників!»

²¹ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 10, оп. 1, спр. 186, арк. 12.

мократи Харківщини у своїх прокламаціях виступали також і проти жорстокої експлуатації дітей і підлітків. Так, у зверненні «До харківського товариства з приводу страйку військових кравців у вересні 1901 р.» «Союзу боротьби за визволення робітничого класу» писалося «9—10-річний хлопчина-кравець... не досипає, не доїдає, приметує і бавить хазяйських дітей!.. Хазяйка та хазяїн карають його за те, що погано приметає, невчасно приніс гарячу воду з трактиру. І це називається навчанням! Він вчиться і спить у холодній комірчині, їсть різну гниль і... плати не одержує! І так 5 років, а на кращий випадок — 3. Ось він — 15-річний юнак. Він уже не бавить дітей господаря, а скромно працює в задушній майстерні 18 годин на добу і за це одержує 10—15 крб. на місяць за тих же умов: спати в комірчині хазяйської квартири або де-небудь у підвалі»²².

В листівках вказувалося багато прізвищ майстрів, начальників цехів, які грубо поводилися із робітниками, знущалися над ними, били, карали, обшукували, принижували їх людську гідність; говориться про те, що на заводах і фабриках Харкова вологе і задушливе повітря, взимку холодно, немає гарячого чаю.

У соціал-демократичних листівках Харківщини досить багато матеріалу про гноблення уряду «шахраїв і шантажистів, що зібралися під підлою грабіжницькою фірмою Романових.., що всмокталися в багатостраждальне тіло» Батьківщини²³. За словами авторів листівок, російське самодержавство — «страшна, регресивна, протикультурна сила», роки царювання Олександра III — «свинцевий режим», Микола II — «кривавий», «цар-деспот» з «безсоромними азіатськими формами пригноблення»²⁴.

Автори листівок проводили чітке класове розмежування між експлуататорами і трудящими. Так, у зверненні Харківського комітету РСДРП «До громадянства» говориться: «Тепер у нас в Росії: одна офіційна — Росія батога і нагайки, друга неофіційна — Росія, що прагне до світла і свободи. Прірва між ними стає все глибшою»²⁵. У листівці Харківського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу» під назвою «19 лютого» знову йдеться про злидні, неписьменність, тяжкі умови праці з одного боку, а з другого — звертається увага на «разючі достатки багатіїв, їх розкішні палаци, ...грубе свавілля уряду, що з'являється з цілою армією козаків, жандармів і попів на допомогу капіталістам кожний раз, як тільки (робітники.— І. М., П. М.) починають розворушуватись і потроху звільнятися від цих жирних п'явок. Все це вказує на покріпачення робітників жадібними капіталістами»²⁶.

«Нам немає чого доводити, що ми для капіталу лише покірне стадо, безмовні раби, яких можна купувати за гроші і безкарно вбивати. І дійсно, чи не ми помираємо на роботі? Не ми задихаємося в брудних ямах, надриваємося за верстатами, хворіємо в пилу і на холоді, калічимось машинами для того, щоб капіталісту вистачило грошей на гульбища та розпусту? Нам немає чого доводити, що наше становище — тяжке, жахливе; нам немає чого це доводити, тому що ниють наші кістки, болять наші покалічені органи, тому що ми бачимо ще теплі трупи наших тсва-

²² «Советские архивы», 1971, № 4, стор. 63.

²³ Искровские организации на Украине. Сборник документов и материалов, К., 1950, стор. 118.

²⁴ Листовки революционных социал-демократических организаций Украины. 1896—1904 гг., К., 1963, стор. 150, 107—108.

²⁵ Там же, стор. 152.

²⁶ «Советские архивы», 1971, № 4, стор. 61.

ришів»²⁷,— писали харківські соціал-демократи. У другій листівці Харківського «Союзу боротьби...» говориться: «Цілі місяці і роки ми невтомно працюємо, не досипаємо й не доїдаємо і однаково бідні та терпимо нужду, а наш хазяїн рік у рік багатіє. Адже все його багатство, увесь його прибуток створюється нашою працею»²⁸.

У листівці Харківського комітету РСДРП (1900) «Перше Травня — всесвітнє робітничє свято» говориться, що «робітники зовсім не мають ніяких прав... Збори наші розганяються силою, а їх керівників кидають до в'язниці; на страйкарів шлють війська і козаків; наші спілки всіляко переслідуються; наші каси забираються; наші друкарні і газети заарештовуються»²⁹.

Тяжке економічне становище, політичне безправ'я штовхали робітників на боротьбу. На початку ХХ ст. Харківщина стала ареною жорстких класових боїв. На Харківський промисловий округ припало 35% усіх страйків і 27% страйкарів-робітників країни³⁰. В період гострих класових боїв посилила свою діяльність соціал-демократія, яка активно вела пропаганду та агітацію, часто зверталася до робітників з листівками, і тим самим сприяла зростанню пролетарської свідомості, створенню своїх організацій.

Учасник робітничого руху 80-х років, член КППС В. Д. Перазич, високо оцінив передових пролетарів — учасників перших робітничих гуртків Харкова, їх революційну переконаність. «Повинен сказати,— писав Перазич,— що за час своїх довгих блукань за кордоном я багато зустрічався з тамтешніми робітниками, але мені дуже рідко попадалися окремі особи, які б я міг поставити на один рівень з членами Харківського центрального робітничого гуртка за широтою ставлення до оточення і за революційним натхненням, з яким вони вели свою роботу»³¹.

Передові робітники Харкова — активні учасники соціал-демократичного руху початку ХХ ст. У листівках вони вимагали свободи спілок, страйків, зборів, слова, друку, недоторканості особи, 8-годинного робочого дня для всіх без винятку робітників, відміни позаурочних робіт і відновлення свят, обов'язкового державного страхування робітників і відповідальності господарів за нещасні випадки, участі робітників у виданні законів, поваленні самодержавства³², висували й інші вимоги економічного та політичного характеру. Аналіз цих вимог переконливо свідчить про тяжке капіталістичне гноблення і експлуатацію пролетаріату, про зростання його політичної свідомості.

Як видно з матеріалів листівок, харківські революціонери в боротьбі за економічні та політичні права робітників не замикалися у вузькі рамки, вони прагнули до зв'язків з робітниками Росії і всього світу. «Ми в голос і рішуче заявили перед лицем всієї Росії, всього світу, що у нас один спільний стяг з робітниками всього світу»³³,— читаємо в листівці Харківського комітету РСДРП «До всіх харківських робітників». Вони були впевнені, що «робітничий рух уже глибоко пустив коріння, широко розрісся по Росії — від краю і до краю. Ніяка сила в світі не зупинить його»³⁴. Автори листівок, виступаючи від імені революційних робітни-

²⁷ Листовки революционных социал-демократических организаций Украины, стор. 266.

²⁸ «Советские архивы», 1971, № 4, стор. 62.

²⁹ Листовки революционных социал-демократических организаций Украины, стор. 91.

³⁰ Історія робітничого класу Української РСР, т. 1, стор. 273.

³¹ В. Д. Перазич. Ю. Д. Мельников (На заре социал-демократического движения Украины), М., 1930, стор. 44; «УІЖ», 1972, № 10, стор. 114—115.

³² Харківський обласний державний архів, ф. 3, оп. 287, спр. 1072, арк. 28—29.

³³ Листовки революционных социал-демократических организаций Украины, стор. 91.

ків, глибоко вірили, що «прийде день, і зникне бідність і розкіш, а червоний прапор міжнародного соціалізму здійметься над змученою Росією»³⁵.

Отже, листівки революційних соціал-демократичних організацій Харківщини містять великий фактичний матеріал, що характеризує соціально-економічне становище одного з великих загонів робітничого класу Росії. Між тим вони ще погано вивчені й мало використовуються в історичній літературі.

Зароджені безпосередньо в робітничому середовищі, листівки Харківського комітету РСДРП і Харківського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу», як і інших революційних організацій Росії, правдиво відбивають умови праці та побуту робітників, їх економічне та політичне становище.

Аналіз змісту згаданих документів переконливо підкреслює надзвичайно низький рівень матеріального забезпечення і політичне безправ'я пролетаріату. Передові робітники бачили не тільки окремих, конкретних гнобителів, які перетворювали робітників у рабів, «мовчазну робочу худобу», але й починали розуміти, що головним винуватцем такого становища є самодержавство, капіталізм, що необхідно вести боротьбу не тільки за вигідні умови продажу робочої сили, але й за знищення суспільного ладу, який примушував неімущих продавати свою працю капіталістам.

Боротьба проти самодержавства і капіталізму, однією з причин якої було тяжке економічне становище і політичне безправ'я робітників, є лейтмотивом соціал-демократичних листівок, що сприяли зростанню соціалістичної свідомості пролетаріату, перемозі іскрівського напрямку в соціал-демократії Харківщини.

³⁴ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ЦА 170.Х.291. Листівка Харківського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу» — «До організованих робітників!»

³⁵ Листовки революционных социал-демократических организаций Украины, стор. 194

Г. П. Семилетка
З ДОСВІДУ РОБОТИ
ПОЛІТОРГАНІВ
І ПАРТІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ
ЧЕРВОНОПРАПОРНОГО
ЧОРНОМОРЬСЬКОГО ФЛОТУ
(1966—1971 РР.)

У соціалістичному суспільстві армія виступає органом соціалістичної держави. Між армією і народом встановилася міцна ідейно-політична єдність, створена на ідеях марксизму-ленінізму, політичній свідомості, на єдності цілей і інтересів армії і народу у захисті соціалістичної Вітчизни.

«Партія,— говориться у Програмі КПРС,— виховує комуністів, усіх радянських людей в дусі постійної готовності до захисту соціалістичної вітчизни, любові до своєї армії... Захист вітчизни, служба у Радянських Збройних Силах — високий і почесний обов'язок радянського громадянина»¹. В Статуті КПРС записано, що політоргани і партійні організації Радянської Армії активно сприяють зміцненню єдності армії і народу².

Вся робота по зміцненню зв'язків комуністів Червонопрапорного Чорноморського флоту з місцевими партійними організаціями будується

¹ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1962, стор. 97.

² Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 260.

ся по таких основних напрямках. По-перше, військові моряки флоту, займаючись бойовою і політичною підготовкою, беруть активну участь у всіх політичних і громадських заходах, що проводяться місцевими партійними і громадськими організаціями. По-друге, політоргани і партійні організації флоту зміцнюють партійне керівництво військово-шефською роботою. По-третє, проводиться пропагандистська і масово-політична робота по вихованню військових моряків і цивільної молоді на революційних і бойових традиціях Радянських Збройних Сил, у душі любові і поваги до своєї армії і флоту. По-четверте, подається допомога місцевим партійним і громадським організаціям у розгортанні оборонно-масової, військово-технічної і спортивної підготовки молоді для служби в Збройних Силах.

Після XXIII з'їзду КПРС (березень 1966 р.) пошавилась участь комуністів Чорноморського флоту у роботі місцевих партійних організацій. Важливе значення для дальшого розширення таких зв'язків мала постанова ЦК КПРС від 21 січня 1967 р. «Про заходи щодо посилення партійно-політичної роботи в Радянській Армії і Військово-Морському Флоті», в якій, зокрема, наголошувалося на тому, що «ЦК Компартії союзних республік, крайкоми, обкоми, міські і районні комітети партії повинні подавати всебічну допомогу політорганам армії і флоту в справі політичного виховання особового складу, поліпшувати військово-патріотичне виховання..., розширяти і зміцнювати шефські зв'язки колективів трудящих з військовими частинами і кораблями»³.

Комуністи Чорноморського флоту підтримували тісні зв'язки з місцевими партійними і радянськими організаціями. Вони брали участь у роботі з'їздів, конференцій, зборів та інших заходах місцевих парторганів. 74 флотських комуністів напередодні XXIV з'їзду КПРС (1970—1971 рр.) обрано до складу місцевих партійних органів, члени партійних організацій ЧЧФ брали участь в роботі обкомів, міськкомів, райкомів партії, постійних комісій при місцевих Радах депутатів трудящих, виконували доручення по перевірці політико-виховної роботи на підприємствах, установах і учбових закладах, готували матеріали для обговорення в місцевих партійних організаціях. Комуністи постійно інформували військових моряків про свою громадську діяльність, виступали перед трудящими області з доповідями на військово-політичні теми.

Партійні працівники, керівники підприємств і відомств, діячі науки і культури також брали участь в роботі партійних конференцій, зборів, нарад і семінарів на кораблях і в частинах флоту. Вони розповідали про творчу працю радянських людей у створенні матеріально-технічної бази комунізму.

У військових частинах політзаняття воїнів з актуальних питань комуністичного будівництва в СРСР часто проводили Герої Соціалістичної Праці, вчені, керівники підприємств, установ, колгоспів і радгоспів та ударники комуністичної праці. У чорноморців частими гостями були трудівники Сімферополя та інших міст і районів Криму.

Політичне управління ЧЧФ разом з Кримським обкомом КП України і товариством «Знання» щороку проводять на флоті «День вчених», який присвячується одній з ювілейних дат. До 100-річчя від дня народження В. І. Леніна, наприклад, у березні 1970 р. у Будинку офіцерів флоту зібрався вчені інститутів біології південних морів, гідрофізичного, Кримського педагогічного, медичного, сільськогосподарського, Севастопольського приладобудівного, мінеральних ресурсів, Дніпропетров-

³ КПСС о Советских Вооруженных Силах, М., 1969, стор. 418.

ського державного університету, начальники політорганів, політпрацівники та пропагандисти кораблів і частин.

Пленарне засідання відкрив начальник відділу пропаганди і агітації політуправління флоту, який розповів про підготовку моряків до ювілейної дати, відзначив важливість зустрічей вчених з воїнами флоту у військово-патріотичному вихованні. Після цього представники кораблів і військових частин запросили вчених на кораблі і у військові частини. Старший науковий співробітник Сімферопольського медичного інституту В. П. Кравченко виступив на одному з кораблів з лекцією «Психологічна війна імперіалізму», доцент Є. І. Зарецька прочитала в одному з учбових підрозділів лекцію «В. І. Ленін — теоретик і вождь пролетаріату».

Військові моряки, в свою чергу, розповіли своїм гостям про службу, показали бойову техніку кораблів, ленінські каюти і кімнати бойової слави, а в Будинку офіцерів — фільм «Флот на вахті бойовій». За активну пропагандистську роботу серед воїнів багатьом вченим були вручені грамоти політуправління флоту і пам'ятні сувеніри.

Багатотисячна аудиторія флоту прослухала більше 100 доповідей з ленінської тематики, 56 бесід з питань науки і техніки. Члени Севастопольського міського товариства «Знання» у 1967—1971 рр. прочитали сотні лекцій і доповідей, більше 200 разів виступили керівники підприємств та установ Севастополя з бесідами про виконання народногосподарських планів.

У досліджуваній період розширилися і збагатилися новими формами шефські зв'язки військових частин і кораблів флоту з колективами підприємств, колгоспів, радгоспів, учбових закладів.

Командири, політоргани і партійні організації більшості з'єднань флоту, кораблів і частин подають повсякденну допомогу місцевим партійним і радянським органам у виконанні «Закону про загальну військову повинність», в військово-патріотичному вихованні трудящих і особливо молоді в підготовці для служби у Збройних Силах. У розв'язанні повсякденних питань життя і діяльності кораблів і частин, підвищенні їх бойової готовності і зміцненні військової дисципліни флот зустрічає підтримку з боку обласних комітетів партії і облвиконкомів депутатів трудящих.

За активну шефську роботу і досягнуті успіхи в соціалістичному змаганні на честь 100-річчя від дня народження В. І. Леніна кращі кораблі і частини були нагороджені 7 пам'ятними і 26 перехідними червоними прапорами місцевих партійних та комсомольських організацій.

У 1971 р. 23 комуністи частин авіації флоту працювали в місцевих партійних і комсомольських органах, а в складі місцевих Рад депутатів трудящих — 21 чол. Командири частин, політпрацівники постійно виступають перед трудящими області з лекціями і доповідями. Напередодні XXIV з'їзду КПРС лекторські групи авіації флоту організували близько 230 виступів. Тісні контакти встановились у авіаторів з трудящими Шевченківського району м. Києва, з комсомольськими організаціями Молдавії, Дніпропетровська, з рядом міст Новгородської області та ін. У 1970 р. у авіаторів флоту побували в гостях 146 делегацій з багатьох міст і областей Радянського Союзу.

Міцна дружба воїнів однієї з частин флоту встановилась з трудівниками колгоспу ім. С. М. Кірова Червоногвардійського району Кримської області. Цей колгосп у с. Ново-Зуєвка є батьківщиною героя оборони Сухарної балки матроса Олександра Чикаренка, який в роки війни служив в цій частині. В селі нині працює заступником завідуючого відділення колгоспу брат героя Д. К. Чикаренко. У військовій частині проводитьсяся

змагання за право поїздки на батьківщину героя. Щорічно делегації моряків бувають у колгоспі. На зустрічах з трудівниками села вони розповідають про свої успіхи на службі, знайомляться з трудовими досягненнями шефів, виступають з лекціями, бесідами, концертами художньої самодіяльності. 1971 р. моряки оформили у Ново-Зуєвській 8-річній школі кімнату бойової слави, а в середній школі і на центральній садибі колгоспу допомогли обладнати учбові кабінети і спортивні майданчики. В кімнаті бойової і трудової слави частини є стенд «На батьківщині Олександра Чикаренка», який регулярно оновлюється. Стенд відображає успіхи колгоспників, дружбу трудівників села з воїнами флоту.

Чорноморці з трудящими міста-героя Севастополя спільно відзначають ювілейні дати, проводять мітинги, урочисті збори, вечори відпочинку. Воїни беруть активну участь у фестивалях самодіяльного мистецтва «Севастопольська весна», «Слава праці».

Незабутні зустрічі севастопольців з моряками відбулися в день повернення кораблів флоту з маневрів Військово-Морського Флоту «Океан», які проходили в квітні—травні 1970 р.⁴ Вперше у військовій історії Батьківщини всі флоти нашої країни тривалий час діяли на просторах 4-х океанів і прилеглих до них морів. Настав день, коли кораблі ЧЧФ після тривалих штормових походів по морях і океанах, успішно виконавши поставлені завдання, прибули до Севастополя. На рейді їх зустрічали командуючий ЧЧФ, начальник політуправління флоту, секретарі Кримського обкому партії, Севастопольського міськкому КП України, представники партійних, радянських, профспілкових та комсомольських організацій міста і області.

Делегації Бахчисарайського, Червоногвардійського районів побували в гостях у моряків.

На мітингу представники трудящих Кримської області піднесли воїнам-чорноморцям хліб-сіль, діти вручили квіти.

Політоргани і партійні організації флоту у досліджуваний період активізували роботу щодо військово-патріотичного виховання цивільної молоді і воїнів флоту. У діяльності громадських організацій брали участь адмірала, генерали і офіцери флоту, а також військові комісаріати і Добровільне товариство сприяння армії, авіації і флоту. У дні підготовки і проведення 51-річниці Радянської Армії і Військово-Морського флоту делегації військових моряків побували у багатьох містах і районах Кримської області, прочитали більше 100 доповідей і лекцій, показали більше 50 концертів художньої самодіяльності.

За допомогою чорноморських моряків і військових частин флоту на підприємствах, у колгоспах і радгоспах Кримської області створені і працюють учбові пункти, що підготували протягом 1969—1970 рр. тисячі юнаків до служби у Збройних Силах, близько 15 тис. здали норми військово-спортивного комплексу, а 200 допризовників одержали військово-прикладні спеціальності. Комсомольські організації кораблів і частин флоту взяли шефство над школами міст Причорномор'я і 80 школами областей України і Грузії. 1969—1970 рр. в гостях у військових моряків побували 147 тис. піонерів і школярів. Більше 2 тис. піонерських дружин нашої країни листуються з чорноморцями. Моряки підтримують контакти з дитячими морськими флотиліями України, РРФСР, Грузії, Молдавії і з 12 морськими клубами і школами, де проходили підготовку з морських спеціальностей частина старшокласників, вони надавали їм кваліфіковану методичну і матеріально-технічну допомогу.

⁴ Океан, М., 1970, стор. 4, 189.

Основні організаційні форми військово-шефської роботи серед учнів передбачають щорічне призначення до підшефних шкіл міст і селищ піонервожатих, керівників військово-технічних гуртків і військово-спортивних секцій з числа найбільш підготовлених до роботи з піонерами матросів і старшин. У 1966 р. піонервожатими у школах працювало 150 воїнів-комсомольців, а 1970 р.— 690. Багато позаштатних піонервожатих з числа військових моряків флоту входять до складу педагогічних рад шкіл.

Політоргани, партійні і комсомольські організації кораблів і частин подають велику допомогу школам у підготовці загонів юнармійців до Всесоюзної гри «Зірниця», в організації і проведенні гри «Орленя».

Командир загону Оріхівської восьмирічної школи Валерій Абрамов, учасник гри в червні 1967 р. писав: «Ніколи не забуду я Малахов Курган і ті хвилини, коли ветерани Великої Вітчизняної війни вручали нам свої бойові знамена. Я плавав, коли звучала музика і не соромлюсь своїх сліз...»⁵.

Учасники гри «Зірниця» побували на місцях боїв, на партизанських стежках, зустрічались з героями революції і Вітчизняної війни, провели практичні заняття по стрільбі, виходили на бойових кораблях у море. 1970 р. у місті-герої Севастополі побувало 36 загонів — переможців гри «Зірниця», вони представляли 58 тис. шкіл і більше 11 млн. учасників гри. Військові моряки у школах і піонерських таборах допомогли організувати військово-спортивні секції, обладнати кімнати і класи військової підготовки, 48 музеїв, кімнат і куточків бойової слави про військову доблесть моряків Військово-Морського Флоту.

В кімнатах бойової слави, біля пам'ятників і обелісків піонери спільно з воїнами-морями проводили урочисті піонерські лінійки і збори дружин, їм вручали комсомольські квитки, пов'язували піонерські галстуки.

У 1968 р. обком комсомолу Ферганської області Узбецької РСР одним з перших в країні створив воєнізований піонерський табір, де у літній час піонери вивчали військової статуту, стрілкову зброю, радіосправу, займалися стройовою підготовкою. Всі піонери табору одягнуті в армійський і флотський одяг. Політвідділ частини сприяв у придбанні для табору 25 комплектів матроського обмундирування. В школах області розгорнулось змагання за право носити флотську форму. 30 квітня 1970 р. в школі № 7 відбулась урочиста лінійка піонерської дружини. Представник обкому комсомолу вручив флотську форму піонерам 5 класу, які заслужили честь йти у ній на Першотравневий парад, і рапортувати про свої успіхи в навчанні і праці представнику політвідділу Герою Радянського Союзу підполковнику Ф. І. Матвєєву, ім'я якого присвоєно піонерській дружині середньої школи № 20 м. Фергани⁶.

Спільна робота обкому комсомолу і політвідділу частини позитивно впливає на військово-патріотичне виховання школярів. Випускники шкіл Узбекистану виявили бажання вчитися у військово-морських училищах. У 1971 р. у конкурсних екзаменах до Севастопольського Вищого військово-морського інженерного училища брали участь 110 представників Радянського Узбекистану.

Військово-шефська робота на Червонопрапорному Чорноморському флоті справляє виховний вплив на воїнів і трудящих завдяки тому,

⁵ Под трудовыми знаменами и боевыми флагами, издание ПУ КЧФ, 1967, стор. 49.

⁶ Подвиги отцов — юности в наследство, Изд-во «Флаг Родины», 1970, стор. 8.

що нею постійно керують політоргани, парторганізації кораблів, військових частин разом з місцевими партійними організаціями. А це, в свою чергу дає нові можливості для розширення і поглиблення зв'язків народу і його армії, зміцнення їх єдності в рішенні спільних завдань збереження миру і побудови комунізму в нашій країні.

Л. Л. Горішня
ПРО ПАРТІЙНЕ БУДІВНИЦТВО
НА СЕЛІ
В РОКИ ПЕРШОЇ П'ЯТИРІЧКИ

Комуністична партія приділяла і приділяє велику увагу зростанню і зміцненню первинних партійних організацій. Важливе місце ця робота займала в роки першої п'ятирічки,

коли на основі масового колгоспного руху відбувався процес перебудови сільських територіальних осередків за виробничою ознакою.

Питання партійного будівництва на Україні в передвоєнні роки висвітлені в історико-партійній літературі¹.

У даній замітці показано, як зростали й міцніли сільські первинні партійні організації у роки першої п'ятирічки. Керуючись лозунгом «Лицем до села!», КП України проводила велику організаторську і політичну роботу серед селян. Для зміцнення сільських партійних організацій на село посилались партійні кадри з міста, до партії залучались активні працівники сільських Рад, члени КНС, сільськогосподарські робітники, наймити та бідняки. В 1928 р. при ЦК КП(б)У, в 27 окружках партії і в обкомі партії Молдавської АСРР були створені відділи роботи на селі². Для посилення роботи партії на село з промислових центрів виїжджали тисячі кращих робітників-комуністів. Вони роз'яснювали політику партії, переконували селянство в перевагах колективного господарства, викривали ворожі дії антирадянських елементів, організовували виконання хлібозаготівель. Більшість сільських партосередків справу колективізації сільського господарства зробили головною в своїй роботі.

Але все ж на початку періоду реконструкції сільські партійні організації кількісно і якісно були ще слабкими. На 1 січня 1928 р. у складі сільських партосередків України на 24,2 млн. чол. усього сільського населення було тільки 36 360 членів і кандидатів у члени ВКП(б), у тому числі безпосередньо зайнятих у сільському господарстві — 19 750 чол. 1929 р. на 25 млн. сільського населення припадало близько 25 тис. комуністів, безпосередньо зайнятих у сільському господарстві, а на 19 тис. сільських населених пунктів було всього 3 тис. партійних осередків³.

Отже, партійний прошарок в радгоспах і колгоспах був невеликий. Четверта частина радгоспів зовсім не мала комуністів. Наприкінці 1929 р.

¹ Ф. Ю. Шерстюк. Партійне будівництво на Україні в 1926—1929 рр., К., 1960; Ю. В. Бабко. Партійне будівництво на Україні в 1933—1937 рр., Львів, 1971; Є. П. Талан. Зростання сільських партійних організацій КП(б)У в 1925—1927 рр.—Вісник Київського державного університету, № 1, серія історії та філософії, вип. 1, 1958; І. З. Орел. Організаційно-політичне зміцнення сільських парторганізацій України в перші роки соціалістичної реконструкції народного господарства (1926—1929), Київський державний університет.—Наукові записки, т. XVIII, вип. IV. Збірник наукових робіт аспірантів кафедр суспільних наук, I, 1959; І. І. Коломійченко. Організаційне зміцнення КП(б)У в період підготовки наступу соціалізму по всьому фронту (1926—1929 рр.)—«УІЖ», 1965, № 7; його ж. Посилення роботи КП(б)У на селі в період підготовки наступу соціалізму по всьому фронту (1926—1929 рр.)—«УІЖ», 1966, № 1 та ін.

² Нариси історії Комуністичної партії України, К., 1971, стор. 365.

³ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. II, К., 1954, стор. 615; Історія селянства Української РСР, том другий, К., 1967, стор. 128.

один партосередок припадав на 7 колгоспів. До того ж ці партосередки складались переважно з молодих за партстажем комуністів та значною мірою з кандидатів у члени партії.

Причиною слабкості сільських парторганізацій була їх нечисленність, незадовільний соціальний стан і низький ідейно-теоретичний рівень більшості комуністів. Так, у сільському господарстві України працювало близько 500 тис. організованих наймитів, серед них було 350 тис. членів спілки робітників землі і лісу, а в рядах КП(б)У в 1928 р. їх налічувалось лише 2123 чол. (1% від всієї парторганізації України в 1928 р.). Тим часом службовці у складі сільських парторганізацій становили 23,7%. Про слабкість низових ланок партії на селі свідчило й незадовільне залучення до колгоспів комуністів-селян. За переписом 1927 р. з 14 971 сільських комуністів, наприклад, у колгоспах працювало 2 195 чол. (14,6%). На 1 липня 1928 р. ці числа, відповідно, становили 21 488 і 2510 чол. (11,4%), а на той же час 1929 р.— 21 747 і 3470 (15,8%)⁴.

В умовах масового колгоспного руху питання про кількісне і якісне зміцнення парторганізацій на селі, особливо в районах суцільної колективізації, стало першочерговим завданням для всієї партії. Листопадовий (1929 р.) Пленум ЦК ВКП(б), визначаючи завдання сільських парторганізацій, зазначив, що «партійні організації повинні на ділі стати на чолі колгоспного руху, забезпечивши своїм керівництвом зміцнення колгоспного руху, як основного русла залучення широких мас селянства до справи будівництва соціалізму»⁵.

Основного значення в цих умовах набувала проблема зростання і зміцнення низових ланок партії на селі. Сільські парторганізації розгорнули роботу щодо поповнення своїх рядів новими членами. При цьому вони керувалися рішенням ЦК ВКП(б) 1928 р. «Про вербування робітників і регулювання росту партії», в якому вимагалось «забезпечити на найближчі два роки не менше 40% наймитів і сільськогосподарських робітників»⁶ та рекомендувалось залучати також передових незаможників, що відзначились сумлінною працею у колгоспному виробництві. Оргвідділ ЦК зобов'язав розробити директиви для окружних партійних комітетів про організацію партосередків при радгоспах, що налічують не менше 20 постійних робітників, і розширення мережі колгоспних осередків за рахунок часткової реорганізації сільських територіальних парторганізацій.

Залучення робітників і селян до ВКП(б) поєднувалось з суворою перевіркою тодішнього складу партії і чисткою її від соціально-чужих, збюрократилих і розкладених елементів. XVI партійна конференція (квітень 1929 р.) у резолюції «Про чистку і перевірку членів і кандидатів ВКП(б)» особливо наголосила на необхідності перевірити склад сільських осередків, рішуче очистити їх від прониклих «...елементів класово-чужих або таких, що зрослися з куркульськими елементами...»⁷ Партколегія ЦК ВКП(б) в інструктовному листі пропонувала комісіям по чистці сільських парторганізацій врахувати їх нечисленність, розпорошеність, територіальну відірваність від керівних органів, оточення дрібно-буржуазними масами⁸. Чистка сільських партосередків України розпочалась у травні 1929 р. Відкриті партійні збори, на яких проходили партперевірки, були багатолюдні, їх відвідували навіть селяни сусідніх

⁴ ПА ІІП ЦК КП України. ф. 1, оп. 13, спр. 333, арк. 51, «Комуніст України», 1929 р., № 5, стор. 47; № 7—8, стор. 11—12.

⁵ КППС у резолюціях..., ч. II, стор. 607.

⁶ «Известия ЦК ВКП(б)», 1929 р., № 22(281), стор. 25.

⁷ КППС в резолюціях..., ч. II, стор. 566.

⁸ «Бюлетень ЦКК КП(б)У і НК РСІ УРСР», 1929, № 4—5, стор. 15—16.

сіл. У Маріупольській окрузі, наприклад, на 261 зборах сільських партосередків, присвячених чистці партії, були присутні 55 039 безпартійних селян, у Запорізькій — 47 тис., у Єлисаветградській — 39 010, в Артемівській на 84 зборах — 14 790, в Ізюмській на 100 зборах — 14 712, у Мелітопольській на 59 зборах — 17 475 чол. і т. д.⁹ Безпартійні наймити і біднота допомагали парторганізаціям у виявленні класово чужих, бюрократичних, відірваних від мас елементів, тих, хто проявляв хитання у здійсненні генеральної лінії партії. У виступах вони характеризували роль комуністів у колективізації, в проведенні хлібозаготівель, в кооперуванні, відзначали їх зв'язки з масами. Трудяще селянство проявляло особливий інтерес до участі комуністів у перебудові сільського господарства на соціалістичній основі і їх боротьбі з куркульством.

До травня 1930 р. було перевірено 44 460 членів і кандидатів ВКП(б) із складу сільських парторганізацій, з них було виключено з партії 16,5%¹⁰. Очищаючи сільські осередки від класово чужих елементів, що проникли до них, від тих, хто не брав участі у здійсненні заходів щодо соціалістичної перебудови сільського господарства, комісії обережно і чуйно ставились до сільських комуністів. Чистка сприяла дальшому зміцненню партосередків, вона стала великою політичною школою не лише для комуністів, а й для безпартійних наймитів і сільської бідноти, які переконались, що Комуністична партія не дає ніяких вигод для своїх членів, що в її лави йдуть тільки щирі прихильники комунізму, чесні трудівники.

Значна організаційно-партійна робота, проведена в той період, дала позитивні наслідки, свідченням чого є надходження заяв від представників наймитсько-бідняцької частини села про вступ до партії. Так, після закінчення чистки партосередку с. Воронівки Новомосковського району на Дніпропетровщині 18 селян-бідняків подали колективну заяву про вступ до партії, в Гришинському районі Артемівської округи тільки у трьох партосередках було подано 42 заяви, у шести сільсько-господарських районах Криворізької округи — 467, у 14 районах Єлисаветградської округи — 101, у Роменській окрузі — 48 заяв¹¹. Таким чином, чистка сприяла як оздоровленню, так і кількісному зростанню парторганізацій.

Протягом першого півріччя 1929 р. партійна організація України зросла на 24 351 чол., і з них 87,2% — це робітники і наймити. Всього під час чистки було прийнято до партії більше 51 500 чол.¹² Серед нового поповнення партії наймити і сільськогосподарські робітники становили — 1476 чол. Їх прошарок у складі новоприйнятих збільшився з 4,5% у 1928 р. до 6,9% у 1929 р.

1930 р. став роком величезних класових і економічних зрушень на шляху до соціалізму, масового колгоспного руху і ліквідації куркульства як класу на основі суцільної колективізації. Збільшився потяг передової частини селян до партії. Проте партійний прошарок на селі був ще невеликий. 1930 р. на Україні на кожний колгосп у середньому припадало по одному комуністу, а на кожен партосередок — більше шести колгоспів, четверта частина радгоспів зовсім не мала комуністів¹³.

⁹ «Бюлетень ЦКК КП(б)У і НК РСІ УРСР», 1929, № 8—9, стор. 33—34.

¹⁰ Історія селянства Української РСР, том другий, стор. 128.

¹¹ ПА ІПП ЦК КП України, ф. 1, оп. 10, спр. 847, арк. 57, 80: «Партробітник Дніпропетровщини», 1929, № 15, стор. 4; «Партробітник» (орган Артемівського окружного комітету КП(б)У), 1929, № 3—4, стор. 25.

¹² XI з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. Стенографічний звіт, Харків, 1930, стор. 496.

¹³ «Партактивист», 1930, № 5—6, стор. 16—19.

На недостатній кількісний і якісний склад партосередків вказав XI з'їзд КП(б)У (червень 1930 р.). В його резолюції ще раз наголошувалось на необхідності організаційного, ідеологічного зміцнення сільських партосередків, зростання їх за рахунок сільськогосподарських робітників, наймитів, бідняків, кращих колгоспників, комсомольців.

Перетворюючи в життя рішення листопадового (1929 р.) Пленуму ЦК ВКП(б), XVI з'їзду ВКП(б), XI з'їзду КП(б)У, сільські партійні осередки у своїй діяльності спирались на комсомол, Ради, КНС, профспілки та інші громадські організації. Протягом 1930 р. були проведені районні загальні наймитські зльоти, районні й окружні наради, сільські збори колгоспників і одноосібного селянства, відкриті партзбори колгоспних і радгоспних осередків з залученням до участі в них безпартійного активу.

Розгортання й піднесення ідейно-теоретичного рівня масово-політичної роботи на селі, посилення зв'язків комуністів з трудящими масами і широка популяризація серед них найважливіших рішень партії, поряд з іншими організаційно-партійними заходами, сприяли зростанню, зміцненню сільських партосередків. Протягом 1930 р. до лав КП(б)У було прийнято 118 630 чол., серед них 76 130 чол. (64,7%) — робітники, 6493 чол. (5,5%) — наймити, 26 627 чол. (22,6%) — колгоспники, 781 чол. (0,7%) — селяни-одноосібники, 4281 чол. (3,6%) — службовці, 3421 чол. (2,9%) — ін.¹⁴

Зросла питома вага колгоспного селянства в складі КП(б)У. Якщо на 1 січня 1930 р. комуністів-колгоспників було 12 933 чол., що становило 5,2% від складу КП(б)У в цілому, то на той же час 1931 р. їх кількість зросла до 47 267 чол. (13,7%), а число сільських партосередків за цей же період збільшилось з 3072 до 5189¹⁵.

В напруженій боротьбі за виконання грандіозних завдань п'ятирічки і створення фундаменту соціалістичної економіки Комуністична партія ростила армію активних будівників соціалістичного суспільства, залучала кращих представників робітничого класу і селянства до своїх лав.

За роки першої п'ятирічки парторганізація України зросла на 344 740 чол., селяни становили 20,6% (87 322 чол.). На 1 січня 1932 р. колгоспні парторганізації об'єднували 104 581 комуністів¹⁶.

На жаль, деяке послаблення в 1931—1932 рр. уваги до питань села позначилось і на діяльності сільських парторганізацій. А гонитва за кількісним зростанням без належної перевірки привела до деякого засмічення КП(б)У класово чужими елементами. ЦК і ЦКК КП(б)У визнали за необхідне провести чистку сільських парторганізацій Снігурівського і Фрунзівського районів Одеської області та Солонянського, Васильківського районів Дніпропетровської області, що саботували виконання плану хлібозаготівель і підривали довір'я трудящих мас до партії. З партії було виключено 23,5% членів і кандидатів у члени ВКП(б), які входили до складу цих парторганізацій¹⁷.

Генеральна чистка партійних лав, яка відбулась в 1933 р., забезпечила залізну пролетарську дисципліну, очистила всі партійні організації від ворожих елементів, піднесла боєздатність сільських парторганізацій України, зміцнила їх ідейно і організаційно.

¹⁴ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 10, спр. 811, арк. 145.

¹⁵ Там же, оп. 10, спр. 2440, арк. 95110.

¹⁶ Там же, оп. 13, спр. 333, арк. 51; «Вісті ЦК КП(б)У», 1929, № 6—7, стор. 22; «Партактивіст», 1932, № 3—4, стор. 13—16.

¹⁷ Там же, спр. 387, арк. 19.

О. К. Олійниченко
СТВОРЕННЯ КНИЖКОВИХ ФОНДІВ
БІБЛІОТЕК НА УКРАЇНІ
В 1917—1920 РР.

У 1917—1920 рр. одним з першочергових завдань бібліотечного будівництва на Україні було створення книжкових фондів. Видання нової, радянської літератури, творів кла-

сиків марксизму, агітаційних матеріалів мало велике значення для створення мережі бібліотек нового типу.

Питання комплектування бібліотек, що створювалися, необхідною політичною літературою було дуже складним, і поява кожної більшовицької газети ставала важливою подією. 10 березня 1917 р. почав виходити «Пролетарий» [орган Харківського комітету РСДРП(б)], 14 березня — «Голос социал-демократа» [орган Київського комітету РСДРП(б)], з 4 квітня Катеринославський більшовицький комітет почав видавати газету «Звезда», 1 червня вийшов перший номер «Донецкого пролетария» [орган Луганського комітету РСДРП(б)] і 6 липня почав своє існування «Голос пролетария» — газета більшовиків і меншовиків-інтернаціоналістів Одеси.

На сторінках періодичних видань постійно друкувалися виступи, промови, статті В. І. Леніна, які широко пропагувалися працівниками бібліотек серед народних мас. Тільки «Правда» з квітня до жовтня 1917 р. вмістила майже 170 ленінських документів. Газета була дуже популярною серед більшовицьких організацій України. Велику роль у популяризації творів В. І. Леніна відіграли й інші більшовицькі газети. Так, «Пролетарий» з 10 березня до 21 вересня 1917 р. надрукував на своїх шпальтах 55 ленінських доповідей, листів, резолюцій, статей¹. Крім того, праці Володимира Ілліча виходили окремими брошурами у видавництвах «Пролетарий», «Красное знамя» тощо.

Значне місце в книжковій продукції України вже з перших днів встановлення Радянської влади зайняли твори основоположників марксизму. Важливою подією стало видання праць К. Маркса і Ф. Енгельса. Так, харківське видавництво «Наша мысль» випустило 1917 р. «Громадянську війну у Франції» К. Маркса, в Одесі й Харкові вийшла «Наймана праця і капітал». Того ж року у київському видавництві «Гудок» з'явилася праця Ф. Енгельса «Розвиток соціалізму від утопії до науки». Велику популярність мав також «Маніфест Комуністичної партії» К. Маркса і Ф. Енгельса², що вийшов у багатьох видавництвах України.

Новоствореним бібліотекам доводилося долати величезні труднощі у комплектуванні. В цьому їм допомагали партійні, громадські та інші організації. Так, Київський комітет РСДРП(б) і його військова організація 11 червня 1917 р. закликали робітників і робітниць збирати кошти для розповсюдження партійної літератури, газет, організації солдатських клубів, бібліотек тощо³. У червні 1917 р. «до робітників і всіх громадян-соціалістів» з проською здавати книжки для бібліотеки клубу Одеської Червоної гвардії звернулася її секція⁴.

На Україні в 1917 р. ще не було єдиного більшовицького партійного центру, через це місцеві парторганізації підтримували зв'язок безпосередньо з ЦК РСДРП(б). 4 серпня 1917 р. з листом до ЦК РСДРП(б) звернувся Голова Маріупольського комітету РСДРП(б) Варганов з

¹ И. Багмут, П. Шморгун. Твори В. І. Леніна на Україні (Видання, розповсюдження і переклад), К., 1960, стор. 77.

² И. А. Багмут, П. М. Шморгун. Видання творів К. Маркса і Ф. Енгельса на Україні. Бібліографічний покажчик, Х., 1962, стор. 41, 43, 45.

³ Борьба за власть Советов на Киевщине (март 1917 г.— февраль 1918 г.). Сборник документов и материалов, К., 1957, стор. 181.

⁴ Червона гвардія на Україні. Документи, К., 1939, стор. 20.

просьбою надіслати для організації більшовицьку літературу, листівки, відозви⁵.

Після створення Олевської організації РСДРП(б) (Волинь) її голова Лагутін 10 грудня 1917 р. просив ЦК забезпечити їх необхідною літературою для проведення агітації⁶. Велику допомогу місцевим організаціям РСДРП(б) у комплектуванні подавали видавництва Петрограда, Москви, Києва та інших міст, надсилаючи необхідну літературу.

Проте нерідко доводилося вдаватися й до інших заходів. Так, у вересні 1917 р. за прикладом Петроградської, Московської та інших Рад робітничих депутатів освітньо-агітаційна секція Ради солдатських депутатів Одеси запропонувала організувати на фабриках і в майстернях міста збір коштів на придбання літератури для солдатів⁷. Культурно-освітні комісії, що займалися організацією бібліотек, читалень тощо, закликали населення здавати книжки для поповнення бібліотек. У лютому 1918 р. з пропозицією збирати книжки для громадських організацій звернулася до читачів херсонська газета «Голос пролетарія»⁸.

Здійснення обліку всіх бібліотек, книгосховищ, а також книжок стало державним завданням. 11 червня 1919 р. РНК УРСР видала постанову, на основі якої парторганізації і місцеві Ради з допомогою трудящих проводили націоналізацію всіх цінних бібліотек, що знаходилися в маєтках поміщиків та буржуазії⁹. В умовах громадянської війни вести облік і створювати книжкові фонди бібліотек було важко. Але й тоді органи Радянської влади приділяли цьому важливому питанню значну увагу.

Так, 7 травня 1919 р. Волинський відділ народної освіти видав наказ, згідно з яким всі бібліотеки, що належали приватним особам (за винятком учених, діячів літератури і мистецтва) та організаціям, необхідно було поставити на облік¹⁰. У наказі Харківського губерньського ревкому, крім того, бібліотекам було запропоновано подати відомості про кількість їх працівників, книжок, читачів¹¹. У 1917—1920 рр. на Україні всі колишні державні, громадські, народні, а також приватні бібліотеки стали загальнодержавним надбанням і згідно з ленінським декретом «Про охорону бібліотек і книгосховищ» були передані на збереження Наркомосу¹².

Для охорони і зібрання книжкових багатств при центральних установах і місцевих виконкомах засновувалися спеціальні органи. Так, розпоряджатися бібліотеками Києва і Київської губернії міг тільки бібліотечний відділ Колегії освіти і пропаганди при виконкомі Київської Ради робітничих депутатів¹³.

⁵ Борьба за власть Советов в Донбассе. Сборник документов и материалов, Сталино, 1957, стор. 84.

⁶ Борьба трудящихся Волини за власть Советов (март 1917—декабрь 1920). Сборник документов и материалов, Житомир, 1957, стор. 93.

⁷ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. Февраль 1917—апрель 1918. Сборник документов и материалов в трех томах, т. 1, К., 1957, стор. 779.

⁸ Великая Октябрьская социалистическая революция, т. 3, стор. 813.

⁹ С. К. Гутянський. До питання про політвиховну і культурно-освітню роботу серед трудящих України в період громадянської війни (1919—1920 рр.).— «УІЖ», 1959, № 5, стор. 79.

¹⁰ «Известия Волинского губернского революционного комитета», 8 травня 1919 р.

¹¹ «Известия Всеукраинского революционного комитета и Харьковского губернского революционного комитета», 5 лютого 1920 р.

¹² «Собрание узаконенных и распоряжений Рабочего и Крестьянского правительства», 1918, № 52, ст. 592, стор. 619.

¹³ «Книжный вісник», 1919. № 1, стор. 35.

Бібліотечна секція Волинського губвідділу Наросвіти у 1919 р. збирала книжки у залишених буржуазією будинках, а також у приміщеннях ліквідованих установ¹⁴. Щоправда, облік бібліотек, особливо безгосподарних, проходив повільно і не завжди успішно. У звіті про діяльність бібліотечної секції Одеського губернського відділу Наросвіти за I півроку 1920 р. вказувалося, що деякий час секція віддала вилученням книжок з квартир буржуазії. Ці книжки інвентаризувалися і розподілялися між державними бібліотеками¹⁵.

Крім того, необхідно було планомірно поповнювати бібліотеки новою, радянською літературою, журналами, газетами. Концентрація цих книжок та періодики, розповсюдження їх серед мас мали вирішальне значення для ідейного виховання трудящих, перетворювали бібліотеки в центри політико-освітньої роботи. За даними Книжкової палати УРСР, на Україні за 1919—1920 рр. було видано 2816 назв.

Одним з важливих завдань було створення книжкових фондів публічних і наукових бібліотек. Для цього необхідно було, перш за все, використати найцінніші книжки, що надходили в Наркомос після ревізії. Згідно з вказівками В. І. Леніна, по всій Радянській країні почалась концентрація цінної літератури у найбільших бібліотеках. Компартія та уряд Радянської України провели значну роботу щодо реорганізації великих бібліотек.

Науковим бібліотекам потрібно було поповнювати книжкові фонди радянськими виданнями, оволодівати новими методами роботи з читачами, зміцнювати кадри, розгорнути політосвітню роботу серед населення. Одне з головних завдань наукових бібліотек, як зазначав Ленін, полягало в залученні до користування книжковими фондами широких мас трудящих. Виконуючи свою основну функцію науково-допоміжних установ, такі бібліотеки були одночасно науково-дослідними закладами; в їх обов'язки входила наукова робота з питань бібліотекознавства, бібліографії і книгознавства.

Радянська влада у тяжкі роки громадянської війни не тільки зберегла наукові бібліотеки, але й створила всі умови для їх розвитку. З перших же днів встановлення Радянської влади відновили свою роботу найбільші бібліотеки України: Харківська (колишня громадська бібліотека), Одеська (публічна), Дніпропетровська (Катеринославська громадська), а також університетські у Києві, Харкові, Одесі. У перші радянські роки була створена найбільша на Україні Всенародна бібліотека (нині — Центральна наукова бібліотека АН УРСР) у Києві. Це стало важливою подією державної ваги. Бібліотека за короткий час перетворилася у культурний і науковий центр, у найбільше книгосховище України. Вже у 1919 р. в ній налічувалося майже 300 тис. примірників¹⁶. Протягом 1919—1920 рр. сюди надійшла величезна кількість націоналізованих книжок. Значна частина бібліотек і зібрань творів була одержана від різних ліквідованих Радянською владою установ і закладів: Київської духовної академії і семінарії, Михайлівського монастиря, Київського губернського жандармського управління, жіночої гімназії тощо. Багато книжок було куплено в учених і громадських діячів. Зокрема, було придбано ряд зібрань і цілих бібліотек академіків Д. Багалія (6 тис. томів), В. Іконнікова (20 тис. томів), Л. Яснопольського, професора П. Житецького (1294 томи).

Одним з джерел поповнення книжкового фонду бібліотек були подарунки¹⁷. Одночасно бібліотека комплектувалася творами класиків марк-

¹⁴ Боряба трудящихся Волини за власть Советов (март 1917 — декабрь 1920). Сборник документов и материалов, Житомир, 1957, стор. 315.

¹⁵ ¹⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 2, стр. 65, арк. 55.

¹⁷ «Известия Киевского Совета депутатов трудящихся», 15 березня 1919 р.

сизму, більшовицькою агітаційною літературою. За 1920 р. сюди надійшло більше 200 тис. томів (не рахуючи газет, листівок, плакатів). Зібраний книжковий фонд був надзвичайно цінний: рідкісні давні видання, інкунабули, рукописи, періодичні видання, графічні твори, гравюри, альбоми, ноти, карти, листівки тощо.

З 1920 р. у Всенародній бібліотеці України почав функціонувати читальний зал. Того ж року її очолив Ю. О. Іванов-Меженко, з цього часу бібліотека почала систематично поповнювати свій книжковий фонд.

23 листопада 1920 р. вийшов наказ про організацію бібліотеки науково-шкільного типу у Вінниці. Основою для її створення були книжкові фонди Подільського крайового архіву, бібліотек «Просвіти» та «Подільського товариства сільського господарства».

Упорядкуванням своїх фондів займалися й інші наукові бібліотеки України. Так, наприклад, Одеська державна (нині — Одеська державна наукова бібліотека ім. О. М. Горького), яка ще в 1917 р. налічувала до 200 тис. томів, уже в перші роки Радянської влади одержала велике поповнення з бібліотек, конфіскованих у буржуазії та царських установах¹⁸. Крім того, багато книжок надходило з бібліотечного відділу губернського відділу Політосвіти.

Однією з найбільших наукових бібліотек України була також і Державна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка у Харкові. Її книжковий фонд ще у 1917 р. складав 177 тис. томів.

Велику допомогу у поповненні книжкових фондів наукових бібліотек України подавала Головополітосвіта Російської федерації. Так, у звіті Херсонської центральної державної бібліотеки та її філіалів зазначалося, що в перші роки бібліотеку підтримали Головополітосвіта і бібліотечна секція РСФРР, від яких вона одержувала матеріальну допомогу і літературу¹⁹. Наукові бібліотеки України проводили семінари для сільських працівників, бійців Червоної Армії, поступово перетворювалися у культурно-освітні центри.

У 1917—1920 рр. Комуністична партія і Радянський уряд надавали величезного значення розвитку бібліотечного будівництва. Навіть в умовах громадянської війни, коли основні сили і кошти держави й народу були зосереджені на розгромі іноземних інтервентів і внутрішньої контрреволюції, партія вирішувала питання культурного будівництва, зокрема розвитку бібліотечної справи. У містах і селах України, де встановлювалася Радянська влада, партійні й радянські організації, налагоджуючи господарську діяльність, одночасно турбувалися про створення бібліотек, народних і сільських будинків, хат-читалень, створювали умови для комуністичного виховання трудящих, вважаючи це одним з важливих завдань боротьби за побудову соціалізму.

З перших же днів Радянської влади бібліотеки ставали центрами культурно-освітньої роботи серед трудящих міста і села. Завдяки постійній турботі й увазі Компартії і Радянської держави вже з перших днів Радянської влади бібліотеки України ставали осередками нової, соціалістичної культури в місті й на селі.

¹⁸ Исторический очерк (Одесской государственной научной библиотеки им. А. М. Горького), Одесса, 1941, стор. 139.

¹⁹ Звіт Херсонської Центральної державної бібліотеки та її філій за 1926—1927 рр., Херсон, 1928, стор. 5.

В. М. Ботушанський
СТАНОВИЩЕ
СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ
РОБІТНИКІВ
ПІВНІЧНОЇ БУКОВИНИ
НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Північна Буковина — складова і невід'ємна частина українських земель — перебувала на початку ХХ ст. в колоніальній залежності від Австро-Угорської монархії. Наслідком колоніальних методів господарювання австрійських загарбників

був слабкий промисловий розвиток краю, його економічний занепад. У 1900 р. майже $\frac{3}{4}$ усього населення Буковини було зайнято у сільському господарстві¹, де ще значною мірою збереглися пережитки феодальної формації — велике поміщицьке землеволодіння і відробітки.

Серед селянства відбувався процес дальшого розкладу на дві протилежні соціальні групи — сільську буржуазію та сільськогосподарський пролетаріат (з наділом або без нього). Лише у 1908 р. на Буковині було продано за борги 674 господарства, 90% з них мали розмір 0,1—5 га². Не знаходячи заробітків у промисловості, розорена сільська біднота змушена була найматися в основному до поміщиків та куркулів. З 84 100 селянських господарств, що вдавалися у 1902 р. до заробітків і найму, 61%³ було зв'язано з наймитуванням у сільському господарстві³. Кількість сільськогосподарських робітників з кожним роком зростала. Якщо в 1900 р. їх нараховувалося на Буковині 64 299 чол. (в тому числі 50 185 — поденників), то у 1910 р. — 91 260 чол. (з них 67 115 — поденників)⁴. Понад $\frac{2}{3}$ найманих сільськогосподарських робітників зосереджувалося у повітах Північної Буковини.

Австрійська статистика поділяла їх на дві основні категорії: постійних робітників (наймити, прислуга — *Gesinde, Dienstboten*) і поденників (*Tagelöhner*), які несли на своїх плечах основний тягар усіх робіт у поміщицьких маєтках. Переважання поденників зумовлювалося сезонністю сільськогосподарських робіт, відносно обмеженим попитом на роботу силу та намаганням поміщиків здешевити її утримання.

Існувала також категорія мандрівних робітників (*Wanderarbeiter*), в основному це були виходці з Галичини. Головною причиною, що змушувала тисячі галичан перебувати на Буковину, була нужда, жорстокий визиск з боку польських магнатів та українських поміщиків, низька оплата праці (навіть нижча, ніж на Буковині). Не останню роль відігравали, очевидно, і такі фактори, як близькість території, спільність мови, звичаїв, культури, доброзичливе ставлення місцевого населення, єдність інтересів трудящих у боротьбі з експлуататорами. Все це позитивно впливало на зміцнення братерських зв'язків пригноблених мас західноукраїнських земель. За даними Крайової ради землеробства, у 1903 р. на Буковину прибуло понад 6 тис. галицьких робітників⁵, більшість з яких шукали заробітків у сільському господарстві.

Хоч основну масу тих, що працювали в поміщицьких господарствах з найму, становили поденники⁶, існувала тенденція до зростання

¹ Die Bevölkerung des Herzogtums Bukowina nach dem Berufe. Mitteilungen des statistischen Landesamtes des Herzogtums Bukowina (далі — Mitteilungen...), XIII. Heft, I. Teil, Czernowitz, 1908, стр. 4—5.

² Statistisches Jahrbuch des Herzogtums Bukowina für das Jahr 1908, Czernowitz, 1911, стр. 272—273.

³ Die Zählung der landwirtschaftlichen Betriebe im Herzogtums Bukowina vom 3. Juni 1902; Mitteilungen..., XIII. Heft, III. Teil, Czernowitz, 1909, стр. 144.

⁴ Mitteilungen..., XIII. Heft, I. Teil, стр. 4—5; Г. Піддубний. Буковина, її минуле і сучасне, Харків, 1928, стр. 65.

⁵ Tätigkeitsbericht des Landeskulturrates im Herzogtums Bukowina für das Jahr 1903, Czernowitz, 1904, стр. 17.

⁶ Mitteilungen..., XIII. Heft, I. Teil, стр. 4—5.

кадрів постійних робітників. Серед них можна виділити дві підгрупи: 1) ті, що працювали у рільництві і тваринництві (форналі, тобто їздові, конюхи, скотарі, пастухи, польові робітники) і 2) робітники, зайняті у поміщицькій обробній промисловості (винокури, цегельники, каменярі, мірошники тощо) та господарсько-технічному обслуговуванні (механіки, ковалі, каретники, тесляри, столяри, чинбарі). Особливо виділявся привілейований прошарок так званої офіційної служби (офіціалісти) — управителі, економі, наглядачі, лісничі, об'їждчики, агрономи, інженери та ін. Наприклад, у маєтку фон Бухенталя в с. Добринівцях постійний платний персонал (всього 37 чол.) розподілявся так: управитель, лісничий, економ, 5 лісових і 2 польових об'їждчики, машиніст, мірошник, столяр, каретник і його помічник, винокур, коваль, садівник і 3 його помічники, 3 батраки-скотарі, 12 рільничих батраків і нічний сторож⁷. Управителями та економами були здебільшого поляки та німці, кваліфікованими машиністами, техніками — німці й чехи, а звичайними наймитами — переважно українське населення. Всього на Буковині у 1902 р. числилось постійно зайнятих у сільському господарстві 13 639 наймитів і 6117 поденників (з них на Північній Буковині відповідно — 8965 і 5056 чол.)⁸.

З ростом армії найманих сільськогосподарських робітників на Буковині виникли ринки робочої сили. 7 серпня 1901 р. газета «Буковина» повідомляла, що «на св. Іллі (2 серпня.—В. Б.) відбувається в с. Шипоті коло Селетина щороку храм, на який сходяться сотки косарів і наймаються тут у господарів, що теж прибувають на те з цілої гірської околиці». Про цей же ринок робочої сили йшлося і в звіті Крайової ради землеробства за 1903 р., причому зазначалося, що «подібні ярмарки робочої сили влаштовуються і в багатьох інших місцях Буковини, але у різні пори року»⁹. У краї з'явилося багато власників посередницьких бюро з найму сільськогосподарських робітників. «Послуги» робилися, звичайно, не безкоштовно. Так, посередництво при наймі їздового (форналя) коштувало 2 крони, наймита — 1,3 крони і т. д.¹⁰

Після неодноразових домагань буковинських поміщиків і промисловців у 1907 р. було створено Крайове посередництва у справах найму робочої сили (біржу праці), яке, на думку засновників, повинно було стримати вплив робочої сили за кордон, забезпечити поміщиків дешевою робочою силою, а на випадок страйків — штрейкбрехерами. За посередництво при наймі у межах краю з сільськогосподарського робітника біржа брала 1—2 крони, при наймі за кордон — 6 крон¹¹. Однак і біржа не могла забезпечити всіх роботою.

Сільськогосподарські робітники на Буковині зазнавали жорстокої експлуатації і всіляких утисків з боку поміщиків та орендарів. Їх робочий день літньої пори тривав здебільшого 12—15, а подекуди досягав і 18 годин¹². У 1903 р. із 40 сіл Чернівецького повіту 10-годинний робочий день для поденників існував лише в одному селі (2,5%), в той же

⁷ Чернівецький обласний державний архів (далі — ЧОДА), ф. 115, оп. 2, спр. 30596, арк. 30.

⁸ Die Zählung der landwirtschaftlichen Betriebe... Mitteilungen..., XIII. Heft, III. Teil, стор. 141.

⁹ Tätigkeitsbericht des Landeskulturrates im Herzogtume Bukowina für das Jahr 1903, Czernowitz, 1904, стор. 17.

¹⁰ ЧОДА, ф. 3, оп. 2, спр. 20394, арк. 23.

¹¹ Tätigkeitsbericht des Landeskulturrates im Herzogtums Bukowina für das Jahr 1907, Czernowitz, 1908, стор. 11.

¹² «Volkspreste», 1 травня 1909 р.

¹³ ЧОДА, ф. 3, оп. 1, спр. 8801, арк. 29.

час 12—16-годинний — охоплював 92,5% сіл¹³. При акордній оплаті праці робітники, що копали картоплю, працювали навіть при світлі місяця¹⁴. Наймити не знали ні святкових, ні вихідних днів.

У 1901 р., відповідаючи на запит Буковинської православної консисторії, як дотримуються селянами недільні дні та релігійні свята, окремі священики і повітові управління повідомляли про різні зловживання з боку адміністрації поміщицьких маєтків щодо найманих робітників. У с. Неполоківцях Кіцманського повіту «населення, що живе з найманої праці, примушується... до важкої роботи і в неділі, наприклад, возити зерно.., і законні приписи про вихідні дні в неділю не знаходять ніякого застосування». Хто ж не виходив у вихідні дні на роботу, того звільняли¹⁵. Поміщик Ямпольський у Васловівцях Чернівецького повіту змушував своїх наймитів працювати у неділю «так, як і в звичайні робочі дні... на різноманітних роботах», як, наприклад, возити снопи з поля, доставляти зерно до залізниці і т. д.¹⁶ «У ...форналя,— писала газета «Буковина»,— буває ще більше роботи в день святошний, як у будень»¹⁷.

Особливо проявлявся хижацький визиск найманих робітників у поміщицьких маєтках в оплаті праці. Найпоширенішою була поденна, потім річна і рідше місячна плата. З початку ХХ ст. поміщики все більше застосовували відрядну (акордну) оплату. Виплата здійснювалася у грошовій, натуральній і змішаній формах з переважанням останньої. Однією з форм натуральної оплати було одержання селянами $\frac{1}{3}$ — $\frac{1}{4}$ урожаю при кабальній оренді землі (здебільшого при вирощуванні кукурудзи)¹⁸, а також 12-го і 14-го (рідше 10—11-го) снопа при збиранні жига й пшениці¹⁹.

Грошова поденна оплата становила 0,4—1, рідше 2 крони. Восени і взимку ця сума скорочувалась майже вдвоє. Так, у Вашковецькому повіті денна плата становила влітку 0,8—2 крони, а взимку — 0,4—0,9 крони²⁰. Нижчою вона була для жінок і підлітків. У Чернівецькому повіті в 1902 р. заробіток поденників-чоловіків на оранці, сапанні тощо дорівнював 1,1 крони, молоді платили в два рази менше²¹.

Наскільки ця плата була мізерною, можна судити з того, що для сім'ї із 6—7 чол. лише на кукурудзяне борошно потрібно було в день 80 гелерів²².

У Чернівецькому повіті денна плата була дещо вищою, ніж в інших повітах, через те що частина населення знаходила заробіток у Чернівцях, на залізниці. Внаслідок цього сюди йшли найматися селяни з сусіднього Кіцманського повіту, а на їх місце прибували заробітчани з Галичини*. Це ж можна сказати і про південну та північну частини Буковини. Через те, що багато селян з південних повітів відходило на

¹⁴ «Борба», 15 травня 1912 р.

¹⁵ ЧОДА, ф. 3, оп. 2, спр. 19540, арк. 3, 9.

¹⁶ Там же, арк. 7, 11.

¹⁷ «Буковина», 16 березня 1906 р.

¹⁸ Tätigkeitsbericht des Landeskulturrates im Herzogtums Bukowina für das Jahr, 1907, стор. 25.

¹⁹ ЧОДА, ф. 3, оп. 1, спр. 8801, арк. 10; «Народна справа», 14 серпня 1908 р.; «Народне багатство», 17 вересня 1908 р.

²⁰ ЧОДА, ф. 3, оп. 1, спр. 8801, арк. 29; спр. 9302, арк. 5; «Борба», 1 травня 1908 р.; «Буковина», 16 травня 1908 р.; «Vollkspresse», 15 червня і 26 листопада 1907 р.; 15 серпня 1908 р.; «Громадянин», 1 січня 1910 р.

²¹ ЧОДА, ф. 3, оп. 1, спр. 8801, арк. 29.

²² «Vollkspresse», 26 жовтня 1907 р.

* У 1902 р. із 40 сіл Чернівецького повіту робітники інших громад використовувалися у 23 селах (57%) (ЧОДА, ф. 3, оп. 1, спр. 8801, арк. 29; оп. 2, спр. 20329, арк. 3—4).

заробітки в Румунію, денна плата тут була порівняно вищою, ніж у північній частині краю²³, і тому тут шукала заробітку деяка частина північнобуковинських і галицьких селян. Такі явища міграції робочої сили, породжені капіталізмом, підтверджують ленінське положення про те, що відхід на заробітки відбиває не тільки прагнення населення до рівномірного розподілу на даній території, але й «...прагнення робітників піти туди, де краще»²⁴.

Річний грошовий заробіток наймитів коливався від 72 до 120, рідше 160—200 крон, місячний — від 8 до 12 крон²⁵. Відрядна оплата у грошовій формі здійснювалася в основному «від фальчі»²⁶, вона більше застосовувалася у південних повітах краю і менше — у північних.

Опір найманих робітників запровадженню акордної оплати праці зрозумілий: ця форма відкривала перед поміщиками і орендарями необмежені можливості для посилення експлуатації шляхом збільшення норм виробітку при збереженні тих же розцінок або незначному їх збільшенні. Вищим був заробіток селян з власним тяглом. У с. Добринівцях, наприклад, селянин, який мав пару коней, одержував у маєтку 8 крон на день, взимку — 5 крон²⁷. Але таких були одиниці. Не набагато більше від поденників заробляли і рядові робітники, зайняті на поміщицьких млинах, цегельнях, гуральнях, лісопильнях (1,2—2 крони в день при 14—16-годинному робочому дні)²⁸.

Значно вищу плату одержував управлінський персонал і спеціалісти. У маєтку того ж фон Бухенталя в Добринівцях управитель діставав на рік 640 крон, 20 ц зерна і житло; лісничий — 600 крон, 6 йохів землі й житло; машиніст — 900 крон, 12 ц зерна, 8 ц картоплі й житло²⁹. Щедро винагороджуючи своїх поплічників, поміщики й орендарі мали в їх особі надійних захисників власних інтересів та існуючих капіталістичних порядків.

Збереження пережитків кріпосництва, особливо кабальних форм оренди і найму, не могло не впливати на форми і рівень оплати праці. В. І. Ленін писав, що «...оплата праці при відробітковому і кабальному найманні буває завжди *нижча*, ніж при капіталістичному «вільному» найманні...», причому це встановлено «...не тільки для Росії, але й для інших країн»³⁰. Ленінське положення цілком підтверджується фактами з життя буковинських пролетарів і напівпролетарів, особливо при відробітках ними авансів.

У звинувачувальному акті Чернівецької прокуратури за 1902 р. зазначалося, що, коли селянин відробляв борг, його денна плата становила влітку в середньому 39 гелерів, а коли працював у того ж пана на тому ж тижні як вільнонайманий, то за ту ж роботу одержував 1—1,2 крони, або у 2,5 раза більше. Навіть представники австрійської класової юстиції змушені були визнати, що це «безмірна експлуатація»³¹.

Про велику експлуатацію при відробітках авансів свідчить повідомлення крайової жандармерії від 8 травня 1905 р. «Взятий аванс,—

²³ K. Bohdanowicz. Kilka słów o Bukowinie, Kraków, 1912, стор. 12.

²⁴ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 3, стор. 223.

²⁵ В. Будзиновський. Хлопський спрайк, стор. 6; «Борба», число 15—17, 1908 р.; «Volksprese», 3 лютого 1906 р.; «Народна рада», 30 червня 1905 р.; «Буковина», 14 березня 1906 р.

²⁶ ЧОДА, ф. 115, оп. 2, спр. 42 537, арк. 55; Protokolle Auswanderungs — Confe-gencep, Czernowitz, 1901, стор. 226, 231; K. Bohdanowicz. Назв. праця, стор. 12; «Volksprese», 15 серпня 1908 р.

²⁷ ЧОДА, ф. 115, оп. 2, спр. 39031, арк. 4.

²⁸ Там же, спр. 30596, арк. 30; «Volksprese», 15 червня 1907 р.

²⁹ ЧОДА, ф. 3, оп. 1, спр. 30596, арк. 30.

³⁰ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 3, стор. 186, 188.

³¹ ЧОДА, ф. 3, оп. 1, спр. 8459, арк. 37.

констатували «охоронці порядку»,— не стоїть ні в якому відношенні до заробітної плати, і в дійсності робітник працює лише за лихварський процент, а зарплати не дістає»³².

Грошова оплата у чистому вигляді навіть на початку ХХ ст. ще не набрала переважного застосування у сільському господарстві Буковини і, як правило, доповнювалася різними «натураліями», за якими завжди приховувалася неоплачена частка праці робітника. Крім грошей, в рахунок заробітної плати видавалася певна кількість зерна чи борошна, палива (соломи, кукурудзиння, рідше — хмизу чи дров). Іноді в натуральну оплату входило забезпечення наймита харчами, взуттям, одягом, житлом. Так, у селах Чернівецького повіту наймити в економіях одержували на рік в середньому 80—120 крон, а там, де їм хазяїн видавав пару чобіт (Чагор, Коровія та ін.),— всього 40 крон³³. Про якість харчів, що одержували сільськогосподарські робітники від поміщика, газета «Борба» писала: «Для наймита варять не раз ту саму їжу, що для свиней»³⁴.

Експлуататори вдавалися до штрафів, різного роду зловживань і неприкритих шахрайств, спрямованих на те, щоб урізати і без того низьку заробітну плату сільськогосподарських робітників. Орендар Гольдгаген у Сторожинецькому повіті, наприклад, платив лише «круглу суму»: 10 крон за 18 робочих днів; орендар Меч у с. Юрківцях видавав зарплату тільки в неділю у другій половині дня на полі, щоб цим самим примусити людей працювати і у вихідний день. Замість двох фальхів викопаної картоплі панські економі часто рахували лише одну; зароблені на жнивях снопи видавалися селянам з найгіршого урожаю³⁵. При місячній оплаті не враховувалися дощові дні, внаслідок чого робочий місяць розтягувався до 6—7 тижнів. Деякі поміщики та орендарі видавали замість грошей розписки, на які можна було брати лише у їх крамницях дорогі і неякісні товари, часто на них давали тільки горілку³⁶.

Зарплата сільськогосподарських робітників на Буковині була у 1,5—2 рази нижчою, ніж у західних і центральних провінціях імперії³⁷. Умови їх життя були надзвичайно тяжкими. Наймити ночували у стайнях і хлівах, польові робітники — у жалюгідних халупах, сплетених із пруття й обмазаних глиною. Про «достоїнство» таких жител можна судити з того, що, наприклад, у поміщика Бухенталя у с. Добринівцях 1 кв. м панського будинку коштував, за описом, 30 крон, стайні і корівника — по 12 крон, свинарника — 2 крони, а будинку для польових робітників — 0,5 крони³⁸.

У статті «Новочасні невірники» один із сільських кореспондентів так описував житла панських наймитів: «Низенькі будинки з тонкими обдертими стінами, кривими вікнами, дверима, що ніяка штука не в стані примкнути їх щільніше, щоби щур або малий кіт не вліз до середини — от ті будинки називають люди з чемності... хатами... Дві кімнати по три метри широкі, а по чотири довгі, сіни — трохи менші. В такій домі живе все по дві родини, а кожна складається з п'яťох до сімох душ. Голови родин є двірськими наймитами... і ті хати не їх, а дідичові»³⁹.

³² Там же, спр. 9352, арк. 3.

³³ Там же, спр. 8801, арк. 29.

³⁴ «Борба», число 15—17, 1908 р.

³⁵ «Volkspresse», 27 серпня 1907 р.; 13 червня, 15 серпня 1908 р.

³⁶ «Volkspresse», 15 червня 1907 р.; 15 серпня 1908 р.

³⁷ Тейфен. Имущие и обездоленные классы в Австрии, Слб., 1907, стор. 40—41.

³⁸ ЧОДА, ф. 115, оп. 2, спр. 39031, арк. 4, 6, 8, 14.

³⁹ «Борба», 1 червня 1912 р.

Однією з ознак посилення капіталістичної експлуатації було дедалі ширше використання поміщиками і орендарями дешевої праці жінок і дітей. У 1900 р. жінки серед сільськогосподарських робітників становили 26,6%, а серед поденників — 29,2%⁴⁰. За даними 1902 р. підлітків віком до 16 років у сільському господарстві Буковини було взято 35 969 чол. (з них 67% на Північній Буковині)⁴¹. Дитяча праця (поденна і кількамісячна) використовувалася у всіх галузях сільськогосподарського виробництва. Діти з бідних сімей пасли панську худобу, різали січку ручними соломорізками, збивали масло, доглядали птицю, розбивали груддя на зораних полях, водили коней при оранці й волочинні, розкидали гній, проривали буряки, копали картоплю, в'язали і зносили снопи, збирали колоски, розв'язували снопи при молотьбі і підбирали обмолочену соломку, водили робочу худобу при молотарках, сушили і складали сіно тощо. В середньому за день їм платили по 20—40 гелерів. Діти, які наймалися на ціле літо, здебільшого працювали за харчі й одяг. Якщо в цілому по імперії діти шкільного віку, які змушені були працювати, становили 34,8%, то на Буковині — 47,7%. Доречно зазначити, що в австрійських провінціях шкільним вважався вік до 14 років включно, а на Буковині — лише до 13 років⁴².

Сільськогосподарські робітники були позбавлені будь-якого захисту з боку австрійських законів. Поміщик чи орендар фактично безкарно міг не виплатити робітникові зарплати, знизити її, вигнати наймита у будь-яку пору року на вулицю і навіть побити. У 1908 р. газета «Volkspresse» писала, що поміщик Флондор, «при кожній «провині» стягає грошові штрафи і свої рішення підкріплює нагайкою»⁴³. 30 квітня того ж року начальник жандармського поста у с. Василеві доповідав начальнику крайової жандармерії, що «поміщик Лісковацький обходився зі своєю прислугою дуже негуманно... Помимо того, що... дуже мало платив їй, давав погане житло і нікчемне харчування, він бідного слугу за найдрібнішу провинку... бив у розлюченому настрої кулаками в обличчя, кидав на землю і топтав ногами»⁴⁴.

Наймита повинні були віддавати честь своєму панові, знявши шапку і кланяючись; в окремих маєтках вони носили тільки той одяг, що подобався хазяїну. Наймитів, які тікали від поміщика, повертали з допомогою жандармів назад і примушували відпрацювати той чи інший строк.

Отже, з ростом армії найманих робітників у сільському господарстві Північної Буковини посилювалася їх експлуатація з боку поміщиків і сільської буржуазії, загострювалися класові суперечності. При цьому сільські пролетарі особливо страждали від залишків напівкріпосницької кабали й відробітків, що перепліталися з системою капіталістичного найму.

⁴⁰ Mitteilungen... XIII. Heft, I. Teil, стр. 4—5.

⁴¹ Mitteilungen... XIII. Heft, III. Teil, стр. 140—141.

⁴² Schriften des Zweiten Österreichischen Kinderschutzkongresses in Salzburg 1913. Band I, Wien, 1913, стр. 208, 212; (Окремі «жалісливі» поміщики намагалися дігати дешеву дитячу працю під виглядом навчання. У маєтку барона Рудковського у Вижниці існувала, наприклад, школа підготовки домашньої прислуги, в якій навчалася щороку 12 дівчаток з бідних селянських сімей навколишніх сіл. По «навчанню» вихованки повинні були працювати в маєтку 5 років, після чого їх відпускали додому з видачею від 100 до 200 крон «на придане» (Testament wspólny małżonkowi Marii Adeli z baronów Kapri Rudkowskiej i Josefa Rudkowskiego, Czernowicy, 1905, стр. 11—12).

⁴³ «Volkspresse», 12 вересня 1908 р.

⁴⁴ ЧОДА, ф. 3, оп. 1, спр. 10194, арк. 3—4.

Т. А. Балабушевич
РУХ ЦІН
У СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ
У СЕРЕДИНІ XVIII СТ.

У дискусіях з проблеми про час і форми переходу до капіталізму в Східній Європі помітне місце займають товарно-грошові відносини, зокрема дослідження цін на фео-

дальному ринку. У формуванні його в країнах «другого видання кріпосництва» значну роль відігравали ціни, що утворилися в магнатському господарстві, яке займало панівне становище в економіці окремих держав, зокрема Речі Посполитої. У Галичині і скрізь, де панувала відробіткова рента, саме це господарство було основним виробником зерна на ринок.

Питання цін — одне з найменш вивчених. У радянській історіографії йому присвячені лише праця А. Г. Манькова¹ та статті Б. Н. Миронова² і В. О. Маркіної³.

Певні надбання в галузі вивчення цієї проблеми залишили польські історики. Вони зібрали й узагальнили значний фактичний матеріал та видали кілька праць⁴. Кращі традиції своїх попередників продовжують історики ПНР⁵, але вони досліджують здебільшого лише польські землі. Серед праць радянських і польських істориків, за винятком розвідок С. Гошовського⁶, немає жодного дослідження про рух цін у Східній Галичині.

Вивчення розвитку цін нашоухується на численні труднощі, викликані розпорошеністю та нерівномірною збереженістю джерел. Тим більш важливими, як це підкреслювалось у матеріалах Всесоюзної дискусії⁷, стають розвідки локального характеру, особливо ґрунтовані на конкретному документальному матеріалі.

Джерельною базою замітки послужили матеріали господарської діяльності Жевуських. Відомості про ціни містять фільваркові рахунки, де зазначалися прибутки від продажу товарів на місцевому ринку та видатки на купівлю; дані про ціни оптових закупівель та продажу можна відшукати у фінансових рахунках економії або серед разових нотаток про торговельні операції. Цікавий, але фрагментарний матеріал, про ціни закупівель міститься у звітах про грошові видатки корчем, оскільки кошти від продажу спиртних напоїв ішли на потреби фільварків⁸. Цінним додатковим джерелом для дослідника можуть бути також відомості про стягнення з адміністраторів фільварків за втрачені продукти. З праці В. О. Маркіної про рух цін випливає, що ці розрахунки

¹ А. Г. Маньков. Цены и их движение в русском государстве в XVI веке, М.—Л., 1951.

² Б. Н. Миронов. Движение цен в России в XVIII в.— Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы, 1965, М., 1970.

³ В. А. Маркина. Движение цен в магнатских латифундиях Правобережной Украины во второй половине XVIII в.— Ежегодник... 1963, Вильнюс, 1964.

⁴ S. Siegiel. Ceny w Warszawie w l. 1701—1815.— Badania z dziejów społecznych i gospodarczych, N 25 (далі — Badania...), Lwów, 1936; E. Tomaszewski. Ceny w Krakowie w l. 1601—1795.— Badania..., N 15, Lwów, 1934; W. Adamczyk. Ceny w Lublinie od XVI do końca XVIII wieku.— Badania..., N 17, Lwów, 1935; T. Furtak. Ceny w Gdańsku w l. 1701—1815.— Badania..., N 22, Lwów, 1935.

⁵ H. Madurowicz-Urbańska. Ceny zboża w zachodniej Małopolsce w drugiej połowie XVIII wieku, Wrocław, 1963; St. Hoszowski. Ceny jako wyznik poważań rynkowych.— „Kwartalnik historyczny”, 1964, N 1, стр. 95—112.

⁶ St. Hoszowski. Ceny we Lwowie w XVI—XVIII.— Badania..., N 4, Lwów, 1928; його ж. Ceny we Lwowie w l. 1701—1914.— Badania..., N 13, Lwów, 1934.

⁷ Переход от феодализма к капитализму в России. Материалы Всесоюзной дискуссии, М., 1969, стр. 367.

⁸ ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 181, оп. 2, спр. 551, арк. 9—142; спр. 553, арк. 1—17; спр. 684, арк. 1—25; спр. 748, арк. 1—31; спр. 668, арк. 27; спр. 702, арк. 326; спр. 748, арк. 476.

провадилися, як правило, за цінами, близькими до ринкових. Дані про ціни в Дрогобичі та Львові містять рахунки зернових складів у цих містах, а також звіти⁹. Автором замітки використані також матеріали про ціни у Львові, зібрані С. Гошовським¹⁰.

Середина XVIII ст.—це період політичного занепаду та загибелі Речі Посполитої. Однією з причин цього було наростання магнатської анархії. В господарстві країни, після ліквідації згубних наслідків війн XVII—початку XVIII ст., продовжувала посилюватися фільварково-панщинна система під впливом дальшого розвитку товарно-грошових відносин. Прагнучи збільшити кількість зерна на продаж, великі землевласники розширювали орні землі, що потребувало додаткової робочої сили. Це вело до збільшення відробіткової ренти.

Посилення експлуатації підривало селянське господарство, стояло на перешкоді участі селян у торгівлі, і таким чином, негативно відбивалося на розвитку ринку. Розвиткові товарно-грошових відносин на всій території Речі Посполитої перешкоджало також різке падіння курсу польських грошей (ще з середини XVII ст. внаслідок випуску великої кількості мідних шелягів та знецінених золотих). Під час Семилітньої війни багато знецінених монет почали виготовляти в Австрії¹¹, що призвело до національної катастрофи. Втрати на дукатах (червоних золотих) коливались у середині XVIII ст. від 30 до 43 грошів¹². Аби хоч якось урегулювати грошовий обіг, уряд Станіслава-Августа змушений був понизити офіційний курс дуката з 18 до 16³/₄ золотих¹³.

З середини XVIII ст. у Галичині спостерігається значний спад урожайності зернових. Якщо у XVI ст. найчастіше фігурував урожай сам-5, то в наступних століттях—сам-2,5, сам-3, рідко сам-4¹⁴⁻¹⁵. Деякі дослідники слушно вважають, що однією з причин цього було різке похолодання, яке почалося з XVII ст.¹⁶ Крім того, на розвиток господарства вкрай негативно впливали численні епідемії, що спіткали Галичину в 1744—1748, 1764, 1768—1772 рр.¹⁷ Великої шкоди завдала сарана, яка знищила врожаї 1748—1750 рр. Всі ці явища призвели до дорожечі й голоду в Галичині.

Автор спробувала проаналізувати розвиток цін на зерно в 40—70 роках XVIII ст. у латифундіях галицьких магнатів, зокрема Жевуських, а також взаємозв'язок їх із цінами у Львові та Дрогобичі.

Значний вплив на галицький ринок мав регулярний привіз зерна з Правобережної України¹⁸.

Документальні матеріали свідчать про тісний зв'язок галицьких маєтків з ринком. Використовуючи феодальні привілеї та монополії, Жевуські намагалися продавати продукти силоміць за цінами, вищими від ринкових.

У Ходорівській та Роздільській економіях, наприклад, ринкова ціна

⁹ Там же, спр. 552, арк. 7 зв.; спр. 609, арк. 3.

¹⁰ St. Hozzowski. Ceny we Lwowie w l. 1701—1914. Tablice, стор. 2—14.

¹¹ Я. Рутковский. Экономическая история Польши, М., 1963, стор. 363.

¹² St. Hozzowski. Назв. праця, стор. 39, 90, 92.

¹³ Я. Рутковский. Назв. праця, стор. 365.

¹⁴⁻¹⁵ J. Rutkowski. Prebudowa wsi w Polsce po wojnach z połowy XVIII w.—Studia z dziejów wsi polskiej, Warszawa, 1956, стор. 95.

¹⁶ J. Topolski. O t. zw. kryzysie gospodarczym XVII wieku.—„Kwartalnik historyczny”, 1962, N 2, стор. 370—371.

¹⁷ St. Hozzowski. Назв. праця, стор. 137.

¹⁸ В. О. Маркіна. До питання про зв'язок магнатського господарства Правобережної України з ринком (друга половина XVIII ст.).—Вісник Київського університету, № 2, 1959, серія історії та філософії, вип. 1, стор. 83—98.

пшениці 1758 р. становила 10, а примусова — 7—9 злотих за півмірок¹⁹, 1762 р. відповідно — 8—9 злотих, 1763 р. — 8 та 6—8 злотих, 1764 р. 8 і 7—8 злотих, 1765 р. — 9 і 10 злотих. Наступного 1766 р. ця різниця збільшилась. При тій же ринковій ціні примусова ціна впала до 8 злотих. Звичайно, частішими були протилежні випадки. 1767 р. ринкова і примусова ціна були однакові, в 1768—1771 рр. становили 10—12 злотих і 13 злотих²⁰. Якщо розглядати ці явища в зв'язках з конкретними умовами, то стане ясно, що у врожайні роки (1758, 1764—1768), коли хліба на ринку було багато, магнати змушені були реалізувати свій хліб за цінами, нижчими від ринкових. В скрутні ж роки після 1768 р. знову сталися неврожаї, внутрішній ринок скоротився, магнати мали змогу підвищити примусові ціни.

Якщо розглядати рух цін у кожній окремо взятій економії, то можна помітити деякі регіональні відхилення. Досить чітко простежується залежність цін від урожайності у фільварках. Найнижчими в 50—60 роках були ціни на зерно в Ходорівській економії. Жито тут коштувало 4—8 злотих за півмірок, пшениця — 3—9, гречка 3—4, овес — 2,5—3, ячмінь — 3—4 злотих. Саме Ходорівська економія мала найвищу врожайність: жита — сам-3 — сам-3,5, пшениці — сам-3,7 — сам-4,8, гречки — сам-3—сам-4, вівса — сам-2,5 — сам-4, ячменю — сам-3,8—сам-4. В Роздільській економії врожайність становила в цей же час жита — сам-2,5—сам-3,5, пшениці — сам-2,8—сам-3, гречки — сам-3 — сам-3,5, вівса — сам-2—сам-2,5, ячменю — сам-2—сам-3^{21—22}.

Саме ходорівським міщанам найбільше «нав'язували» збіжжя, а до Дрогобича Жевуським вивозили зерна менше, ніж з Роздолу. Примусовий продаж підривав купівельну спроможність міщан, примушував селян і дрібну шляхту продавати своє зерно за нижчими цінами. Найжзавішою була торгівля в Бориницькій економії*, де основна частина магнатського зерна йшла для перегонки на горілку і тому найменше з усіх галицьких маєтків Жевуських «нав'язувалась», і торгівля могла розвиватися за кращих умов. В цій економії зв'язок між цінами та урожайністю не був стабільним. Урожайність жита в 60-ті роки зроста порівняно з 50-ми з сам-2 до сам-3, а ціна збільшилась з 5—7 до 6—8 злотих за півмірок. Урожайність пшениці не змінилась, а ціни на неї зросли з 8—9 до 10 злотих. Таким чином, розвиток торгівлі, високий рівень обміну між фільварками та зв'язок з дрогобицьким ринком²³, спричинялися до зменшення впливу природних умов на локальні ціни, до формування загальної системи цін місцевого ринку.

Основною тенденцією розвитку цін у маєтках Жевуських в середині XVIII ст. було різке їх зростання. Так, ціни на жито за час від початку

¹⁹ Загальноживаною мірою в торгівлі був півмірок львівський. 1736 р. величина його становила 32 гарні, 1,5 кварта, або 32,375 гарнія (кварта — 1/4 гарнія). За 1746 р. ця міра містила найчастіше 32 гарні (ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 181, оп. 2, спр. 321, арк. 1 зв.; спр. 413, арк. 1 зв., 281). З 1764 р. все частіше замість півмірка став уживатись корець, який також містив 32 гарні.

²⁰ ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 181, оп. 2, спр. 553, арк. 4 зв., 28, 29; спр. 757, арк. 40 зв.; спр. 630, арк. 82, 10 зв., 145, 159 зв.; спр. 668, арк. 50; спр. 552, арк. 1429; спр. 671, арк. 2, 4; спр. 684, арк. 220; спр. 800, арк. 1 зв. (Підрахунки автора).

^{21—22} Там же, ф. 181, оп. 2, спр. 400, 749, 843, 561, 668, 793, 776, 737, 698, 754, 833, 450, 885, 854, 864, 448, 845, 774, 700, 670, 630, 861, 840, 843, 683, 603, 590, 769, 542, 841, 649, 842 (Підрахунки автора).

* Бориницька (в деяких документах — Берездовецька) економія остаточно сформувалася наприкінці 60-х років, коли до неї було приєднано місто Берездовці з околицями, а також декілька фільварків Ходорівської економії з метою постачання зерном повернутого з оренди Бориницького бровару (ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 181, оп. 2, спр. 702, арк. 26).

²³ Там же, спр. 589, арк. 14 зв., 48, 124; спр. 702, арк. 29 зв.; спр. 542, арк. 27.

пшениці 1758 р. становила 10, а примусова — 7—9 злотих за півмірок¹⁹, 1762 р. відповідно — 8—9 злотих, 1763 р. — 8 та 6—8 злотих, 1764 р. 8 і 7—8 злотих, 1765 р. — 9 і 10 злотих. Наступного 1766 р. ця різниця збільшилась. При тій же ринковій ціні примусова ціна впала до 8 злотих. Звичайно, частішими були протилежні випадки. 1767 р. ринкова і примусова ціна були однакові, в 1768—1771 рр. становили 10—12 злотих і 13 злотих²⁰. Якщо розглядати ці явища в зв'язках з конкретними умовами, то стане ясно, що у врожайні роки (1758, 1764—1768), коли хліба на ринку було багато, магнати змушені були реалізувати свій хліб за цінами, нижчими від ринкових. В скрутні ж роки після 1768 р. знову сталися неврожаї, внутрішній ринок скоротився, магнати мали змогу підвищити примусові ціни.

Якщо розглядати рух цін у кожній окремо взятій економії, то можна помітити деякі регіональні відхилення. Досить чітко простежується залежність цін від урожайності у фільварках. Найнижчими в 50—60 роках були ціни на зерно в Ходорівській економії. Жито тут коштувало 4—8 злотих за півмірок, пшениця — 3—9, гречка 3—4, овес — 2,5—3, ячмінь — 3—4 злотих. Саме Ходорівська економія мала найвищу врожайність: жита — сам-3 — сам-3,5, пшениці — сам-3,7 — сам-4,8, гречки — сам-3—сам-4, вівса — сам-2,5 — сам-4, ячменю — сам-3,8—сам-4. В Роздільській економії врожайність становила в цей же час жита — сам-2,5—сам-3,5, пшениці — сам-2,8—сам-3, гречки — сам-3 — сам-3,5, вівса — сам-2—сам-2,5, ячменю — сам-2—сам-3^{21—22}.

Саме ходорівським міщанам найбільше «нав'язували» збіжжя, а до Дрогобича Жевуський вивозили зерна менше, ніж з Роздолу. Примусовий продаж підривав купівельну спроможність міщан, примушував селян і дрібну шляхту продавати своє зерно за нижчими цінами. Найквaziшою була торгівля в Бориницькій економії*, де основна частина магнатського зерна йшла для перегонки на горілку і тому найменше з усіх галицьких маєтків Жевуських «нав'язувалась», і торгівля могла розвиватися за кращих умов. В цій економії зв'язок між цінами та урожайністю не був стабільним. Урожайність жита в 60-ті роки зросла порівняно з 50-ми з сам-2 до сам-3, а ціна збільшилась з 5—7 до 6—8 злотих за півмірок. Урожайність пшениці не змінилась, а ціни на неї зросли з 8—9 до 10 злотих. Таким чином, розвиток торгівлі, високий рівень обміну між фільварками та зв'язок з дрогобицьким ринком²³, спричинялися до зменшення впливу природних умов на локальні ціни, до формування загальної системи цін місцевого ринку.

Основною тенденцією розвитку цін у маєтках Жевуських в середині XVIII ст. було різке їх зростання. Так, ціни на жито за час від початку

¹⁹ Загальноновживаною мірою в торгівлі був півмірок львівський. 1736 р. величина його становила 32 гарніці, 1,5 кварта, або 32,375 гарніця (кварта — $\frac{1}{4}$ гарніця). З 1746 р. ця міра містила найчастіше 32 гарніці (ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 181, оп. 2, спр. 321, арк. 1 зв.; спр. 413, арк. 1 зв., 281). З 1764 р. все частіше замість півмірка став уживатись корець, який також містив 32 гарніці.

²⁰ ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 181, оп. 2, спр. 553, арк. 4 зв., 28, 29; спр. 757, арк. 40 зв.; спр. 630, арк. 82, 10 зв., 145, 159 зв.; спр. 668, арк. 50; спр. 552, арк. 1429; спр. 671, арк. 2, 4; спр. 684, арк. 220; спр. 800, арк. 1 зв. (Підрахунки автора).

^{21—22} Там же, ф. 181, оп. 2, спр. 400, 749, 843, 561, 668, 793, 776, 737, 698, 754, 833, 450, 885, 854, 864, 448, 845, 774, 700, 670, 630, 861, 840, 843, 683, 603, 590, 769, 542, 841, 649, 842 (Підрахунки автора).

* Бориницька (в деяких документах — Берездовецька) економія остаточно сформувалася наприкінці 60-х років, коли до неї було приєднано місто Берездовці з околицями, а також декілька фільварків Ходорівської економії з метою постачання зерном повернутого з оренди Бориницького бровару (ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 181, оп. 2, спр. 702, арк. 26).

²³ Там же, спр. 589, арк. 14 зв., 48, 124; спр. 702, арк. 29 зв.; спр. 542, арк. 27.

40-х до початку 70-х років зросли з 3—4 злотих до 8—10, а подекуди 16 злотих за півмірок²⁴. Ціна за півмірок пшениці зросла з 4—5 до 9—13, ячменю — з 3—4 до 5—7, гречки з 4—4,5 до 4—8, вівса з 2 до 2—3, пшона з 11—14 до 12—15 злотих. Тенденцію до зниження можна помітити лише в цінах гороху, що впали з 10 злотих за півмірок до 8 в 1765—1766 рр. і потім знову зросли: 6—7 і 9—10 злотих (наприкінці 60-х років у містечках ціна на горох була неоднакова).

Отже, найбільше зросли ціни на ті види зерна, попит на які був найбільшим і значно зріс після 1768 р., коли по деяких маєтках провадилося спеціальне скуповування зерна на потреби військ²⁵.

Зростання цін помітно також у Львові та Дрогобичі. Так, у Дрогобичі тільки протягом 50-х років ціна півмірка жита зросла з 7—8 до 12—13 злотих, пшениці — з 8,5 по 10—13 злотих. У Львові з початку 40-х до початку 70-х років ціна за півмірок жита зросла з 3—6 до 7—11, пшениці — з 7—8 до 9—10, ячменю — з 4—4,5 до 4—8, гречки — з 3 до 5,5 злотих, вівса майже не змінилась — 3,5—5 до 3—6 злотих²⁶. Таким чином, зростання цін на великих ярмарках відбувалося повільніше, ніж на дрібних.

Якщо порівнювати розвиток цін у маєтках та Львові за кожен рік окремо, то до початку 60-х років локальні ціни були нижчими, але пізніше, коли на львівський та дрогобицький ринки почали надходити великі партії значно дешевшого подільського зерна*, кон'юнктура ринку складалася так, що в деякі роки ціни у Львові були нижчими, ніж у містечках магнатів. Так, наприклад, 1765 р. півмірок коштував у Роздолі та Ходорові 7—8, а у Львові 3—4 злотих; 1765 р. в маєтках — 8, у Львові — 4—5 злотих; 1764 р. півмірок жита в маєтках коштував — 8, у Львові — 5—6 злотих; 1765 р. на місцевому ринку — 8—9, у Львові — 6—7 злотих. Отже, надходження на галицький ринок дешевого подільського хліба впливало на ціни у Львові.

Таким чином, для середини XVIII ст. характерне підвищення цін на збіжжя, викликане, насамперед, розширенням товарно-грошових відносин та зростанням попиту на хліб. Ціни залежали й від природних умов, але могли знизитись у тих маєтках, де торгівля була найрозвиненішою навіть за умов неврожаю.

Розвиток товарно-грошових відносин і залучення до торгівлі шляхти та селянства подеколи призводили до такої ринкової кон'юнктури, коли магнати змушені були продавати хліб містам за цінами, меншими від ринкових, що свідчить про зміни впливу магнатів на формування цін місцевого ринку.

²⁴ Там же, ф. 181, оп. 2, спр. 413, арк. 4, 62 зв., 73 зв., 79, 79 зв., 212 зв., 302, 352 зв., 281 зв., 321 зв.; спр. 559, арк. 27; спр. 472, арк. 11 зв.; спр. 582, арк. 6 зв.; спр. 542, арк. 117; спр. 551, арк. 49 зв., 85 зв., 142 зв., 151 зв.; спр. 476, арк. 161 зв.; спр. 589, арк. 2 зв., 5 зв., 53, 101, 129; спр. 604, арк. 2 зв.; спр. 609, арк. 2, 2 зв., 5; спр. 601, арк. 1; спр. 576, арк. 9; спр. 553, арк. 2 зв., 29 зв.; спр. 590, арк. 27; спр. 630, арк. 3, 49 зв., 101, 101 зв., 102 зв., 125 зв., 145 зв.; спр. 681, арк. 5, 5 зв., 13; спр. 530, арк. 6; спр. 670, арк. 25; спр. 684, арк. 215, 220, 220 зв., 31 зв.; спр. 671, арк. 2—4; спр. 668, арк. 50; спр. 669, арк. 24 зв., 28 зв.; спр. 682, арк. 10, 16 зв., 32, 33, 37 зв.; спр. 700, арк. 21; спр. 757, арк. 25, 25 зв., 57, 70; спр. 535, арк. 4, 81 зв., 324, 340; спр. 760, арк. 33, 33 зв., 52, 65; спр. 774, арк. 7, 15; спр. 800, арк. 3 зв., 5; спр. 843, арк. 72 (Підрахунки автора).

²⁵ Там же, спр. 760, арк. 87 зв.; спр. 814, арк. 391.

²⁶ Там же, ф. 181, оп. 2, спр. 553, арк. 4, зв., 28, 29; спр. 557, арк. 40 зв.; спр. 630, арк. 10 зв., 82, 145, 159; спр. 668, арк. 50; спр. 552, арк. 142; спр. 671, арк. 2—4; спр. 684, арк. 220; спр. 800, арк. 1 зв.

* Ціни на Поділлі були в 2—4 рази нижчими від галицьких, тому для магнатів було вигідно транспортувати багато зерна в галицькі маєтки з метою продажу у Львові або нав'язування містам (В. А. Маркин а. Движение цен..., стор. 339).

Прагнучи продати свій хліб за якомога вищою ціною, магнати везли його з подільських маєтків до галицьких, а це впливало на ціни у Львові. Торгівля хлібом, таким чином, створювала передумови формування загальноукраїнського ринку.

Борці за щастя народу

М. Д. Рабинович
ВІДВАЖНИЙ КОМДИВ
І. І. БЛАЖЕВИЧ

Іонас Іонасович Блажєвичюс (Іван Іванович Блажєвич) народився 1903 р. в литовській робітничій сім'ї. Під час першої світової війни

він з рідними переїхав до Калузької губернії. Тут же п'ятнадцятирічним комсомольцем слюсар Іван вступив добровольцем до лав Червоної Армії, де пройшов шлях від рядового до генерала.

В роки громадянської війни молодий комуніст Блажєвич у лавах 24-ї Залізної стрілецької дивізії боровся на Східному і Туркестанському фронтах. Улітку і восени 1920 р. у складі зведеної Московсько-Петроградської бригади курсантів воював проти врангелівців та махновців, був двічі поранений, але залишився в строю¹.

Вся наступна служба Блажєвича проходила на Україні (командував стройовими та курсантськими підрозділами, був начальником штабу 8-го стрілецького полку в Криму). Відмінний стройовик і спортсмен, Іван Іванович захоплювався парашутизмом, і в 1935 р. його призначили командиром зведеного загону десантників Харківського військового округу.

З 1942 р. І. І. Блажєвич на фронті. З серпня 1942 р. по травень 1943 р. командував 119-м гвардійським стрілецьким полком 40-ї гвардійської стрілецької дивізії, відзначився в Сталінградській битві та при визволенні м. Шахти. Наприкінці червня 1943 р. 79-та особлива стрілецька бригада почала переформовуватися в 221-шу стрілецьку дивізію, командиром якої було призначено полковника Блажєвича.

З початку свого існування дивізія у складі Південного фронту (командуючий — генерал Ф. І. Толбухін) і у взаємодії з військами Південно-Західного фронту (командуючий — генерал Р. Я. Малиновський) взяла участь у Міуській наступальній операції (18 серпня — 22 вересня 1943 р.). В ході наступальних боїв у районі Куйбишева дивізія першою в 5-й ударній армії прорвала оборону ворога і забезпечила на своїй ділянці введення у прорив 4-го механізованого корпусу та 2-ї гвардійської армії². Потім дивізія була передана до 44-ї армії, що діяла на лівому фланзі Південного фронту. 23 серпня дивізія прорвала німецьку оборону, сприяла 30 серпня визволенню Таганрога, батьківщини великого російського письменника А. П. Чехова. Командуючий 44-ю армією генерал В. О. Хоменко так характеризував дії Блажєвича: «У результаті вмілого керівництва частинами і сміливого маневру, а також виняткової упертості та вмілої організації системи вогню, оборону противника було прорвано»³.

¹ Архів Міністерства оборони СРСР (далі — Архів МО СРСР), особові справи, спр. 41301, арк. 5; спр. 532937, арк. 1.

² Там же, спр. 252937, арк. 18.

³ Там же, Колекція документів Героїв Радянського Союзу, оп. 793756, спр. 6, арк. 4.

Перейшовши р. Кальміус, у ніч на 10 вересня 1943 р. рішучою атакою дивізія прорвала оборону ворога. Розвиваючи наступ у напрямі селища Старий Крим, вона обійшла Маріуполь з півночі і створила загрозу оточення Маріупольського угруповання противника. Ворог зазнав відчутних втрат і, залишивши на полі бою велику кількість бойової техніки, відійшов з міста⁴.

За визволення Маріуполя — значного центру металургійної промисловості на півдні України — 221-ша стрілецька дивізія одержала подяку Верховного Головнокомандуючого, і їй було присвоєно найменування «Маріупольська». На честь перемоги салютувала Москва. І. І. Блажевич за цю операцію був нагороджений орденом Кутузова⁵.

Під ударами радянських військ гітлерівці відкочувалися до р. Молочної, де німецько-фашистське командування створило міцний оборонний рубіж, що мав прикривати підступи до Криму. Діючи на лівому крилі Південного фронту у складі 28-ї армії, дивізія 24 жовтня першою прорвала німецьку оборону і підійшла до південної околиці Мелітополя. Це дало змогу ввести у тил ворога рухому групі 19-го танкового корпусу і розгромити мелітопольське угруповання ворога. Командування 28-ї армії оголосило «маріупольцям» подяку⁶.

За період наступальних боїв дивізія пройшла від р. Міус 450 км, визволила 72 населених пункти, знищила і взяла у полон близько 10 тис. солдатів і офіцерів противника⁷.

Невдовзі Іван Іванович одержав нове призначення. 26 грудня 1943 р. він прощався з «маріупольцями»: «Наказом Народного Комісара Оборони я призначений на нову посаду... Залишаючи дивізію, з якою я пройшов увесь бойовий шлях від Міуса до Сиваша й від Сиваша до Придніпров'я, висловлюю впевненість, що рядовий, сержантський та офіцерський склад залишиться вірним героїчним традиціям Маріупольської дивізії і буде переможно просуватися вперед шляхом слави, беручи участь в остаточному розгромі гітлерівських банд»⁸.

На початку 1944 р. Блажевича було призначено командиром 99-ї гвардійської стрілецької дивізії, яка під його командуванням відзначилась у боях за визволення Карелії, Угорщини та Австрії. За успішні дії Блажевичу було присвоєно звання генерал-майора та нагороджено орденом Суворова.

23 квітня 1945 р. в боях у районі м. Берндорфа (на південь від Відня) він загинув. Посмертно Івану Івановичу було присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Похований він у Москві на Новодівичому кладовищі.

Пам'ять про визначного радянського воєначальника, одного з героїв боротьби за визволення Південної України, назавжди залишиться в народних серцях.

Там же.

⁴ «Красная звезда», 11 вересня 1943 р.; Архів МО СРСР, Колекція документів Героїв Радянського Союзу, оп. 793756, спр. 6, арк. 4.

⁵ Архів МО СРСР, ф. 221-ї стрілецької дивізії, оп. 484 339 с., спр. 1, арк. 6.

⁶ Там же, особові справи, спр. 532937, арк. 18.

⁷ Там же, ф. 221-ї стрілецької дивізії, оп. 114229 с., спр. 1, арк. 104.

На допомогу викладачу історії

МАТЕРІАЛИ ПРЕСИ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ ТА СУСПІЛЬСТВОЗНАВСТВА

Завдання комуністичного виховання учнів в умовах зростання потоку інформації вимагають розвитку в них навичок самостійної роботи над різними джерелами знань. Щодня наші газети й журнали розповідають про героїчні будні Радянської держави, успіхи світової соціалістичної системи і події в капіталістичних країнах. Увесь цей матеріал дуже важливо використати в навчально-виховній роботі школи.

Матеріали періодичної преси — важливе історичне джерело, користуючись яким учитель може краще, глибше розкрити учням минуле і сучасне, провести необхідні порівняння і узагальнення, зробити правильні висновки.

У цій замітці, яка не претендує на повне висвітлення питання, я розповім лише про свій власний досвід.

Роботу з періодичною пресою розпочинаю, як правило, з добору і систематизації найважливіших відомостей та іншого ілюстративного матеріалу з газет і журналів. Вирізки, а також різні схеми, діаграми, таблиці, фотографії, карикатури тощо зберігаються в спеціальних папках-альбомах. Їх назви здебільшого відповідають розділам курсів історії та суспільствознавства («Утворення і зміцнення світової соціалістичної системи», «Національно-визвольна боротьба народів колоніальних і залежних країн», «Розпад колоніальної системи», «Американський імперіалізм — найлютіший ворог світу», «Рух народів за мир», «Міжнародний комуністичний і робітничий рух», «Міжнародні відносини», «СРСР в роки Великої Вітчизняної війни», «Наш край за роки Радянської влади», «СРСР у період розгорнутого будівництва комуністичного суспільства», «XX, XXII, XXIII, XXIV з'їзди КПРС» та ін.). Веду й картотеку, в якій, відповідно до поурочного розподілу програмного матеріалу, вказується назва теми уроку і перелічуються необхідні для використання на даному уроці факти з періодичної преси, історичних документів, художньої та мемуарної літератури.

Газета як історичне джерело часто допомагає яскравіше відтворити минуле. Наприклад, проводячи в 9 кл. урок на тему: «Ленінський план створення партії», розповідаю про бурхливе піднесення робітничого і селянського руху в країні і назрівання революції. В цих умовах з особливою силою постало завдання створення марксистської партії, в чому велику роль відіграла газета «Искра». Показую учням фотокопію першого номера цієї газети.

На уроці, присвяченому перемозі Радянської Армії над фашистською Німеччиною, ознайомлюю учнів з газетою «Радянська Україна» від 9 травня 1945 р., в якій опубліковано акт про беззастережну капітуляцію ворога. Розглядаючи газету, учні ніби переносяться в обстановку 1945 р., і кожен з них ще сильніше відчуває велич нашої перемоги.

Преса є важливим засобом зв'язку історії з сучасністю.

У 1955 р. з нагоди 35-річчя плану ГОЕЛРО в «Комсомольской правде» була опублікована стаття Г. М. Кржижановського, яка не тільки допомагає вчителю висвітлити окремі деталі складання цього плану, але й дає змогу краще розповісти про хід його виконання.

В газеті «Радянська Волинь» від 28 березня 1969 р. подано матеріал про розвиток електроенергетики в нашій країні на сучасному етапі.

16 листопада 1960 р. відзначалось 40-річчя з дня переможного закінчення громадянської війни в СРСР. «Правда», «Комсомольская правда», «Правда України», «Красная звезда», «Радянська Україна» та інші газети помістили дуже цікавий матеріал про героїчну боротьбу радянського народу з білогвардійцями та інтервентами.

У підручнику з історії СРСР про перші комуністичні суботники написано дуже мало. В нагоді стала періодична преса. В номері від 18 листопада 1958 р. «Комсомольская правда» опублікувала нарис про першу бригаду комуністичної праці, яка організувалась на станції Москва-Сортувальна, де свого часу було проведено перший суботник. З квітня 1959 р. ця ж газета вмістила статтю М. Семенова, в якій йшлося про історію одного з трьох паровозів, відремонтованих 13 комуністами — учасниками першого суботника. Щоб краще відтворити події, показую газету «Радянська Волинь» від 11 квітня 1969 р., де вміщено фотографію, що зафіксувала комуністичний суботник у Харкові 7 березня 1920 р., в якому взяла участь М. І. Калінін та Г. І. Петровський.

Висвітлюючи тему «Велика перемога під Москвою», використовую газету «Комсомольская правда» від 15 серпня 1957 р., в якій розповідається про долю 3 з 28 героїв-панфіловців: Івана Щадрина, Григорія Шемякіна та Іларіона Васильєва. Щадрина, який після поранення потрапив у полон, вивезли до Німеччини. Весною 1945 р. він повернувся на Батьківщину. Шемякін був поранений і контужений. Після видужання воював на Ленінградському фронті, де й дізнався про присвоєння йому звання Героя Радянського Союзу. Потім відважного воїна переведено у 8-у гвардійську дивізію ім. генерала Панфілова. Саме тут йому і вручили медаль «Золота Зірка» та орден Леніна.

Характеризуючи партизанський рух, використовую матеріали газети «Правда» від 23 грудня 1959 р. про останні подвиги Героя Радянського Союзу М. І. Кузнецова, добре знайомого учням з повісті Д. М. Медведєва «Сильні духом» та з однойменного кінофільму.

Під час вивчення теми «Визволення України від німецьких фашистів» даю учням прочитати статті підполковника у відставці Н. Пушкіна «Червоний прапор над містом» і «У боях за Володимир-Волинський» та ін.

Особливо великі можливості для використання матеріалів періодичної преси на уроках суспільствознавства. Газета чи журнал служить тут дуже важливим джерелом конкретизації певних історичних, політичних, економічних та філософських положень.

З'ясовуючи, наприклад, питання про створення матеріально-технічної бази комунізму, пропоную учням підібрати до цієї теми приклади з доповіді Голови Ради Міністрів СРСР О. М. Косигіна на XXIV з'їзді КПРС, з директив з'їзду по п'ятирічному плану розвитку народного господарства на 1971—1975 рр. Щоб полегшити і конкретизувати роботу учнів, даю їм такі вузлові питання для опрацювання матеріалу: основні підсумки розвитку промисловості, сільського господарства й транспорту за останню п'ятирічку; головні напрямки і завдання розвитку промисловості та транспорту на 1971—1975 рр.; заходи щодо підвищення життєвого рівня радянського народу; соціалістичні перетворення в рідному краї, селі.

Треба зауважити, що учні в основному добре справилися з завданням. Більше того, окремі з них навіть зробили конкретні підрахунки, як зростатиме економіка нашої країни в дев'ятій п'ятирічці, навели цікаві факти для порівняння умов життя в СРСР і капіталістичних країнах.

Великий інтерес учнів викликало повідомлення про зростання національного доходу, підвищення темпів розвитку виробництва предметів народного споживання, збільшення реальних доходів населення, успіхи в галузях освіти, охорони здоров'я, науки і культури.

Переваги соціалістичного суспільного ладу над капіталістичним можна показати на фактах розподілу матеріальних благ в СРСР і США. Для цього доцільно використати статистичні дані, що містяться в газетах та журналах.

Звичайно, на уроці у вчителя не завжди вистачає часу на ґрунтовний аналіз додаткового матеріалу, який залучається для кращого розкриття теми. Тому ця робота свідомо переноситься на позаурочний час — історичні вечори, конференції, зустрічі з передовиками промислового і сільськогосподарського виробництва. До цих заходів учні систематично готують історичні вікторини, тематичні екскурсії, «подорожі» по новобудовах п'ятирічки. Заслугує на увагу і така форма роботи, як проведення з учнями в позаурочний час бесід на тему «Мої враження від останніх вістей, прочитаних в газетах» тощо.

Використання періодичної преси на уроках і в позакласній роботі з історії та суспільствознавства дає добрі результати. Це активізує й самого вчителя. Його уроки стають цілеспрямованішими, змістовнішими і цікавішими. Підвищується й інтерес учнів до навчання, в процесі якого вони набувають уміння самостійно працювати, систематично поповнювати свої знання.

М. І. БАНДУРАК

ТЕМАТИЧНЕ ОПИТУВАННЯ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ

Вивчення значного фактичного матеріалу покликано забезпечити засвоєння учнями ряду історичних понять, закономірностей розвитку людського суспільства. Все це дає можливість учителю підготувати активного будівника комунізму.

Втім ще чимало учнів поверхово оволодівають фактичним матеріалом. А без міцних знань не може бути найпростішого узагальнення, стійкої ідейної переконливості. І це тоді, коли у різних звітах шкіл зафіксовано, що всі учні щочверті встигають з історії, процент четвірок і п'ятирок порівняно з іншими предметами значно більший. Такий стан пояснюється у певних випадках обезціненням оцінок, які нерідко (ті ж самі) виставляються за різні знання.

На думку багатьох учителів, керівників шкіл, учень, який з інших дисциплін навчається на «4» і «5», обов'язково повинен мати такі ж оцінки з історії. Це явна недооцінка труднощі цього предмета, який так часто ставить перед учнем запитання: «Що?», «Для чого?», «З якою метою?», «Чому?». Відповіді на них можна лише тоді, коли школяр систематично вивчає матеріал, глибоко розуміє його.

У зв'язку з цим слід підвищувати вимогливість до знань учнів, систематично їх перевіряти, усувати будь-який лібералізм в їх оцінці.

Одним із засобів поліпшення якості знань учнів має бути систематична і принципова перевірка засвоєння ними програмного матеріалу. Цьому значною мірою сприяє, як свідчить наш досвід, тематичний облік знань учнів, внаслідок запровадження якого забезпечується часте опитування. Проводячи якісний аналіз багатьох відповідей всіх учнів, учитель одержує чітке уявлення про те, що і як засвоєно класом. Повідомляючи згодом про все це учнів, викладач застерігає їх від повторення раніш допущених недоліків, закріплює вивчене. Такий облік дає широкий простір для індивідуального підходу в умовах роботи класу.

Тематичний облік знань сподобався учням школи № 4 м. Одеси. «Я готуюсь до кожного уроку, але не завжди можу перевірити якість своєї підготовки, хоч порівняно з іншими мене викликали частіше,— свідчив відмінник 5-го класу Володимир М.— При тематичному обліку знань я завжди маю таку можливість. Я став ще краще готуватись». Семикласник Валерій Д. признавався: «До уроків я починав готуватись лише тоді, коли, за моїм припущенням, учитель мав мене викликати. Інколи мене викликали тоді, коли я навіть підручника в руки не брав. Соромно було. При тематичному обліку знань викликають часто, і через невідповідність мені нерідко було соромно. Таке опитування примусило мене не розлучатися з підручником. Хоч ще не завжди посправжньому я готуюсь до уроків, а все-таки щось читаю. Я відчув, що таке історія і яка вона цікава».

Звичайно ми проводимо тематичне опитування не з кожної теми, а з однієї або кількох тем курсу історії, матеріал яких займає особливо важливе місце у виконанні навчально-виховних завдань, що стоять перед радянською школою. Так, ґрунтовно засвоївши матеріал про боротьбу з монголо-татарською навалою та агресією німецьких і шведських феодалів у XII—XIII ст., учні переконуються у негативних наслідках феодальної роздробленості території нашої країни, усвідомлюють необхідність єдності наших народів, з'ясовують історичну роль руського народу у врятуванні народів Західної Європи від монголо-татарської навали. На уроках є можливість показати мужність, героїзм народів нашої Батьківщини в боротьбі за свою незалежність.

Від якісного вивчення згаданих тем значною мірою залежить глибоке засвоєння учнями дальшого матеріалу, ефективність формування таких понять, як «феодальна роздробленість», «передумови створення Російської централізованої держави», «вольнолюбність», «дружба народів нашої країни» та ін.

У першій чверті навчального року у 7-му класі проводимо тематичне опитування з тем «Первісно-общинний лад на території нашої країни», «Рабовласницький лад на півдні нашої країни в давнині», «Східні слов'яни в давнині», «Наш край в давнині. Перші відомості з історії нашого краю» (це стосується розділу I програми). Вивчаючи розділ II «Виникнення і розвиток феодалізму», тематичний облік проводимо з першої теми «Стародавня Русь. Ранньофеодальна держава з центром у Києві» в цілому, а далі — тільки з підтеми «Феодальна роздробленість Русі». В кінці чверті доцільно дати урок узагальнюючого повторення.

На кожному уроці перевіряємо знання учнів. Запитання чи завдання учням учитель може сформулювати сам. Я найчастіше користуюсь тими, що подані в кінці параграфу підручника. В переважній більшості вони сформульовані вдало. Однак це не означає, що вчитель формально ставиться до методичного апарату підручника. В одному випадку він повністю використовує його, в іншому — окремі запитання чи завдання з урахуванням підготовленості учнів формулює інакше, робить їх простішими за формою.

Тематичне опитування в цілому, а особливо за матеріалами, на вивчення яких відводиться тільки 2—3 уроки, дуже ущільнене. Так, наприклад, на одному уроці було виставлено дев'ять оцінок. Це опитування забрало в одному класі 18 хвилин, у інших трьох — по 20.

Окрема оцінка відповідей на додаткове запитання, за доповнення відповідей вимагає від учнів з однаковою відповідальністю ставитися до всіх елементів уроку.

При усному опитуванні, крім основного запитання, інколи пропонуються учням і додаткові з матеріалу, який у свій час був предметом тематичного опитування. За відповіді на них виставляю оцінку окремо.

При тематичному обліку знань взагалі, а особливо, коли треба атестувати всіх учнів з матеріалу, що вивчався на небагатьох уроках, значно зростає роль письмових робіт. Наприклад, на вивчення кожної з тем «Східні слов'яни в давнині» і «Наш край в давнині...» програмою відведено по одному уроку. Розпочинаючи вивчати названі теми, я попереджаю клас, що після їх завершення буде контрольна робота. Розробив два варіанти запитань: I. 1. Як називалися слов'яни — наші предки. Що ви знаєте про їх заняття? 2. Де на території Одеси знаходилися ранньослов'янські поселення? II. 1. Який суспільний лад був у східних слов'ян у перші століття нашої ери? 2. Чим займалися жителі Усатівської стоянки?

Раз на чверть я проводжу в класі письмове доповнення усної відповіді одного з учнів, який вчиться на «3», на «4». Так, учениці Олені Я. було запропоновано усно відповісти на запитання: «Історичне значення утворення Київської Русі». Інші учні уважно слухали відповідь, щоб записати її план і потім доповнити. Учениця відзначила, що з утворенням Київської Русі зросло багатства феодалів, відкрилася можливість активніше боротися з зовнішніми ворогами, відбувся дальший розвиток культури, удосконалювалися знаряддя праці.

У своєму доповненні Сергій М. писав, що Київська Русь стала однією з найбільших і наймогутніших держав, розширилися її торговельні, культурні зв'язки з зарубіжними країнами, поступово зростав міжнародний авторитет цієї держави, будувалися нові, розросталися старі міста, виникла писемність, збільшувалася кількість грамотних людей, успішно розвивалися ремесла, поліпшився обробіток землі, врожаї стали більшими, виникли класи, між якими дедалі загострювалась боротьба, сформувалась єдина древньоруська народність, з якої згодом виникли три братні народи — російський, український і білоруський.

На роботу було дано 15 хвилин. Всі учні в основному справились з своїм завданням. Досить поширеним недоліком було те, що в ряді робіт не згадувалось про утворення древньоруської народності. Я наголосив на цьому під час аналізу контрольних.

У матеріалі, насиченому великою кількістю подій, дат, учні краще розбираються, виконуючи дома певне письмове завдання, а його перевірка дозволяє атестувати весь клас. Зокрема, таке завдання присвячується «Народним повстанням в стародавній Русі». Визначаючи домашнє завдання на уроці «Народні повстання на Русі в XI ст.», доручаю учням скласти розгорнутий план цієї теми. Школярі також повинні були повторити матеріал «Повстання древлян». Сергій О. склав план, в якому в хронологічній послідовності назвав повстання древлян 945 р., в Суздальській землі 1024 р., в Києві 1068 і 1113 рр. Після назви кожного повстання учень виклав його привід і причини, характер придушення та наслідки.

Вивчення більшості тем пов'язано з роботою учнів на контурних картах, які, зокрема, допомагають чіткіше уявити хід таких історичних подій, як зміни території нашої країни до 70-х років X ст., на кінець

X — першої половини XI ст., краще зрозуміти, як це впливало на відносини з країнами Заходу, сприяло боротьбі з ворогами.

Робота учнів на контурній карті повинна бути систематичною. Оцінка «5» виставляється за контурну карту, на якій всі завдання виконано точно відповідно до «Правил заповнення контурних карт» (див. альбом «Контурні карти з історії СРСР для 7 класу», обкладинка, стор. 4). Оцінка «4» за карту ставиться за деякі допущені поодинокі неточності, які в цілому не спотворюють історичну дійсність; «3» виставляємо, коли в цілому завдання виконані правильно, але не повністю, з незначними неточностями; «2» ставиться за роботу, в якій вірно виконані лише окремі завдання. Коли необхідно, інші учні доповнюють, уточнюють написане на дошці. Всім виставляється певна оцінка.

На практиці ставимо учням різні запитання: одні вимагають розгорнутої відповіді, інші — стислої, небагатослівної. Завдяки останнім запитанням і вдається на кожному уроці атестувати багатьох учнів, виникає можливість їх часто опитувати. Одних — через один-два уроки, а декотрих — протягом тривалого часу, навіть щоурочно. На кінець чверті переважна більшість учнів у нас має по 7—8 оцінок. Оцінюючи відповіді учня, я враховую знання фактичного матеріалу, хронології, карти, правильність, точність цих знань, логічність і впевненість самої відповіді; знання і розуміння історичних понять, причинно-наслідкових зв'язків між явищами, подіями, фактами; уміння узагальнювати, робити висновки. Оцінка складається з багатьох елементів. Залежно від того, як вони відображені у відповіді учня, виставляється і відповідна оцінка.

Запровадження тематичного обліку успішності учнів передбачає подолання психологічного бар'єру: учні звикли відповідати інколи, а за такою системою — майже щодня. Такий облік знань повинен бути систематичним, тобто в кожній чверті, протягом всього навчального року. Таке опитування — не самоціль, а важливий засіб значного піднесення рівня знань учнів, поліпшення навчально-виховної роботи на уроках історії.

І. І. ЛИТВАК

ОХОРОНА І ВИКОРИСТАННЯ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА ВІДБУДОВА ІСТОРИЧНИХ ПАМ'ЯТОК НА УКРАЇНІ В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

Готуючи напад на СРСР, фашистські стратеги виношували плани не тільки поневолення радянських народів, але й тотального знищення їх національної культури. Вони прагнули перетворити загарбані землі на «зону пустелі», обернути підкорені народи на рабів, принизити їх національну гідність.

Оголосивши себе носіями європейської культури, захисниками її від «азіатського впливу», гітлерівці почали планомірне винищення і осквернення історичних пам'яток народів СРСР, у тому числі й національних святинь українського народу.

«Ніякі історичні або культурні цінності на Сході не мають значення»,— виголошував секретний наказ «Про поведінку військ на Сході» від 13 листопада 1941 р. командуючого 6-ю німецькою армією генерал-фельдмаршала фон Рейхенау. Виконуючи подібні накази, фашистські війська у перші ж дні окупації пограбували і знищили музеї Одеси, Полтави, Бердичівський історичний, Миколаївський музей революції, Кременецький, Лохвицький і Кам'янець-Подільський краєзнавчі та ін.¹ З особливою жорстокістю загарбники нищили пам'ятники В. І. Леніну, пам'ятки революційного руху і соціалістичного будівництва.

В Києві гітлерівці сплюндрували Печерську лавру, де висадили в повітря пам'ятку архітектури XI ст.—Успенський собор, піддали бомбардуванню і зруйнували стародавні архітектурні шедеври в Чернігові (Спаський собор XI ст., Борисоглібський собор XII ст., П'ятницьку церкву XII ст.) Нищення історико-художніх цінностей супроводжувалося також їх планомірним пограбуванням. Фашистські загарбники планували створити своєрідний «музей фюрера» в місті Лінці, де були б зібрані «трофейні» художні пам'ятки всіх окупованих країн. Для цього адміністрацією фашистського рейху були створені спеціальні органи, що діяли спільно з збройними силами. Згідно з директивою від 3 жовтня 1941 р. рейхсміністра окупованих радянських областей Розенберга рейхскомісару України Коху про конфіскацію культурних цінностей України було організовано оперативний штаб для східних областей, який займався їх виявленням, обліком і конфіскацією та вивезенням до Німеччини «для виконання завдань націонал-соціалістичної партії»,— як зазначалося в спеціальному наказі Гітлера від 1 березня 1942 р.—в галузі ідеології і для дальшого використання у науково-дослідній роботі»².

---

¹ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Збірник документів і матеріалів, К., 1963, стор. 53; Архів Міністерства культури УРСР, ф. 1, оп. 1, 1941—1945 рр., спр. 1, арк. 15, 46, 54, 56, 141; оп. 4, 1944 р., спр. 4, арк. 19, 34.

² «Правда», 3 жовтня 1972 р.; Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні, стор. 40, 94

Тоді ж при оперативному штабі була створена підпорядкована рейхскомісарові Коху «головна робоча група України», яка й розгорнула свою грабінницьку діяльність на всій окупованій території. В окупованих історико-культурних центрах організовувались місцеві органи. Так, у Львові діяв відділ особливого уповноваженого у справах охорони пам'яток мистецтва, який на практиці здійснював вивезення художніх шедеврів до Німеччини.

Ось лише кілька документальних даних з секретних доповідних записок і звітів «головної робочої групи України» штабові Розенберга. 8 липня 1942 р. до Німеччини було відправлено з «Науково-дослідного музею» в Житомирі колекцію картин (2 тис. полотен). 11 жовтня 1943 р. фашисти вивезли з музеїв Харкова близько 300 картин та інших цінностей, а 26 жовтня 1943 р.— культурні цінності з музеїв Києва: унікальні колекції археологічних розкопок в Ольвії та інших грецьких причорноморських колоній, пам'ятки Київської Русі, колекції картин музеїв українського та російського мистецтва, найцінніші експонати історичного музею, в тому числі весь відділ зброї, що нараховував 4 тис. предметів, серед яких були такі унікальні речі, як, наприклад, шабля Стефана Баторія, вітрина запорізької зброї, найцінніші експонати відділу історії України XV—XIX ст. і т. д.⁴

Результати такої діяльності загарбників фіксувала заява НКЗС СРСР від 6 січня 1942 р.: «Знищення національних пам'яток, шкіл, літератури... повсюдно слідує за німецькою окупацією з тією ж злочинною закономірністю, як і грабежі, насилля, підпали і масові вбивства...»⁵.

Маючи в своєму розпорядженні величезну кількість документів і фактів Радянській уряд у ноті від 27 квітня 1942 р. доводив до відома народів світу, що плани німецьких загарбників серед усіх злодіянь проти СРСР передбачають також «...ліквідацію російської національної культури і національних культур народів Радянського Союзу»⁶.

В умовах війни питання захисту історико-культурних цінностей набули особливої політичної гостроти та всенародного значення. Перед радянською державою постали зовсім нові невідкладні завдання.

За розпорядженням Уряду СРСР у червні—липні 1941 р. з фронтоних районів, а також з міст, що могли зазнати ворожих бомбардувань, почали вивозити в глибокий тил країни історико-художні цінності. До Уфи, Оренбурга та Красноярська були евакуйовані значчі історико-художні цінності музеїв Києва, Харкова, Одеси, Полтави, Чернігова та інших міст⁷.

Для здійснення невідкладних завдань збереження історико-культурних цінностей в умовах війни рішеннями уряду було організовано спеціальні державні органи. 7 липня 1942 р. при Комітеті в справах мистецтва при РНК СРСР була створена Комісія обліку і охорони пам'яток мистецтва, до складу якої входили видатні вчені, письменники, діячі мистецтва на чолі з академіком І. Е. Грабарем.

³ ЦДАЖР УРСР, ф. 3676, оп. 1, спр. 49, арк. 109; Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні, стор. 29.

⁴ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні, стор. 131, 188, 249, 251, 335—336.

⁵ «Известия», 15 січня 1942 р.

⁶ Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны, т. I, М., 1946, стор. 229.

⁷ Архів Міністерства культури УРСР, ф. 1, оп. 49, 1941—1945 рр., спр. 6, арк. 1, 3, 8, 16, 18, 26, 34; спр. 7, арк. 5, 22, 36.

Згідно з затвердженим Тимчасовим положенням про Комісію⁸ вона стала керівним органом у справах обліку і охорони пам'яток архітектури, монументального мистецтва та скульптури на всій території Радянського Союзу. На Комісію було покладено, в першу чергу, проведення обліку та обстеження пам'яток, зруйнованих і пошкоджених фашистськими загарбниками, складання актів, фіксація і паспортизація пам'яток.

За погодженням з військовим командуванням і місцевими органами влади Комісія вживала заходів щодо охорони пам'яток культури в прифронтовій смузі та на визволеній території.

Під час війни в тилкових районах також ускладнилась охорона пам'яток, особливо від вимушеного розміщення в пам'ятках-будинках військових частин, евакуйованих підприємств, а головне — від цілковитої відсутності коштів на їх утримання. Тому Комісії надавалось право здійснювати нагляд і контроль на всій території СРСР за охороною, використанням, консервацією та реставрацією всіх пам'яток архітектури, скульптури, живопису, незалежно від їх відомчої підпорядкованості. Фахівці Комісії обстежували пам'ятки, визначали порядок та характер ремонтно-реставраційних робіт⁹. Для цього Комісія готувала матеріали (проекти, креслення, моделі) до реставрації зруйнованих і пошкоджених пам'яток.

Комісія залучала творчі спілки архітекторів, художників, музейні, краєзнавчі та інші організації до громадського контролю за охороною пам'яток. Популяризацію пам'яток здійснювали також шляхом організації лекцій, виставок, видання монографій тощо, а також широко оповіщали громадськість про акти вандалізму, вчинені фашистськими загарбниками щодо національних пам'яток народів СРСР.

Комісії надавалось у випадках порушення законодавства право ставити питання перед відповідними державними органами про притягнення до кримінальної відповідальності осіб, винних у самовільних переробках, перебудовах та знесеннях пам'яток, які перебували під державною охороною тощо.

Комісія по обліку і охороні пам'яток мистецтва здійснювала практичну роботу в тісному контакті з Надзвичайною Державною Комісією по встановленню та розслідуванню злочинів фашистських загарбників, яка була створена при РНК СРСР 2 листопада 1942 р. Президією Верховної Ради СРСР.

Одним з важливих завдань Надзвичайної Комісії було проведення обліку збитків, заподіяних історико-культурним та художнім цінностям, а також притягнення до відповідальності гітлерівських злочинців. Для цього в складі секретаріату Комісії організовувався відділ обліку збитків, завданих культурним, науковим та іншим установам, будинкам, обладнанню і оздобленню релігійних культів. Спеціально призначені експерти безпосередньо на місцях детально обстежували зруйновані або пошкоджені художні цінності та пам'ятки старовини (результати обстежень заносились до акту), встановлювали фашистських злочинців, винних у вандалізмі¹⁰.

⁸ «Временное положение о Комиссии по учету и охране памятников искусства при Комитете по делам искусств при СНК СССР, утвержденное распоряжением СНК СССР № 12497-р от 7 июля 1942 года» — Н. Н. Воронин. Памятники русской архитектуры и их охрана, М., 1944, стор. 81.

⁹ Н. Н. Воронин. Памятники русской архитектуры и их охрана, стор. 81—83.

¹⁰ Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны, т. 1, стор. 325; «О работе Чрезвычайной Государственной Комиссии по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков», Постановление СНК СССР № 299 от 16 марта 1943 года; «Инструкция по обліку збитків, заподіяних німецько-

Надзвичайна Державна Комісія разом з Комісією по обліку й охороні пам'яток мистецтва провели тут величезну роботу. Їх матеріали та висновки були документальними доказами вандалізму фашистських воєнних злочинців проти людства і культури на Нюрнберзькому судовому процесі. Німецькі загарбники зруйнували і спалили в країні 1710 міст і більш як 70 тис. сіл. На Україні зазнали руйнувань такі історико-культурні центри, як Київ, Харків, Чернігів, Полтава, Одеса, Севастополь та багато ін. У республіці було зруйновано або пошкоджено майже 2 тис. пам'яток архітектури, пограбовано 151 музей і вивезено з них до 40 тис. експонатів¹¹.

Вартість пограбованих і вивезених музейних експонатів, картин, скульптур, старовинних ікон, книг, стародруків та інших історико-художніх цінностей досягла, за офіційними даними, кількох мільярдів карбованців. Лише колекції, вивезені з Києва та Харкова і розміщені в маєтках Ріхау і Вільденгоф у Східній Пруссії, як видно з доповідної записки 4-ої політичної групи Розенбергу від 14 вересня 1944 р., оцінювалися в кілька мільйонів рейхсмарок¹².

Наприклад, збитки, заподіяні Бердичівському краєзнавчому музею та історико-культурному заповіднику колишньому монастирю «Босих кармелітів», становили 438 млн. крб., Луцькому краєзнавчому музею — 64,5 млн. крб. Одеському краєзнавчому музею — 154,3 млн. крб. і т. д.¹³ Та й чи можливо творіння художнього генію піддати тільки фінансовим обчисленням!

Небачений героїзм і патріотичну мужність виявили радянські громадяни врятовуючи і переховуючи історико-художні цінності на тимчасово окупованих територіях України¹⁴. Так, сторож Дніпропетровського музею М. Я. Белий врятував експонати Київського центрального історичного музею, а також переховував майно дніпропетровських музеїв. Завдяки винахідливості й сміливості співробітника Житомирського музею В. І. Бруховського були також врятовані художні цінності. Директор музею академіка Д. К. Заболотного на Вінниччині Михайлик і місцеве населення с. Заболотного під час окупації сховали і зберегли цінні експонати¹⁵.

З метою кращої організації та стимулювання справи повернення громадянами історико-культурних цінностей після визволення рідної землі уряд Української РСР 10 листопада 1944 р. прийняв постанову «Про повернення музейних експонатів»¹⁶, в якій зазначалось, що всі історико-художні експонати, які належали музеям, незалежно від того,

фашистськими загарбниками та їх спільниками державним, кооперативним і громадським підприємствам, установам і організаціям та колгоспам», затверджена 7 травня 1943 р. постановою РНК СРСР: Д. А. Равикович. Охрана памятников истории и культуры в РСФСР (1917—1967).— Труды НИИ музееведения и охраны памятников истории и культуры, вып. 22, М., 1970, стор. 93—94.

¹¹ Нюрнбергский процесс, т. 1, М., 1957, стор. 133—135, 498—502; Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 3, К., 1969, стор. 154; Памятники искусства, разрушенные немецкими захватчиками в СССР, М.—Л., 1948; Сборник сообщений Чрезвычайной Государственной Комиссии о злодеяниях немецко-фашистских захватчиков, стор. 3.

¹² Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні, стор. 385.

¹³ Ю. А. Омельченко. До питання про німецько-фашистські плани пограбування культурних цінностей українського народу.— «Питання нової та новітньої історії» (міжвідомчий науковий збірник), вип. 12, К., 1971, стор. 99; Г. Г. Мезенцев а. Музейне будівництво на Україні за 40 років Радянської влади.— «Наукові записки», КДУ ім. Т. Г. Шевченка, т. XVI, вип. XII, 1957, стор. 139.

¹⁴ П. Павлюк. Пам'ятники В. І. Леніну на Україні.— «Пам'ятники України», 1970, № 2, стор. 13.

¹⁵ Архів Міністерства культури УРСР, ф. 1, оп. 3, 1945 р., спр. 3, арк. 3; оп. 4, 944 р., спр. 4, арк. 5; оп. 56, 1941—1945 рр., спр. 48, арк. 136.

¹⁶ Збірник постанов уряду УРСР, 1944 р., ст. 25.

де і в чиєму користуванні вони б не знаходились, повинні бути їм повернені як державна власність. У містах, де були або залишилися музеї, виконкомми обласних Рад депутатів трудящих з представників обласних відділів мистецтва та обласних відділів народної освіти створювались міські комісії, яким виділялися відповідні кошти для стимулювання осіб, що мали музейні пам'ятки. Було оголошено: у випадках неповернення експонатів державним музеям, незалежно від того, яким шляхом вони були придбані, будуть вилучені державними органами, а громадяни і керівники установ, які не здали зазначені цінності, притягнені до суворої відповідальності.

Для забезпечення державного керівництва архітектурними і планувальними роботами, пов'язаними з відбудовою зруйнованих міст і сіл та збереженням їх історичних обрисів, 29 вересня 1943 р. було утворено Комітет у справах архітектури при РНК СРСР і, відповідно, Управління в справах архітектури при РНК УРСР. На Управління покладалося керівництво справою охорони та реставрації пам'яток архітектури в республіці, чим було покладено початок поновлення діяльності державних центральних і місцевих органів охорони пам'яток культури. В березні 1944 р. в складі Управління було створено відділ охорони пам'ятників архітектури, який мав 3 сектори: обліку, реставрації та інспекції¹⁷.

Першочерговим завданням відділу стали облік історико-архітектурних пам'яток та відновлення охоронної документації, що загинула під час війни, а також прийняття невідкладних заходів щодо консервації та ремонту пошкоджених пам'яток тощо.

Для цього розроблялися відповідні інструктивні вказівки, типові форми облікової документації (картки, реєстри), охоронно-орендних договорів і т. п.¹⁸.

Тільки в 1944 р. відділ охорони пам'яток архітектури організував в 14 областях республіки експедиції для обстеження пошкоджених і зруйнованих об'єктів, по яких були складені дефектні акти і кошториси на аварійно-відбудовні роботи. З 2 тис., обстежених архітектурних пам'яток тільки одиниці не зазнали пошкоджень: 208 пам'яток було зруйновано, з яких 10 повністю (в тому числі такі унікальні, як Успенський собор у Києві, церква Параскеви П'ятниці в Чернігові XII ст.), 102 споруди-пам'ятки зазнали серйозних руйнувань, з яких 61 потребувала капітального ремонту, а 41 — реставрації¹⁹.

У великих містах та історичних центрах, при виконкоммах міських Рад було запроваджено посаду головного архітектора міста²⁰, на якого покладалося здійснення нагляду за збереженням пам'яток архітектури і монументального мистецтва, а також розробка заходів щодо їх відбудови, реставрації, використанню та збереженню в забудові міст.

Консервація і відновлення унікальних пошкоджених пам'яток, зокрема Києво-Печерської Лаври та Кирилівської церкви XII ст., провадилась у складних умовах. Для цього виділялись кошти, гостродефіцитні на той час будівельні матеріали. Так, лише на проведення першочергових заходів щодо впорядкування території Софіївського заповідника

¹⁷ «Об образовании Комитета по делам архитектуры при Совнаркомом СССР», постановление СНК СССР № 1064 от 29 сентября 1943 года.— Капитальное строительство. М., 1948, стор. 3; Архів Держбуду УРСР, спр. 131, 1944 р., арк. 2, 13, 34.

¹⁸ Архів Держбуду УРСР, спр. 130 (1945 р.), арк. 154—159, 160—163, 164—166; спр. 139 (1945 р.), арк. 1, 4, 6, 8, 9, 16.

¹⁹ Там же, спр. 130 (1945 р.), арк. 43—57.

²⁰ «Положение о главном архитекторе города», утвержденное СНК СССР от 13 октября 1944 г.— Законодательство о капитальном строительстве в СССР, т. 1, М., 1961, стор. 265—267.

в Києві, фінансування проектних робіт і на охорону архітектурних пам'яток республіканський бюджет у 1944 р. передбачав 1 млн. крб.²¹

За розпорядженням РНК УРСР тільки на консервацію визначної архітектурної пам'ятки XII ст.— П'ятницької церкви в Чернігові було виділено: цементу — 3 т, вапна — 10 т, цвяхів — 0,5 т, толі — 20 рулонів. Крім того Чернігівський обласвиконком подавав матеріальну допомогу у консервації зруйнованих історико-архітектурних пам'яток. Подібна практика мала місце в Полтаві, Одесі та інших містах²².

10 квітня 1945 р. Управління в справах архітектури при РНК УРСР розробило зведений план відбудови і реставрації пам'яток архітектури УРСР на 1945 р.²³ План передбачав відновлення 25 найвизначніших історико-архітектурних об'єктів. На їх відбудову та реставрацію виділялось 1 млн. крб. Але оскільки не вистачало ні будівельних матеріалів, ні кадрів, то ці кошти в основному йшли на обстеження, наукове дослідження і фіксацію зруйнованих пам'яток, а також розроблення методів їх реставрації.

Було також розпочато підготовку висококваліфікованих кадрів. Зокрема в 30 містах країни, в тому числі й на Україні було організовано художньо-ремісничі училища, де готувались майстри-реставратори пам'яток мистецтва та архітектури. Поновлювалась діяльність та укомплектовувались науковими кадрами визначні історико-культурні заповідники, а саме: Києво-Печерська Лавра та Софіївський собор у Києві, могила Тараса Шевченка у Каневі. Створювався музейний заповідник у колишній резиденції митрополита у Чернівцях²⁴.

Протягом 1943—1945 рр. зі сходу на Україну були реєвакуйовані історико-художні цінності і відкрились музеї Києва, Харкова, Дніпропетровська та інших міст²⁵. Надходили з-за кордону історичні пам'ятки, музейні експонати, вивезені фашистами і врятовані Червоною Армією.

На жаль, далеко не всі історико-художні цінності вдалося повернути на Батьківщину. За післявоєнний час вони розійшлися по різних країнах, стали об'єктом купівлі й продажу, політичних інтриг і спекулятивних махінацій. І тепер зустрічаються як в державних, так і в приватних зібраннях у ФРН, Іспанії, США, Аргентині та інших країнах. Так, нещодавно стало відомо, що пограбована фашистами в 1943 р. у Львові з бібліотеки АН УРСР унікальна колекція малюнків А. Дюрера, етюдів Рембрандта, Рафаеля, Кореджіо знаходяться в Нью-Йорку в Метрополітен-музеї²⁶.

Здається, доцільно було б створити при Міністерстві культури УРСР постійно діючу комісію у справах розшуку та повернення історико-художніх цінностей із-за кордону. До складу комісії мали б увійти провідні вчені, мистецтвознавці, працівники музеїв, представники Міністерства закордонних справ, органів охорони пам'яток тощо. Така комісія в тісному контакті з дипломатичними і консульськими представництвами СРСР та УРСР за кордоном повинна була б організувати і корегувати розшук і повернення викрадених під час війни творів живопису, історичних реліквій, документів тощо і поверненню їх на батьківщину.

²¹ Архів Держбуду УРСР, спр. 130 (1944 р.), арк. 45; Культурне будівництво в Українській РСР, т. 2, стор. 28.

²² Архів Держбуду УРСР, спр. 130 (1945 р.), арк. 17—18; спр. 132, арк. 170.

²³ Там же, спр. 131, арк. 87.

²⁴ Законодавство про охорону пам'ятників історії та культури, К., 1970, стор. 240, 243; Культурне будівництво в Українській РСР, т. II, стор. 28—29, 79—80.

²⁵ Культурне будівництво в Українській РСР, т. II, стор. 30.

²⁶ «Комсомольская правда», 1 жовтня 1969 р.; «Львовская правда», 7 липня, 26 серпня 1970 р.

Ще під час війни було започатковано велику патріотичну справу по увічненню пам'яті полеглих «героїв, які своїми подвигами,— за словами О. П. Довженка,— додали краси всьому чесному світові і возвеличили свій народ, і, віддавши життя за нього, самі стали безсмертними»²⁷.

Центральні партійні та радянські органи зобов'язали місцеві органи влади, партійні і комсомольські комітети взяти на облік та занести до Книги пам'яті всі військові кладовища, братські та індивідуальні могили бійців Радянської Армії і партизанів, що загинули в боях за визволення Вітчизни. Всі поховання необхідно було привести в належний вигляд і встановити на них пам'ятники з довговічними написами²⁸.

Значну роботу щодо збирання, дослідження та популяризації історичних пам'яток звільненої Радянської України від фашистських окупантів провадив Державний республіканський історичний музей УРСР та інші історико-краєзнавчі музеї. Крім того, в Києві в 1944 р. було організовано музей-виставку «Партизани України в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників». На виставці було представлено більш як 5 тис. матеріальних пам'яток і документів, які всебічно висвітлювали славний і героїчний шлях партизанського руху на Україні. Діяла також виставка трофейної зброї в м. Києві.

Діяльність радянської держави в роки Великої Вітчизняної війни щодо захисту пам'яток національної культури від фашистської навали мала велике патріотичне значення.

Законодавчі акти цього періоду були спрямовані на проведення невідкладних заходів щодо евакуації музейних цінностей, консервації пошкоджених і зруйнованих нерухомих пам'яток, організації їх охорони, ліквідації наслідків окупації.

Про наслідки такої державної діяльності наочно свідчать сьогодні підняті з руїн і згарищ історичні міста, давні замки і собори, палаци і музеї, сади і парки Радянської України.

В. І. АКУЛЕНКО

²⁷ О. П. Довженко. Твори в 5-ти томах, т. 4, К., 1960, стор. 49.

²⁸ Культурне будівництво в Українській РСР, т. II, стор. 32—33.

Є. І. ЦИМБАЛ

ТАНКЕРИ ЙДУТЬ НА ПРОРИВ

(Закінчення *)

ПО ТОЙ БІК ОКЕАНУ

«Сахалин» уперто просувався вперед, залишаючи за кормою довгий шлейф кильватера. Погода в Атлантичному океані часто змінювалася. То було тихо і спокійно, то зривався циклон, налітав шквал. Усе навколо гуло, потріскувала сталева обшивка, двигуни працювали натужно, судно не слухалося руля, його збивало з заданого курсу. Та все ж у перших числах серпня танкер увійшов у гирло ріки Парани, яке називають Ла-Платою. Стомлені тривалим переходом, сахалінці ошвартувалися біля одного з численних причалів аргентинського порту Буенос-Айрес. Якою ж була їх радість, коли неподалік вони побачили радянський пароплав «Маяковский»!

Сахалінців тепло зустріли представник Амторгу в Аргентині Т. Т. Іванов, капітан «Маяковського» Б. К. Конев і члени екіпажу радянського пароплава, який щойно прийшов з Владивостока з хутром та іншими вантажами. Капітан Конев (до недавнього часу він був помполітом на «Маяковском») погодився виступити перед екіпажем «Сахалина» з доповіддю про міжнародне становище, розповісти про події, що розгорнулися влітку 1942 року на радянсько-німецькому фронті. З великою увагою моряки вислухали також повідомлення секретаря партійної організації пароплава А. С. Беспалова про те, як озброєний «Маяковский» без військового конвою здійснював рейси між далекосхідними берегами й портами Америки. Тепер це належало зробити сахалінцям.

У багатьох державах Південної Америки широко розгорнувся патріотичний рух емігрантів, що в різний час покинули Росію. Велику солідарність з Радянським Союзом демонстрували українці в Аргентині та інших країнах континенту. Вони повсюдно почали створювати комітети допомоги Батьківщині. Перший такий комітет виник три товаристві імені Тараса Шевченка в Буенос-Айресі. Потім до нього увійшли представники всіх прогресивних організацій столиці. Вже у вересні 1941 року конференція з питань координації діяльності всіх комітетів і патріотичних гуртків утворила «Український демократичний комітет допомоги Радянському Союзові»⁴⁵.

Аргентинські власті спочатку заборонили збирати речі для відправки в СРСР, конфіскували багато ящиків з одягом та взуттям. Коли ж наступ гітлерівських військ під Москвою захлинувся, президент Ортіс змушений був послабити переслідування тих, хто співчував Радянському Союзові, й вони почали діяти ще з більшою енергією.

Зібрані в Аргентині подарунки мали бути відправлені до Владивостока на пароплаві «Маяковский», але їх виявилось надто багато. Тоді вирішили частину ящиків завантажити в сухі трюми танкера. Але «Сахалин» знову треба було серйозно ремонтувати. Виявилось, що двигун і котли після ремонту, зробленого в Кейптауні англійцями, ледве забезпечили перехід судна через Атлантичний океан. На більше союзники не розщедрилися, хоч суму за ремонт виставили чималу. До того ж, під час атлантичних штормів дуже спрацював корпус танкера, його обшивка потребувала очистки й офарбування. Тому довелося поставити танкер у сухий док.

Капітан Померанц разом зі старшим механіком П. М. Якимчиком, помполітом В. І. Чекурдою і секретарем партійної організації матросом-рульовим С. П. Герасимовим склали чіткий план-графік ремонтних робіт. Знову всі члени екіпажу одержали певні ділянки роботи. На найважчих об'єктах працювали комуністи, командний склад, комсомольці. Одночасно з ремонтом машини й котла довелося зробити старанну зачистку танків, оскільки «Сахалин» мав везти для Радянського Союзу харчову олію.

Під час стоянки в Буенос-Айресі на боргу «Сахалина» побувало чимало різних делегацій: приходили представники докерів, комітетів допомоги Червоній Армії, приїздили селяни з навколишніх місцевостей, гості з сусідніх країн, представники властей. Усі ці візити широко висвітлювалися в пресі. Особливо багато матеріалів про

* Початок див. у №№ 2, 3, 4, 1973 р.

⁴⁵ О. Півторацький. Брати далекі й рідні. К., 1967, стор. 45.

перебування радянських моряків у Буенос-Айресі вмішувала газета «Русские в Аргентине», що виходила російською мовою. Її редактор частенько відвідував «Сахалин», розмовляв з членами екіпажу. Великий інтерес виявив він до подій на радянсько-німецькому фронті, передруковував у своїй газеті багато матеріалів, зведень Радінформбюро та оглядів, що передавалися по радіо. Це створювало газеті популярність. Тираж її збільшувався, що, природно, давало редакторові со-лідний прибуток.

Якось штурман С. Телохін приніс на судно свіжий номер газети «Русские в Аргентине». Він зі сміхом рекомендував товаришам прочитати статтю, підписану батюшкою місцевої православної церкви. Старий детально розповідав, як працював у своїй церкві ще з довоєнного часу. Але парафія була невеликою, російські емігранти не дуже бралися до молитов. Мізерних пожертвуваль панотцеві ледве ставало на прожиток. Та коли почалася війна Німеччини проти Росії, парафія ураз збільшилася: всі йшли молитися за перемогу росіян над гітлерівцями. Старе й мале благало бога про «перемогу російського воїнства над супостатом». Прибутки батюшки зростали, й невдовзі він узяв собі в поміч молодого безробітного колегу — отця Афанасія. Той заходився читати мало не щоденні проповіді перед мирянами, граючи на їхніх патріотичних почуттях, всіляко вихваляв героїзм російського народу, пророкував перемогу Червоної Армії. А завоювавши таким чином авторитет серед віруючих, удався до підступу й ...вижив з приводу свого рятівника, який ще так недавно вирвав його з лабетів безробіття. Закінчуючи свою сумну оповідь, старий гірко скаржився на віроломство отця Афанасія й патетично волав: «Якби це сталося в Радянському Союзі, хіба б там допустили, щоб так одурили старика? Адже радянські люди навіть у пісні співають, що старикам у них повсюди шана!».

Капітан Померанц, хоч і розумів, що редактор газети, так само, як і проноза — пп Афанасій, спекулює на патріотичних почуттях росіян заради власного зиску, проте контактів з ним не поривав, слушно вважаючи, що газета «Русские в Аргентине» все ж знайомить читачів зі справжнім станом на радянсько-німецькому фронті, так чи інакше розкриває перед емігрантами спосіб життя в Радянській країні.

Та одного разу пан редактор, як то кажуть, перебрав через край у гонитві за сенсаціями. Побачив він якось суднового медика М. В. Садовникова і, заінтригований його «неморяцькою» зовнішністю, спитав у матроса Гвоздьова, що стояв поблизу трапа:

— Хто цей пан з борідкою?

— О! — відгукнувся матрос. — То — наш професор, від усіх хвороб рятує нас у морі!

А наступного ранку на причалі біля танкера сахалінці побачили густий натовп. Це були прості робочі люди, жінки з дітьми, старики. Всі просилися на танкер. В. І. Чекурда слухався до них. З'ясувалося: в газеті «Русские в Аргентине» налепередодні з'явилася стаття про те, що на танкері «Сахалин» до Буенос-Айреса прибув російський професор, який виліковує геть від усіх хвороб. Цього було досить, щоб до причалу, де стояв танкер, потяглися цілі юрби недужих, які тут, у капіталістичній країні, не мали чим платити за лікування. А про те, що в Радянському Союзі лікування безплатне, вони вже знали.

Складалася досить скрутна ситуація. Довелося щиро й відверто пояснити прибулим, що Микола Васильович — зовсім не професор, а простий фельдшер, хоч і дуже досвідчений, що він справді добре лікує моряків. Кожному, хто побажає, було дозволено звернутися до нього. І почався незвичайний прийом. Люди були задоволені: вони — такі безплатно — одержали поради й рекомендації; тим, хто потребував, було зроблено перев'язки, подано іншу невідкладну допомогу, виділено необхідні медикаменти. Пациєнтів усе прибувало, і тому Миколі Васильовичу мусили допомагати в ті дні й жінки з «Сахаліна» — матроси-днювальні Феня Анохіна, Тася Соломатченко та прибиральниця тьотя Паша: гріли воду, прали й стерилізували бинти, готували мазі, робили перев'язки. Всього цього вони навчилися ще в Чорному морі, плаваючи у прифронтівій смузі.

Аргентинські буржуазні газети регулярно друкували матеріали про події на радянсько-німецькому фронті, але нерідко зикадали їх у перекрученому вигляді. Радіостанція на «Сахаліні» й досі стояла законсервована, адже конспірація була потрібна протягом усього переходу. Виручав тільки приймач, куплений одним з членів екіпажу в Порт-Саїді. Штурман Калінін за дорученням помполіта слухав передачі американських та англійських радіостанцій. Другим, найнадійнішим, але, на жаль, не дуже регулярним джерелом інформації були відомості, що надходили через фельдзв'язок до радянського представника Амторгу в Буенос-Айресі. В.usькому разі, екіпаж танкера знав про тяжкі оборонні бої, які вела Чорвона Армія влітку 1942 року.

До середини вересня ремонтні роботи на «Сахаліні» були, нарешті, завершені. Танкер почав приймати вантаж. Та й ця операція виявилася дуже затяжною. Радянському представникові Амторгу доводилося скуповувати олію у різних компаній, а часом навіть у окремих фермерів. У бочках її привозили на судно й зливали в танки.

Крім того, місцеві комітети допомоги Червоній Армії, мало не щодня доставляли на причал, де ошвартувався «Сахалін», усе нові ящики з подарунками.

Не припинялися візити делегації різних організацій, індивідуальні відвідини. На судні побував онук славнозвісного російського композитора Римського-Корсакова. Він прибув з дружиною, двома дітьми-підлітками й старезною нянею. Вона розповіла, що народилася в сім'ї селянина-кріпака неподалік від Новгорода. Багато років жила в родині Римських-Корсакових. Добре пам'ятає композитора — Миколу Андрійовича. В Америці почуває себе зовсім чужою. Мови тутешньої не знає, і коли йде за покупками, бере з собою за перекладача когось із дітей. Вдягнута так, як і сільські жінки центральних районів Росії вдягалися в минулому столітті, сердечна і якимось особливо «російська», вона одразу припала до серця морякам. На превелику силу піднявшись по крутому трапу, вона впала навколшки й почала цілувати палубу, приказуючи:

— Це ж мені — мовби рідна земля. Наче вдома побувала. Тепер і помирати на чужині не страшно... — І все обнімала моряків, що кинулися допомогти старенькій звестися з колін...

За два місяці перебування в Буенос-Айресі сахалінці чимало побачили, познайомилися з багатьма людьми: і з тими, хто бажав добра Радянській країні, і з її недругами, відвертими профашистами, які намагалися спровокувати радянських моряків на який-небудь скандал і втягти в нього членів екіпажу.

Капітан Померанц, щоб одурити тих, хто аж надто пильно цікавився дальшим маршрутом танкера, подбав про безпеку судна. Із документів, оформлених у Буенос-Айресі, було видно, що «Сахалін» має намір взяти курс на північ, пройти Панамським каналом у Тихий океан і йти далі в радянські порти. На цьому шляху танкер міг би зазнати тієї ж самої долі, що випала екіпажеві «Туапсе». Німецькі підводні човни постійно нищили в районі Карібського моря, підходили й до аргентинських берегів, ховаючись тут під час штормів і одержуючи постачання. Тому краще було знайти інший, безпечніший шлях. Капітан Померанц, обмірковуючи цю проблему, ходив задуманий і неговіркий.

Та ось прийнято останню партію олії. Її виявилось загалом більше 7 тисяч тонн. Крім того, навантажено близько 500 тонн подарунків трудящих Аргентини воїнам Червоної Армії. «Сахалін» відійшов від причалу; та на зовнішньому рейді було прийнято ще близько 100 ящиків з подарунками, доставлених югославськими самохідними баржами. Югославські моряки, що перейшли на бік народно-визвольної армії маршала Тіто й запрямалися в аргентинських водах, повідомили екіпажеві «Сахаліна», що в котромусь із ящиків з подарунками профашисти, здається, сховали вибухівку. А фактів підступів і диверсій «п'ятої колонії» в країнах Південної Америки було чимало. Тому радянським морякам довелось виконати величезну копітку роботу: з надзвичайною обережністю розкрити більше двох тисяч ящиків і старанно перевірити кожну посилку. Одночасно складали опис вмісту ящиків, маркували їх і розміщували в належному порядку. На щастя, одержані відомості про вибухівку не підтвердилися, однак міхто з членів екіпажу не шкодував про, здавалось б, дарма виконану роботу: у всіх стало спокійніше на душі. Тепер треба було тільки остерегатися зустрічі з ворогом у відкритому морі.

ПО ШЛЯХУ КОРАБЛІВ ПАРУСНОГО ВІКУ

«Сахалін» ще погойдували хвилі на зовнішньому рейді Буенос-Айреса. В салоні капітанської каюти зібрався командний склад танкера. Тільки тепер, коли до відходу залишилися лічені години, Прідо

Адович вирішив викласти план дальшого переходу, попередньо погоджений з радянським представником Амторгу в Аргентині.

— В Тихий океан підемо не через Пашамський канал, а Магеллановою протокою, — заявив Померанц. — Підніматися на північ не можна. Нас там уже чекають фашистські підводні човни, бо гітлерівці, без сумніву, мають свою агентуру в Буенос-Айресі. Знімаємося сьогодні вночі. Нам треба якомога швидше дістатися Вогняної Землі. Товариші з Амторгу зустрінуть танкер у чилійському порту Вальпараїсо. Там наповнимо танкер вугіллям і зробимо запаси прісної води.

Коли над водами Ла-Плати згустилася нічна темрява, «Сахалін» без зайвого шуму вибрав якорі і взяв курс на південь, уздовж шістдесятого меридіана. Моряки пильно несли вахту. Для багатьох з них, особливо для тих, хто вперше потрапив у ці суворі місця, все було незвичайним. Виявилось, що червень, липень і серпень тут — зимові місяці, а літо тривало в грудні та січні. З просуванням танкера на південь градусник усе падав і падав. Незважаючи на весняну пору, ночами температура понижувалась до нуля. Членам екіпажу, що несли нічну вахту на палубі, було нелегко. Перехідний місток нерідко вкривався крижаною кіркою, в шлангах замерзала вода.

Майже тиждень «Сахалін» ішов від Ла-Плати до Магелланової протоки, залишаючи по правому борту аргентинські порти з екзотичними назвами: Мар-дель-Плата, Пуерто-Десеадо, Ріо-Гальєгос.

Як і в Егейському морі, капітан майже цілодобово не сходив з містка. Час від часу за його командою танкер починав маневрувати — ішов протичовновими зигза-

гами. Адже фашистські субмарини могли мати свою базу або оборонну позицію в районі Фолклендських островів, розташованих на траверсі мису Дандженесс біля входу в Магелланову протоку.

— Якщо це справді так, — міркував Померанц, — то зустрічі з гітлерівськими піратами не минути.

Тому з самого початку капітан разом зі штурманами й механіками подобово розраховували рух танкера таким чином, щоб підійти до Вогняної Землі перед світанком, але ні в якому разі не увечері. Просування в темряві через протоку могло призвести до аварії. Треба було врахувати й режим припливів у цьому районі. Тільки на припливній хвилі можна було рушати в протоку довжиною близько 550 кілометрів.

На шосту добу надвечір показалися Фолклендські острови. Вахта посилила спостереження за поверхнею океану. Але на спокійній воді тільки де-не-де погойдувалися чайки, провіщаючи хорошу й тиху погоду.

За командою капітана матрос Степан Герасимов, що стояв за штурвалом, переключив руль право на борт, і танкер пішов до протоки. Розрахунок виявився правильним. Наступного ранку «Сахалин» підійшов до того місця, де в 1520 році зупинилися кораблі португальця Фернана Магеллана, не наважуючись без попередньої рекогносцировки увійти в невідому протоку. Відправлений ним у розвідку корабель «Сантьяго», як відомо, наскочив у протоці на підводну скелю й затонув.

Капітан Померанц і штурмани «Сахалина» зжили всіх заходів, щоб обминуть або подолати можливі перешкоди. «Сахалин» був одним із перших радянських суден, що ризикнули подолати відрізок морського шляху, який став моголою для сотень кораблів⁴⁶. Плавання в цій протоці завжди було небезпечним через сильні західні вітри, підводні скелі та міліни. Й цього разу на судно чатувала небезпека.

Сталось якраз те, чого найбільше боявся Померанц: на ділянці протоки, де глибина не перевищує 45—50 метрів, під кілем почувся скрегіт металу об щось тверде. І хоч гвинти продовжували працювати, танкер зупинився. Огляд показав, що судно сіло на підводну банку. Та дивна справа — на жодній лоцманській карті вона позначена не була. Таким чином, радянські моряки, на своє нещастя, відкрили в Магеллановій протоці нову небезпечну точку, нанесли її на карту й назвали іменем свого танкера.

Чилійський лоцман, що був на танкері, сказав: раз на тиждень по протоці робить рейс черговий катер, на якому, крім двох лоцманів, обов'язково йдуть і водолази. Справа в тому, що аварії в Магеллановій протоці — явище дуже часте. І подання допомоги екіпажам, які терплять біду, стало своєрідним бізнесом. Хазяїн фірми, розташованої в Пунта-Аренасі, брав на службу тільки дуже досвідчених лоцманів та водолазів, непогано платив їм, бо сам заробляв на кожній операції вдвітьох більше.

Над протокою часто пролітав і гідроплан, завданням якого було виявляти судна, що потрапили в біду. Щоправда, крилатий розвідник обстежував багатого обширніший район — навідувався і на мис Горн, і в протоку Ламара, і в інші місця, які здавна зветься Кладовищем моряків.

Тільки на п'яту добу з'явився довгожданий катер з водолазами. Без затримки було укладено угоду, й вони взялися до діла. Дослідження підводної скелі й ступеня ушкодження корпусу зайняло три години. З'ясувалося, що, утворивши невеликий крен на правий борт і пустивши гвинти на повні оберти, можна вивести судно на чисту воду. Особливих ушкоджень днища виявлено не було. Та лоцман порадив ще раз обстежити корпус судна після зняття танкера з банки.

Всю ніч екіпаж «Сахалина» переміщував вантажі в танки по правому борту, у вільні ж узятв баласт заборотної води. Й тільки коли стрілка кренометра дійшла до відмітки 25°, танкер став розвертатися й відходити від небезпечного місця. В цей час боцман Купрій і судновий столяр Яковенко викинули за борт змайстровану ними віху з хрестовиною, яка мусила попереджати мореходів: стою на небезпечному місці, обминайте мене!

Оскільки днище судна виявилось в задовільному стані (відбулися тільки незначною вм'ятиною і втратою кількох заклепок), можна було продовжувати рейс. Тепер усі підозрілі місця, особливо у звуженнях протоки, проходили на малій швидкості.

Ще кілька миль, і перед поглядами радянських моряків відкрився чилійський порт у Магеллановій протоці — Пунта-Аренас. «Сахалин» став на якір серед десятка суден з різних країн.

Звістка про те, що в порт прибуло радянське судно, швидко облетіла все місто. Прідо Адович зробив візит мерові, мав з ним хоч і коротку, зате дуже приємну бесіду. Виявилось, що й тут, на самому краю світу, як говорять самі місцеві жителі, багато чесних людей з великою увагою стежить за подіями на радянсько-німецькому фронті, бажає перемоги Червоній Армії над фашистами. Мер міста, тиснувши на прощання руку Померанца, збуджено говорив: «Сталінград — ліндо! Сталінград — ліндо!» Це означало: Сталінград — добре! Інших пояснень не було потрібно.

⁴⁶ «Морской флот», 14 грудня 1945 р.

І коли після нетривалої стоянки танкер почав підіймати якорі, на пристані зібралось чимало людей. Чілійці тепло проводжали радянських моряків, бажали їм доброї путі.

«Сахалин» повільно наближався до виходу з протоки в Тихий океан. Здавалося, найтяжче лишилося вже позаду. Всі моряки з нетерпінням чекали години, коли ступлять на рідну радянську землю. Та, як мовиться, хто не був на морі, той не знав і горя.

На другий день після виходу з Пунта-Аренаса, коли судно йшло уздовж берегів острова Даусон, машина застопорила хід: прорвало паропровід. Порадившись зі старшим механіком Якимчиком, капітан прийняв рішення вийти до мілини біля самого берега й стати на якор для ремонту. Механіки й мотористи взялися за роботу. Лагодячи паропровід, вони одночасно здійснювали й інші ремонтні роботи. Кожний розумів, що в Тихому океані розраховувати на хорошу погоду не доводиться. В південних широтах саме навесні й улітку найсильніші шторми. Тому перевірка і ремонт усіх вузлів машинного відділення були дуже доречними.

— Машина любить ласку, догляд і підмазку,— повчав мотористів старший механік.— Попрацюємо як слід тут, на спокійній воді— не знатимемо горя і в океані.

Ремонтні бригади поралися в машинному відділенні позмінно цілу добу. Не гаючи часу й палубна команда. На спардеку їй кормі драїли палуби, підфарбовували леєри, впорядковували шлюпки й моторний бот.

У надвечір'я до танкера підійшло кілька утлх пірог. Індійці намагалися щось пояснити на мигах, а потім почали показувати корзини з провізією, підіймати вгору рибини, що були схожі на мечі й виблискували на сонці, мов золоті. Все стало зрозуміло— пропонувався торгівля. Це підтвердив і чілійський лоцман, що вступив у переговори з індійцями.

Капітан запросив несподіваних гостей на танкер, розпитав, у чому вони терплять нужду. Індійці з задоволенням узяли запропоновані їм сирники, мило, тютюн, цукор. Попросили ще й старий брезент для лагодження свого житла. Щоб не образити прибулих, довелося взяти й їхні товари— рибу, яйця, в'ялене м'ясо.

Наступного ранку човнички знову з'явилися біля танкера. Аборигени острова Даусон запрошували радянських моряків до себе в гості. В селищі з невеличкою пристанню для рибальських човнів жили не самі тільки індійці. Серед них виявилось кілька чілійців: поліцейський, фельдшер, два-три чиновники з сім'ями. Всі ж восьмеро солдатів, що становили гарнізон селища, були індійці.

Делегацію сахалінців зустрічали на пристані всі жителі від старого до малого. Їх вигляд викликав співчуття. Особливо жахливе враження справляли діти й старіки: брудні, зарослі, в рам'ї, з слідами поганих хвороб.

Радянські моряки, вже знаючи про потреби жителів селища, прихопили з собою на берег печений хліб, борошно, ласощі для дітей, мило, медикаменти, сяку-таку одіж і взуття із своїх дорожніх чемоданів. Індійці були безмежно вдячні. Вони вперше бачили радянських людей, ніколи не чули про Москву й не знали, що йде велика війна... Та й де їм було знати, що робиться на білому світі! Забиті, неписьменні, вічно в тяжкій виснажливій праці на латифундистів, вони були такі нужденні, хоч навколо привільно розкинулися їхні багаті й щедрі пасовища...

Поки старпом Станков, штурман Калінін, помполіт Чекурда, механік Золотухін, матроси Гібель і Гвоздьов знайомилися з жителями селища, судновий лікар Садовников встановив контакт з місцевим фельдшером. Організував огляд хворих, кожному призначив лікування, дав ліки.

— За всі мої 53 роки,— схвилювано розповідав він потім,— не бачив страшнішої бідності. Такий добрий і такий глибоко нещасний народ!

Тільки пізно увечері індійці відпустили своїх нових друзів. Проводжали їх з піснями, палили багаття, надавали з собою гостинців— свіжої риби. Й після цього шоденно до танкера підходили човнички, привозили нехитрі дари Магелланової протоки.

На п'яту добу всі неполадки було усунуто, й «Сахалин» рушив далі.

ДО РІДНИХ БЕРЕГІВ

Залишивши за кормою острови Санта-Інес, Десаласьон, мис Пілар, а також архіпелаг Королеви Аделаїди, радянські моряки вивели танкер на простори Тихого океану. І хоч до рідних берегів залишалося не більше як двісті десятки тисяч миль, настрої екіпажу був віднесений. Його не зіпсував навіть десятибальний шторм, що розгулювався біля чілійських берегів. Збираючись у червоному кутку, ідалні чи куринці, моряки щоразу заводили тепер розмову на одну тему, що хвилювала всіх однаково: ось перетнемо Тихий океан— і вдома!

В чілійському порту Вальпараїсо затрималися на кілька годин. Танкер стояв на рейді. Група моряків на чолі з капітаном і помполітом побувала на березі. Коли катер підходив до причалу, його зустрів чималий натовп докерів і місцевих жителів. Вони міцно тисли руки радянським морякам, по-братньому обнімали їх, дарували чілійські значки. Незнання мови компенсувалося ширими посмішками й виразними жестами. Російську «Катюшу» співали кожен по-своєму. Потому самі собою розпочалися танці. Всіх зачарувала запальна чілійська куека. Наші не zostалися в боргу. Матрос

Іван Дубинін і механік Семен Бритченко, учасники суднової художньої самодіяльності, майстерно виконали український гопак, а днювальна Феня Анохіна — популярну тоді пісню «Синій платочек». Усе це організувалося цілком несподівано. Радянські моряки мали намір просто оглянути місто, порт. Але не відповісти на привітне ставлення гостинних чілійців було просто неможливо. Увесь час, що був у розпорядженні членів екіпажу поки капітан оформляв необхідні документи в порту, вони тревали в колі справжніх господарів країни, яку американські монополії ще в перші роки ХХ століття перетворили на свою «мідну колонію».

Коли настав час прощатися і катер відчалив, усі, хто зібрався на пірсі, проводжали гостей пісню. Ніби підсилювана морським прибоєм та свіжим океанським вітерцем, що раз по раз налітав на бухту, вона ще довго долинала до катера, який повільно віддалявся від берега. А далі радянським морякам лише видні були підняті над головами проводжаючих квіти, барвисті косинки, солом'яні сомбреро. Так, це проводжали їх друзі, брати по класу. Вони добре знали про першу в світі країну соціалізму і з широкою любов'ю стріли її представників.

...І знову Тихий океан. Величезний. Таємничий. «Сахалін» прямував на північ уздовж чілійського узбережжя. Потім пішов повз береги Перу, знову простуючи до екватора, але тепер — з південної півкулі в рідну північну.

Особливо запам'ятовується сахалінцям у цьому тривалому рейсі день 11 жовтня 1942 року. Коли танкер наближався до перуанського порту Талара, екіпаж судна поповнився ще однією людиною: буфетниця Анастасія Кононівна Соломашенко народила дочку. Разом з молодим батьком — мотористом Олексієм Смирновим — хвилювалися всі: нова ж бо людина народжувалася на борту судна, просто посеред бушуючого океану! Проте Микола Васильович Садовников, пацієнтами якого протягом багатьох років були переважно представники чоловічої статі, відмінно справився й з обов'язками лікаря-акушера. Не менш майстерно виконувала роль його асистентки приборальниця тьотя Паша. Поповнення екіпажу, як це й належить за морським законом, вахтовий штурман Семен Телохін зафіксував у судновому журналі. Матір і батька привітали капітан Померанц і помічник Чекурда. Голова суднового комітету Гібель вручив молодим батькам подарунки, куплені членами екіпажу для цього випадку завчасно, ще в Буенос-Айресі. Тут було все, необхідне для новонародженої, навіть модерна колиска. Ім'я дівчинці вибирали гуртом. Пропозиції були найнесподіваніші. Хтось навіть наполягав: наректи її — на честь найближчого порту — Таларіною. Та все обійшлося — дівчинку назвали Галіною.

Проминувши Талару — один з найпівнічніших перуанських портів, «Сахалін» почав забирати ліворуч, мористіше й пішов до берегів Сполучених Штатів Америки. Якій належало кинути в Сан-Франціско, де працювала радянська закупівельна комісія.

Наприкінці жовтня 1942 року танкер перетнув екватор. На кормі зібрався весь екіпаж. Капітан Померанц звернувся до моряків з привітанням, побажав їм успішного завершення відповідального рейсу. Потім на палубі з'явилася кавалькада — свита бога морів Нептуна. За нею на палубу повільно ввійшов на прикрашеній колісній й сам суворий володар морів. Його роль майстерно виконував механік Віктор Сергійович Буданов, один з ветеранів нафтоналивного пароплавання «Радтанкер»...

Тільки 6 листопада танкер ошвартувався біля одного з причалів Сан-Франціско. В порту зібралось близько сотні великих і малих суден, на зовнішньому рейді виднілися силуети бойових кораблів. Стояло й кілька транспортів під радянським прапором. Це викликало невимовну радість сахалінців. Нарешті, після довгих місяців плавання, хоч і на чужій землі, вони побачаться з рідними радянськими людьми, земляками!

Того ж вечора на борту «Сахаліна» побували співробітники радянського консульства в Сан-Франціско, представник Наркомату морського флоту СРСР у Сполучених Штатах капітан далекого плавання Олександр Павлович Бочек та інші.

Багато новин почули члени екіпажу танкера від своїх колег, держали газети з повідомленнями про події на фронті, про героїчні подвиги солдатів та офіцерів — захисників Сталінграда. З рук у руки переходив Указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження орденами й медалями моряків транспортного флоту. Серед них значилися імена багатьох учасників переведення танкерного флоту з Чорного моря на Далекий Схід.

Помполіт В. І. Чекурда зібрав усю команду й зачитав указ. Екіпаж гаряче привітав з високими урядовими нагородами капітана П. А. Померанца, стармеха П. М. Якимчика, старпома В. А. Станкова, помполіта В. І. Чекурду. Батьківщина гідно відзначила й інших учасників та організаторів переходу: капітанів В. І. Шербачова та Б. П. Осташевського, механіка В. І. Шурова, начальника експедиції І. Г. Сірих, капітана першого рангу К. К. Родіонова.

Багато членів екіпажу «Сахаліна» були запрошені на святкування 25-ї річниці Великого Жовтня в радянське консульство. А наступного дня радянських моряків запросили на мітинг в одному з районів Сан-Франціско, який місцеві жителі чомусь називають Російською Гіркою. Після ораторів виступив місцевий самодіяльний хор

з росіян-емігрантів. Усі хористи були вдягнені в національне вбрання і співали російських пісень з великим почуттям. Особливо ж зворушила всіх... пісня безпритульників «А я мальчик на чужбині, щастья-доли мне нет». Виводячи її нехитру мелодію, прилюдно плакали навіть бородаті сгаровіри, яких лиха доля закинула в цей шалений Новий світ, щоб до останнього свого подиху вони гірко сумували за далекою Батьківщиною.

...9 листопада танкер узяв курс до рідних берегів. Залишилося пройти приблизно вісім з половиною тисяч кілометрів. Порівняно з тим, що вже було пройдено майже за рік, ця відстань здавалася дрібницею.

Помполіт В. І. Чекурда ще в Сан-Франціско доручив комуністові Л. І. Калініну перечитати не тільки радянську періодичну пресу, яка прибувала з великим запізненням, а й місцеві газети, і підготувати політінформацію. Коли «Сахалин» покинув американський порт, моряки зібралися в кают-компанії. Другий штурман ґрунтовно охарактеризував обстановку на фронтах Великої Вітчизняної війни влітку і восени 1942 року. Особливо запам'яталось морякам повідомлення лондонського радіо за 11 жовтня, опубліковане в одній з американських газет. Починалося воно словами: «Самі німці називають тепер Сталінград російським Верденом...», а закінчувалося так: «Це битва не за місцевість і ріки, а за перехрестя вулиць і будинки. Сталінград розбив армії Гітлера. За 28 днів було завойовано Польщу, а в Сталінграді за 28 днів німці взяли кілька будинків. За 38 днів було завойовано Францію, а в Сталінграді за 38 днів німці просунулися з однієї вулиці на іншу»⁴⁷.

Запалені подвигами героїв Сталінграда, моряки поклялися працювати з подвоєною енергією, достроково привести танкер у радянські порти і негайно приступити до перевезень. З цією метою вони запропонували ще в океані, під час переходу до рідних берегів, розгорнути ремонтні роботи на палубі і в машині.

В другій половині листопада 1942 року з допомогою англійського радіоприймача, придбаного в Порт-Саїді, сахалінці почали систематично приймати передачі радянських далекосхідних станцій. На політичній карті європейської частини СРСР, яку В. І. Чекурда взяв у співробітників радянського консульства в Сан-Франціско, маленькими прапорцями відмічали населені пункти, визвалені від фашистів. Біля цієї карти постійно збиралися моряки, вільні від вахти. В червоному кутку сахалінці слухали зведення Радінформбюро, обговорювали останні події на фронті, будували плани на майбутнє.

Суднова радіостанція, як і раніше, не використовувалася. Адже кілька радянських суден у Тихому океані зазнало нападів невідомих підводних човнів. Це відбувалося здебільшого вночі. Можна було тільки припускати, що на морських шляхах у цьому районі чинили розбій японці. Тому екіпажі суден пильно стежили за морем, несли безперервну вахту, були готові в будь-яку хвилину зустріти противника вогнем. Артилерійська обслуга на «Сахаліне» продовжувала вдосконалювати свою майстерність. У Тихому океані вони провели ще кілька навчальних стрільб.

Лише на початку грудня завиднілися рідні береги. Танкер ошвартувався в Петропавловську-Камчатському. Радості моряків не було меж. Незважаючи на заметіль, вони вибралися в місто, походили по рідній землі, послухали рідну російську мову. Повертаючись на судно, кожен ніс цілі паки свіжих газет, журналів, складав у каюті стосики книжок. Починалося нове життя!

Через півтора тижні «Сахалин» прийшов у Владивосток. Більшість членів екіпажу вперше бачили цей уславлений радянський порт. Та всі розуміли, що, певно, надовго доведеться саме з ним зв'язати свою долю. На період війни танкер було передано в розпорядження Далекосхідного пароплавства. Екіпаж, успішно впоравшись з ремонтними роботами ще під час переходу, був готовий знову вийти у відкритий океан, виконувати нове завдання.

Наприкінці грудня 1942 року команди чорноморського танкера «Донбасс», який прийшов на Далекий Схід ще напочатку війни, та «Сахалина» зібралися в місцевому клубі моряків. Багатьом з них за зразкове виконання завдань уряду і військового командування було вручено ордени й медалі. Капітана Прідо Адовича Померанца колеги привітали з найвищою нагородою — орденом Леніна⁴⁸. Виступивши перед присутніми, він подякував Комуністичній партії та Радянському уряду за батьківське піклування про моряків і заявив, що нагорода ця належить не тільки йому, а й усьому екіпажеві танкера.

— Тільки свідоме ставлення кожного до своїх обов'язків, — сказав капітан, — палке бажання допомогти Червоній Армії в боротьбі проти фашистських загарбників, безмежна любов радянських моряків до Батьківщини допомогли виконати це нелегке завдання.

⁴⁷ Г. А. Деборин. Назв. праця, стор. 117.

⁴⁸ «Морской флот», 1942, № 6, стор. 1.

Наш календар

ПЕРША ГАЗЕТА РЕВОЛЮЦІЙНОГО ПРОЛЕТАРІАТУ

(До 125-річчя заснування
„Neue Rheinische Zeitung“)

1 червня 1848 р. в західнонімецькому м. Кельні у розпалі буржуазно-демократичної революції в Німеччині вийшов у світ перший номер «Neue Rheinische Zeitung», організаторами і керівниками якої були вожді міжнародного пролетаріату, основоположники наукового комунізму К. Маркс і Ф. Енгельс. Газета виступала як орган демократії, а фактично це була в Німеччині і майже в усій Європі, як говорив Ф. Енгельс, єдина газета, яка в тодішньому демократичному русі представляла точку зору пролетаріату¹. Цей напрям газети визначався історичними особливостями німецької революції, розстановкою класових сил в ній, рівнем розвитку німецького пролетаріату. У зв'язку з економічною відсталістю Німеччини, слабкістю і неорганізованістю німецьких робітників, К. Маркс і Ф. Енгельс, які повернулись на початку революції (в перших числах квітня 1848 р.) з еміграції на батьківщину, не змогли практично приступити до створення масової пролетарської партії. У зв'язку з цим вони вважали необхідним виступити на крайньо лівому фланзі демократичного руху.

«Neue Rheinische Zeitung», виступивши під прапором демократії, представляла інтереси найбільш рішучого і послідовного борця за демократію — робітничого класу. Очолював редакцію газети К. Маркс, а його першим заступником і співредактором був Ф. Енгельс. Крім них, у редакції працювала ціла плеяда письменників і журналістів, які свій талант поставили на службу революції. Це — В. Вольф, Г. Веерт, Ф. Фрейліграт, Е. Дронке та ін.

Політичною платформою газети стала праця К. Маркса і Ф. Енгельса «Вимоги Комуністичної партії в Німеччині»², в яких конкретизувались положення «Маніфесту Комуністичної партії» відповідно до умов і завдань німецької революції. Ця програма передбачала, зокрема: створення єдиної неподільної демократичної німецької республіки, загальне озброєння народу, націоналізацію феодальних землеволодінь, рудників, шахт, транспорту, скасування всіх феодальних повинностей, загальну безплатну народну освіту і т. п. Програма охоплювала всі сторони суспільного життя, політичного ладу, економіки, внутрішньої і зовнішньої політики. Вона служила платформою об'єднання всіх прогресивних сил країни в боротьбі за демократичну Німеччину і в той же час була основою політичної діяльності пролетарського авангарду — комуністів в епоху революції. Більшість статей, які друкувались в газеті, відображали і розвивали основні положення цієї програми.

З сторінок газети К. Маркс і Ф. Енгельс розгорнули широку політичну агітацію, спрямовану на розгортання в Німеччині і по всій Європі народної революції. Вони закликали в своїх статтях до збройної боротьби, повалення реакційних урядів і створення революційної диктатури народу. Через газету основоположники марксизму, диктували, за словами В. І. Леніна, «програму дій усій демократії...»³ робітничому класові, селянству, дрібній буржуазії, поневоленим народам, які боролися за свою національну незалежність.

Газета вела рішучу боротьбу проти європейської контрреволюції в особі абсолютистських монархій та їхньої опори — дворянства, реакційної армії і чиновницької бюрократії, зривала маску «народолюбства» з великої буржуазії, яка, перелякавшись рішучих дій робітничого класу і селянства, підло зраджувала інтереси народу, вступала в змову з феодальною реакцією. Вона піддавала нищівній критиці різноманітні течії дрібнобуржуазних демократів і лібералів, а також соціал-угодовців, які сіяли ілюзії про завершення революції та кликали до класового миру

¹ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 21, стор. 19.

² Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 5, стор. 1—5.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 381.

між буржуазією і пролетаріатом, постійно показувала непримиренність інтересів робітників і буржуазії та закономірність боротьби між ними. Газета закликала народні маси до опору законам правлячих кіл, до організації збройного народного ополчення, і створення комітетів безпеки, в яких вбачала зародки тимчасових органів революційної влади⁴.

«Neue Rheinische Zeitung» виступала найбільш послідовним борцем за національно-державне об'єднання Німеччини і створення єдиної демократичної республіки. Вона обстоювала шлях об'єднання знизу, шлях революційного штурму народними масами феодальноабсолютистських монархій, що входили в Німецький союз, в першу чергу Пруссії та Австрії⁵. Демократична республіка як форма політичної організації суспільства, доводили на сторінках газети К. Маркс і Ф. Енгельс, створює найбільш сприятливі умови для згуртування і консолідації пролетаріату, для розвитку його боротьби за повалення буржуазного ладу і перемоги соціалізму⁶. Разом з тим вони підкреслювали, що об'єднання Німеччини є загальноєвропейським питанням і воно може бути досягнутим лише в боротьбі революційних сил Європи з контрреволюційними правлячими класами Англії і з російським царизмом, який був тоді головним оплотом європейської реакції⁷. В революційній війні проти російського царизму К. Маркс і Ф. Енгельс вбачали не лише засіб захисту революції, а й умову її дальшого розвитку. Але вони ніколи не ототожнювали царизм з російським народом. Вожді пролетаріату глибоко вірили у велике історичне майбутнє великоруської нації, яка після повалення царської деспотії в співробітництві з іншими народами «розвине свої величезні інтелектуальні сили...»⁸.

«Neue Rheinische Zeitung» закликала до спільних виступів пролетаріату і селянства проти грабницької політики поміщиків, за негайне, повне і безплатне скасування всіх кріпосних повинностей, за остаточну ліквідацію феодальних залишків на селі⁹. Цими виступами газети закладався фундамент під майбутнє, надзвичайно важливе теоретичне положення К. Маркса про необхідність союзу робітничого класу і селянства при керівній ролі пролетаріату.

Редакція газети проявляла великий інтерес до росту селянських рухів в австрійській монархії, зокрема на зарганізованих нею західноукраїнських землях. 23 липня 1848 р. вона опублікувала текст виголошеної у віденському рейхстазі промови селянина з Східної Галичини І. Капуцака, в якій він, висловлюючи волю усього селянства, рішуче виступив проти виплати викупу поміщикам за скасовані феодальні повинності селян¹⁰. Весною 1849 р. газета інформувала про селянське повстання на Буковині під проводом Л. Кобилиці. 18 квітня вона писала: «Тут, в цьому найвіддаленішому куточку цілої монархії, починається боротьба між селянством і шляхтою, яка повинна привести до здійснення по всій Австрії... закону про звільнення. Кобилиця приєднується безпосередньо до угорців». А 10 травня газета повідомляла: «На Буковині селянський агітатор Кобилиця викликає все більше лобювання уряду»¹¹. Виступи газети засвідчували, що західноукраїнське селянство йшло в передових рядах борців проти феодальної реакції.

Велику увагу приділяла «Neue Rheinische Zeitung» боротьбі пригноблених народів за своє національне визволення. Вона вітала піднесення національно-визвольного руху поляків, чехів, угорців, італійців як союзників у боротьбі проти феодальноабсолютистської реакції та інших сил європейської контрреволюції, виступала за свободу слов'янських народів¹².

Основоположники наукового комунізму розглядали національне питання як складову частину основної проблеми загальноєвропейської революції. Із сторінок газети вони засуджували політику буржуазно-поміщицьких кіл деяких слов'янських народів Австрії, які, починаючи з літа 1848 р., намагалися використати національно-визвольну боротьбу народних мас у реакційних цілях збереження Габсбурзької монархії і тим самим сприяли поразці революції¹³.

Ідеології розпалювання національного розбрату, проповіді розбійницького загарбання чужих територій і насадження національного гніту газета протиставляла про-

⁴ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 5, стор. 79; т. 6, стор. 21, 29, 31–32.

⁵ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 21, стор. 17.

⁶ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 22, стор. 272.

⁷ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 6, стор. 155, т. 22, стор. 243.

⁸ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 37, стор. 5.

⁹ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 5, стор. 106–107, 283–288, 313–318.

¹⁰ «Neue Rheinische Zeitung», № 83, 1848 р.

¹¹ «Neue Rheinische Zeitung», № 275, 294, 1849 р.

¹² Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 4, стор. 458; т. 5, стор. 155, 204, 339.

¹³ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 6, стор. XII–XIV, 171–182, 281–298, 395–398.

паганду ідей класової пролетарської солідарності, виховання трудящих в душі інтернаціоналізму. Принципами пролетарського інтернаціоналізму і нині керуються комуністи при визначенні свого ставлення до національно-визвольної боротьби колоніальних і залежних народів.

Почуття класової солідарності і пролетарського інтернаціоналізму особливо яскраво проявилось в ставленні газети до червеного збройного повстання робітників Парижа. «Neue Rheinische Zeitung» була єдиною в Німеччині і майже в усій Європі газетою, яка з самого початку стала на бік повстанців. Після поразки повстання К. Маркс вшанував робітників Парижа однією з своїх найсильніших публіцистичних статей — «Червене революція». В той час, коли буржуазія і міщанство всіх країн виливали на французький пролетаріат брудні наклепи, він писав про них: «Повити лавровим вінком їх грізно-похмуре чоло — це привілей, це право демокри-тичної преси»¹⁴.

Виступи вождів пролетаріату з підтримкою паризьких робітників схвально зустріла передова громадськість європейських країн, в тому числі Галичини. Стаття К. Маркса з «Neue Rheinische Zeitung» «Ще раз про червене революцію» 11 липня 1848 р. була надрукована без підпису у Львові в польській «Газеті Народовій»¹⁵ і відіграла значну роль в пропаганді ідеї збройного повстання серед львівських трудящих.

На сторінках газети К. Маркс і Ф. Енгельс висловлювали також свою підтримку повстанням трудящих Праги в червні і трудящих Відня в жовтні 1848 р.¹⁶

Керована вождями пролетаріату «Neue Rheinische Zeitung» стала трибуною, бойовим штабом не тільки німецького, а й європейського робітничого класу. Вона мала широко розгалужену мережу позаштатних кореспондентів, підтримувала безпосередні контакти з робітничими колективами, з різними класовими організаціями як всередині країни, так і за рубежом. Газета розповсюджувалась у багатьох країнах Європи і на американському континенті. Широкі маси учасників революційно-демократичного руху справедливо вважали її виразником і захисником своїх інтересів.

Мужня і безкомпромісна позиція «Neue Rheinische Zeitung», яка керувала революційною боротьбою мас, з самого початку викликала жорстокі переслідування її з боку прусського уряду і властей. Щоб примусити газету замовкнути, пруські власті після придушення народних повстань в Рейнській провінції 11 травня 1849 р. видали наказ про вислання головного редактора газети К. Маркса за межі Пруссії, а через тиждень було закрито й газету. Останній її, 301-й, номер, надрукований червоною фарбою, вийшов 19 травня 1849 р. В прощальному зверненні «До Кельнських робітників» редактори заявили, що їх «останнім словом завжди і скрізь буде: **визволення робітничого класу!**»¹⁷.

«Neue Rheinische Zeitung» по праву посідає почесне місце в історії пролетарської преси. В. І. Ленін в 1914 р. підкреслював, що вона й «донині лишається найкращим, неперевершеним органом революційного пролетаріату...»¹⁸. Будучи найяскравішою сторінкою і вершиною журналістської діяльності та публіцистичної творчості основоположників наукового комунізму, вона служить працівникам комуністичної і робітничої преси зразком глибокої ідейності і непримиренності, партійної войовничості і стійкості, захоплюючим прикладом самовідданого служіння справі робітничого класу і Комуністичної партії.

Ф. І. Суходольський

¹⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 5, стор. 137.

¹⁵ М. Волянчук. В. Маланчук. Поширення марксистсько-ленінських ідей на Західній Україні, Львів, 1960, стор. 7.

¹⁶ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 5, стор. 80—82, 108—110, 428—429, 439—440, 464—465.

¹⁷ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 6, стор. 545.

¹⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 60.

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

СТАН І ЗАВДАННЯ ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ «РОЗВИТОК ТРУДОВОЇ АКТИВНОСТІ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ УРСР У РОКИ ДРУГОЇ П'ЯТИРІЧКИ»

Серед різноманітних форм творчої діяльності робітничого класу трудова активність є визначальною в сукупності зв'язків людини з соціальним середовищем. Це пояснюється тим, що завдяки праці — найважливішому виду життєдіяльності створено всі матеріальні цінності та вдосконалюється сама людина. Самоочевидним значенням цієї проблеми і визначається актуальність історіографічного аналізу літератури з питання трудової активності робітничого класу, особливо в роки другої п'ятирічки, коли він виявив небачений раніше героїзм, збагатив його новими формами і новим змістом.

Трудова активність робітничого класу, під якою маються на увазі ініціативність, старанність, самодіяльність, колективізм, почала вивчатися дослідниками нашої республіки з середини 50-х років. Ця проблема знайшла певне відображення в узагальнюючих працях з історії КПУ України¹, історії УРСР², історії ЛКСМУ³, у серії книг з історії фабрик і заводів⁴ та ін. Спеціальному дослідженню проблеми в цілому або її окремих аспектів присвячено 35 праць, переважно статей. Тому назріла потреба підбити підсумки вивчення трудової активності робітничого класу, тим більше, що досі цього не було зроблено.

Автор прагне проаналізувати стан вивчення таких трьох взаємозв'язаних і взаємоумовлених питань: 1) обстановка, яка створилася на початок другої п'ятирічки і сприяла розвитку трудової активності робітничого класу, 2) передумови її подальшого піднесення і, нарешті, 3) форми її прояву.

Історія радянського суспільства характеризується постійним зростанням трудової активності робітничого класу, що є результатом об'єктивних і суб'єктивних умов. Об'єктивні умови виникли в зв'язку з успіхами соціалістичної економіки. Внаслідок успішного виконання першого п'ятирічного плану в країні створено передову на той час важку промисловість, споруджено велетні машинобудування, металургії, енергетики та хімії, реконструйовано і заново збудовано більшість підприємств легкої та харчової промисловості. Під народне господарство було підведено потужну матеріально-технічну базу, завдяки чому значно підвищилась енергоозброєність праці робітничого класу, що сприяло піднесенню його трудової активності.

Зростання ефективності суспільної праці залежало не тільки від рівня продуктивних сил, а й від виробничих відносин, основаних на соціалістичній власності на засоби виробництва, що виключають експлуатацію людини людиною. З промисловості було повністю витіснено капіталістичні елементи. В результаті колективізації сільськогосподарства завершено соціалістичне усупільнення основних засобів виробництва. Соціалістичний уклад став безроздільно пануючим в економіці країни. В основному ліквідовано останній експлуататорський клас — куркульство. На селі сформувався якісно новий клас — колгоспне селянство, яке стало опорою Радянської влади. Кількісно виріс і організаційно зміцнів робітничий клас. Завершувався процес перетворення пролетаріату в радянський робітничий клас*. Відносини товариського співробітництва

¹ Нариси історії Комуністичної партії України, К., 1972.

² Історія Української РСР, т. 2, К., 1967.

³ Історія Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України, К., 1971.

⁴ Очерки истории Харьковского тракторного завода имени Орджоникидзе. 1931—1961. Харьков, 1961; Очерки истории Харьковского электромеханического завода, ч. II (1918—1964 гг.), Харьков, 1965; Сквозь огненные годы. Очерк истории завода транспортного машиностроения имени В. А. Малышева (1895—1966 гг.), Харьков, 1967; Крепче стали. Из истории Лутугинского завода прокатных валков, Донецк, 1968; Огонь Прометея. Очерк истории завода имени Дзержинского, Днепропетровск, 1969, та ін.

* Деякі історики продовжують розглядати соціалізм як суспільство, в якому знищено класи взагалі і подолано класові відмінності (Т. Л. Степаненко. Партійне ядро серед робітників машинобудівної промисловості Української РСР в роки другої п'ятирічки — Питання історії народів СРСР, вип. 13, Харків, 1972, стор. 99). Тимчасом соціалізм — це суспільство, яке складається з дружніх класів, відмінності між якими стираються в міру успішного просування до комунізму.

тва і взаємодопомоги вільних від експлуатації трудівників стали вирішальною силою економічного розвитку країни. Нове соціально-економічне середовище було найважливішим джерелом подальшого піднесення трудової активності робітничого класу.

Трудова активність робітничого класу — не стихійний, некерований процес, а результат цілеспрямованої й планомірної діяльності Комуністичної партії. Від рівня організаторської та масово-політичної роботи партійних організацій залежало зростання продуктивності праці робітничого класу. На початок другої п'ятирічки значно зросла роль партії в керівництві соціалістичним будівництвом. Цьому сприяло подолання опору «лівих» і правих опортуністів, націонал-ухильників, які виступали проти її лєнінського курсу. Ідейний і політичний розгром антилєнінських угруповань сприяв зміцненню лав ВКП(б) і дав змогу зосередити зусилля на господарсько-організаційній і культурно-виховній діяльності, піднести на вищий ступінь політичну свідомість робітничого класу.

Отже, особливість тогочасного становища країни повинна стати предметом спеціального дослідження. Без цього неможливо зрозуміти якісного зростання передумов і самого піднесення трудової ініціативи робітничого класу в роки другої п'ятирічки. Тимчасом, як правило, історики обходять мовчанкою цю особливість, а якщо і говорять про неї, то загальними фразами, мимохідь, не розкриваючи всієї глибини і різноманітності нових умов⁵.

Нові умови значно вплинули на якісне зростання передумов, які створилися в процесі виробництва, громадсько-політичного і особистого життя і спонукали робітників до підвищення продуктивності праці. Основними з них є: зростання матеріально-технічної бази соціалізму, вдосконалення соціалістичних виробничих відносин і соціальної структури радянського суспільства, матеріальне і моральне стимулювання праці, зростання культурно-технічного рівня робітничого класу і політичної свідомості мас.

Ці передумови вивчені дуже нерівномірно. Деякі з них, зокрема зростання матеріально-технічної бази соціалізму, зміцнення соціалістичних виробничих відносин і зміни в соціальній структурі радянського суспільства в плані їх впливу на підвищення трудової активності робітничого класу, ще не досліджувалися. Тому слід зосередити зусилля істориків на їх вивченні.

Однією з найважливіших передумов, що впливає на піднесення трудової ентузіазму робітничого класу, є його політичне виховання, яке залежить від рівня роботи партійних організацій. Ідейно-виховна діяльність парторганізацій у роки другої п'ятирічки порівняно з першою п'ятирічкою мала свої особливості. Коли в країні ще існували експлуататорські класи, комуністичне виховання не могло охоплювати всі верстви населення. Тоді найголовнішим завданням партії була ліквідація експлуататорських класів, і ідейно-виховна робота спрямовувалася переважно на розв'язання цієї проблеми. Після ліквідації куркульства і ворожих елементів у промисловості відкрився небачений простір для виховання нової людини, подолання пережитків капіталізму в свідомості трудящих, на чому й наголошував XVII з'їзд партії⁶.

Звичайно, шляхи і методи розв'язання цього завдання повинні привертнути увагу істориків. Тимчасом воно тільки побіжно порушене в деяких статтях. Першу спробу висвітлити ідейно-виховну роботу партійних організацій зробили П. П. Лопата і О. В. Порохнюк. У їх розвідці розкрито основні форми пропагандистської і масово-політичної діяльності парторганізацій і відзначено позитивну роль їх перебудови за виробничим принципом для виховання робітничих мас⁷. Участь робітників у діяльності Рад, профспілок, комсомолу і форми їх інтернаціонального виховання показані в колективній монографії з історії робітничого класу республіки⁸. Автори цих досліджень зібрали і узагальнили деякий фактичний матеріал, створили певну основу для глибшого і всебічного вивчення проблеми. Водночас вони не акцентували увагу на нових завданнях ідейно-політичної діяльності парторганізацій, не показали різноманітність форм виховної роботи та її безпосередній вплив на зростання трудової активності робітничого класу. Через це одним з найважливіших завдань істориків залишається ґрунтовна розробка питань ідейно-політичного виховання робітничого класу.

Розвиток трудової активності робітничого класу залежить і від життєвого рівня, матеріальної зацікавленості та морального стимулювання праці. Правильне і послідовне застосування різних матеріальних та моральних факторів дає змогу об'єднати особисту зацікавленість кожного робітника з суспільними інтересами в єдиний рушій соціалістичного виробництва. Тому так актуальна ця проблема. Проте вона також досі спеціально не досліджувалася, а лише побіжно висвітлена в статтях П. П. Лопати і О. В. Порохнюк, О. О. Воскресенського і Н. М. Казанович та ін.

⁵ П. Лопата и Е. Порохнюк. Развитие трудовой активности рабочих тяжелой промышленности Украины в годы второй пятилетки.— Научные записки кафедр общественных наук, т. XV, вып. 1, Одесса, 1957, стор. 112.

⁶ КПРС в резолюциях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. III, К., 1954, стор. 193.

⁷ П. Лопата, Е. Порохнюк. Назв. праця, стор. 127—129.

⁸ Історія робітничого класу Української РСР, т. II, К., 1967, стор. 211—215.

У статті П. П. Лопати і О. В. Порохнюк розкрито в загальних рисах процес ліквідації зрівнялівки в зарплаті кваліфікованих і некваліфікованих робітників, правильно вказано на широке введення таких її форм, які стимулюють ріст продуктивності праці. Не можна не погодитися з ними і в тому, що «ніколи раніше імена кращих передовиків виробництва так не популяризувалися, як у роки другої п'ятирічки»⁹. Тут же автори підкреслюють важливу роль особистого стимулювання праці, що виражалося в системі диференційованого постачання передовиків і відстаючих робітників.

У праці П. М. Казанович наводяться дані про зростання фонду зарплати у 1932—1937 рр. у 8,9 раза¹⁰, проте вони не відповідають дійсності, оскільки стосуються не другої п'ятирічки, а 1925—1935 рр.¹¹ Роль державних фондів культурно-побутового обслуговування у підвищенні реальних доходів робітників показана у згаданій колективній монографії¹². В ній, зокрема, йдеться про збільшення асигнувань на будівництво нових і розширення існуючих санаторіїв, будинків відпочинку, піонерських таборів, дитячих садків, медичних установ, шкіл, розвиток житлового і комунального будівництва і т. д. Деякі з цих положень підкріплюються конкретними даними і прикладами. У монографії зроблено правильний висновок про те, що за роки п'ятирічки вдалося досягти значного поліпшення життєвого рівня трудящих.

Але всі ці розрізнені відомості не розкривають загальної картини підвищення життєвого рівня робітничого класу. Історики не дослідили ступінь і наслідки матеріального стимулювання праці в різні роки п'ятирічки. На початку п'ятирічки в країні існувала система нормованого постачання населенню продуктів і промислових товарів. Звичайно, матеріальний рівень робітників як фактор підвищення трудової активності не мав тоді такого значення, як після 1934 р., коли була скасована карткова система і значно поліпшилося матеріальне забезпечення робітників. У зв'язку з цим втратила своє значення диференційована система постачання продуктів і зросла роль грошової зарплати як дуже важливого фактора підвищення продуктивності праці. Крім цих питань, залишилися нез'ясованими форми відрядної оплати праці, ступінь їх поширення у різні роки і різних галузях промисловості, зростання купівельної спроможності робітників, зниження цін на колгоспному ринку. А підміна загальними положеннями конкретного аналізу того, як впливають різні форми матеріального і морального заохочення на трудову активність робітничого класу, не сприяє розкриттю проблеми.

Найважливішою передумовою піднесення трудової ініціативи робітників є зростання їх культурно-технічного рівня. Порівняно з іншими ця проблема привернула найбільшу кількість дослідників¹³. Вони правильно зазначають, що в роки другої п'ятирічки у величезних масштабах здійснювалася підготовка і перепідготовка робітничих кадрів. Це пояснювалося швидким впровадженням нової техніки у різних галузях народного господарства і зростанням лав робітничого класу. Науковці з'ясували, що підготовка і перепідготовка кадрів проводилася через систему шкіл і курсів, гуртків та інших форм навчання без відриву і з відривом від виробництва.

З цих двох каналів підготовки кадрів найменше вивчене їх навчання в стаціонарній мережі. Першими цю прогалину прагнули заповнити історики П. Є. Чабай, Н. М. Казанович і О. О. Воскресенський. В їх працях звертається увага на тісний зв'язок рівня загальної пісьменності з успіхами в піднесенні культурно-технічного рівня робітничого класу. П. Є. Чабай справедливо зазначає, що ступінь технічної грамотності робітників був найважливішою передумовою успішного освоєння ними нової тех-

⁹ П. Лопата, Е. Порохнюк. Назв. праця, стор. 135.

¹⁰ Н. М. Казанович. Про заходи Комуністичної партії України в боротьбі з плинністю робочої сили на підприємствах важкої промисловості в роки другої п'ятирічки.— Питання історії народів СРСР, вип. 13, Харків, 1972, стор. 110.

¹¹ Соціалістична Україна. Статистичний довідник, К., 1937, стор. 91.

¹² Історія робітничого класу Української РСР, т. II, стор. 192—194.

¹³ Е. А. Бондарев. Борьба Харьковской партийной организации за производственно-техническое обучение рабочих на предприятиях машиностроительной промышленности (1933—1935 гг.).— Ученые записки, т. СХХІХ. Труды опорной кафедры истории КПСС, т. 2, Харьков, 1963; його ж. Производственно-техническое обучение рабочих на предприятиях машиностроения Харькова в период всенародного социалистического соревнования за досрочное выполнение второй пятилетки (1935—1937 гг.).— Ученые записки, т. СХІV. Труды кафедры истории КПСС, вып. II. Из истории борьбы КПСС за построение социализма и создание коммунистического общества в СССР, Харьков, 1964; О. О. Воскресенський, Е. О. Бондарев. Виробничо-технічна пропаганда на підприємствах Харкова в роки другої п'ятирічки (1933—1937 роки).— Вісник Харківського університету, № 37. Серія історії КПРС, вип. 5, Харків, 1969; Н. М. Казанович. Діяльність Комуністичної партії України по підготовці індустриальних кадрів робітничого класу в роки другої п'ятирічки.— «УІЖ», 1970, № 9; її ж. Комуністи України в боротьбі за організацію масового технічного навчання на підприємствах важкої промисловості у роки другої п'ятирічки.— Наукові праці з історії КПРС, вип. 45, К., 1971, та ін.

ніки¹⁴. У статті О. О. Воскресенського і Н. М. Казанович вказується на функціонування на початку п'ятирічки виробничо-політехнічних курсів (ВПК) і робітничих технічних шкіл (РТШ). У травні 1933 р. з метою поглиблення виробничої спеціалізації і скорочення строків навчання ВПК і РТШ було реорганізовано у виробничо-технічні курси (ВТК)¹⁵. Такими лаконічними відомостями обмежуються знання істориків про ці курси та школи.

Трохи краще висвітлена історія шкіл ФЗУ, що були основною стаціонарною формою підготовки робітничих кадрів. Пріоритет у цьому цілком належить П. Є. Чабаю, який у згаданій статті навів дані про кількість шкіл і учнів у них в 1937 р., показав реорганізацію системи фабрично-заводського навчання, здійснену на основі рішень Центрального Комітету і Раднаркому СРСР. Цінність цієї розвідки полягає у тому, що автор розкрив форми і методи боротьби партійних, профспілкових і комсомольських організацій за поліпшення роботи шкіл ФЗУ, на основі вибіркових даних зробив спробу проаналізувати освітній рівень, соціальний, віковий і національний склад вступників до них. Нез'ясованими залишилися кількість шкіл, контингент учнів, прийоми і випуски по роках і в цілому за п'ятиріччя. Щоправда, П. Є. Чабай наводить дані про те, що за п'ятирічку школи ФЗУ закінчили 221 126 робітників. Але в літературі трапляється й інша цифра — 211 300 чол.¹⁶ Історикам належить остаточно з'ясувати це питання. Дослідники чомусь не звернули уваги на те, що школи ФЗУ підготували меншу кількість робітників ніж передбачалося планом, і не виявили причини цього недоліку, корені якого, на наш погляд, полягають у збільшенні строків навчання в 1935 р. і відсіві учнів через незадовільне матеріально-побутове забезпечення, особливо в перші роки п'ятирічки.

Більшість істориків вивчала різні форми підготовки і перепідготовки кадрів робітничого класу без відриву від виробництва. Вони правильно зазначають, що це був основний шлях підвищення культурно-технічного рівня робітничого класу, проте свої висновки ілюструють на прикладах деяких галузей промисловості, міст і підприємств за окремі роки. Не досліджене питання про кількість робітників, які навчалися в школах і гуртках технімуму, склали соцтехекзамен, держтехекзамен тощо у різні роки і в цілому за п'ятирічку. Тимчасом відомо, що у 1933—1937 рр. 1 094 436 робітників промисловості і транспорту склали техекзамен. Проте ця цифра чомусь не введена у науковий обіг і не проаналізована. Отже, перед істориками стоїть завдання з'ясувати питому вагу кожної з форм навчання, показати частку всіх форм підготовки і перепідготовки робітників без відриву від виробництва у всій системі технічного навчання.

Дослідники не визначили планові завдання на п'ятирічку і кількість кадрів, підготовлених через систему стаціонарних і нестаціонарних форм навчання. Без цих вихідних даних взагалі не можна говорити про будь-яке задовільне вивчення проблеми підготовки кадрів. Історикам необхідно також показати зміни у кваліфікаційному складі робітничого класу, дослідити підготовку робітників у фаховому, партійному, віковому, національному і статевому розрізах за п'ятирічку в цілому і по окремих роках.

Вкрай недостатньо вивчена і роль виробничого досвіду багатонаціонального робітничого класу країни у підвищенні кваліфікації робітників УРСР. У створенні нових галузей промисловості робітникам та інженерно-технічним працівникам нашої республіки подавали постійну допомогу їх колеги з Москви, Ленінграда, Сталінграда, Уралу, Закавказзя та інших міст і районів країни. Наприклад, на ХТЗ набагато скоротився період налагодження масового виробництва тракторів тільки через використання досвіду тракторних заводів РРФСР. Проблема обміну і взаємного збагачення передовим досвідом між виробничими колективами різних республік заслуговує на особливу увагу істориків.

Важливо, на наш погляд, з'ясувати безпосередній взаємозв'язок між піднесенням культурно-технічного рівня робітників і ростом продуктивності їх праці, зростанням їх технічної грамотності і завоюванням економічної незалежності країни. У другій п'ятирічці збільшення обсягу промислової продукції одержували переважно за рахунок росту продуктивності праці, тоді як у роки першої п'ятирічки — за рахунок збільшення кількості робітників. У зв'язку з цим цікаво було б вивчити, як зростання культурно-технічного рівня робітників вплинуло на ріст продуктивності їх праці. Відомо, що в міру підвищення кваліфікації робітників Радянська держава поступово відмовлялася від використання праці іноземців. Якщо в 1928—1932 рр. вони

¹⁴ П. Є. Чабай. Коммунистическая партия в борьбе за повышение культурно-технического уровня рабочего класса Украины (1933—1935 гг.).— Сборник научных трудов Киевского технологического института легкой промышленности. Кафедра марксизма-ленинизма, К., 1957, стор. 89—91.

¹⁵ О. О. Воскресенский, Н. М. Казанович. Подготовка кадров массовых квалификаций рабочего класса в роки другої п'ятирічки (На матеріалі важкої промисловості України).— Вісник Харківського університету, № 57. Серія історії КПРС, вип. 7, Харків, 1970, стор. 82.

¹⁶ Історія робітничого класу Української РСР, т. II, стор. 190.

працювали у вугільній, металургійній галузях промисловості, на будівництві і на електростанціях республіки, то в 1933 р. 700 іноземних робітників були зайняті тільки у вугільній промисловості і на ХТЗ, а на кінець другої п'ятирічки їх праця практично перестала застосовуватися. Цей важливий аспект боротьби партії за перетворення країни у незалежну в техніко-економічному відношенні державу чекає ще своїх дослідників.

Якісне зростання зазначених вище передумов справило величезний вплив на піднесення виробничої активності робітничого класу. Форми вияву робітничої ініціативи були різноманітними: участь в управлінні виробництвом, у русі раціоналізаторів і винахідників і, нарешті, у соціалістичному змаганні. Як же ці дуже важливі, взаємозв'язані компоненти трудової активності робітничого класу вивчені в історичній літературі?

У роки другої п'ятирічки партія напромадила цінний досвід залучення робітників до управління виробництвом. Його можна використати для розвитку та зміцнення громадських начал в управлінні промисловістю і на сучасному етапі комуністичного будівництва. А проте цей досвід досі не вивчено і не узагальнено. Лише в окремих статтях розглядаються деякі аспекти цієї проблеми, та й то без зв'язку з участю робітників в управлінні виробництвом. Тому зупинимося на найцікавіших й найважливіших сюжетах цієї проблеми.

У 1933—1937 рр. партійні організації надавали великого значення вдосконаленню методів керівництва промисловістю, організації соціалістичного виробництва. Це неможливо було зробити без участі широких мас робітників. Тому партія всіляко залучала їх до справи удосконалювання планування, впровадження технічного нормування, підвищення економічних показників, боротьби з безгосподарністю.

Яскравим проявом трудової активності робітничого класу стала його участь у складанні планів. Зусиллями партії, всіх трудящих, у тому числі й робітників, було розроблено другий п'ятирічний план. На всіх фабриках і заводах уточнювалися завдання п'ятирічки, робітники висували зустрічні плани і тим самим сприяли прискоренню будівництва соціалізму. Вони брали активну участь у підготовці і складанні техпромфінпланів підприємств, в результаті виконання яких підвищилася їх рентабельність і зросла продуктивність праці, знизилася собівартість продукції. У 1935 р. за ініціативою колективу Макіївського металургійного заводу виник рух за прибуткову роботу підприємств, відмову від державних дотацій.

У зв'язку з розвитком стахановського руху робітничий клас брав активну участь у перегляді старих технічних норм. Цей аспект проблеми найбільше зацікавив істориків. У працях М. В. Бельської, Ш. Ф. Агеева і Б. К. Решетняка, Т. Л. Степаненко¹⁸ та інших з'ясовано причини перегляду старих та ефективності нових норм, форми участі робітників у цьому заході. Проте всі ці питання розглядаються поза зв'язком із залученням робітників до управління виробництвом.

Відповідно до рішення уряду в 1933—1934 рр. було вжито заходів щодо перебування управління підприємствами, зокрема проведено деяке скорочення адміністративного апарату, запроваджено принцип єдиначальності тощо. Проте з усієї цієї багатогранної діяльності робітничого класу більш-менш вивчено тільки форми його боротьби з плинністю кадрів і прогульниками: підвищення матеріального добробуту і поліпшення житлово-побутових умов, самозакріплення робітників, виробничо-технічні суди, «чорні дошки» і т. ін. При цьому у працях істориків йдеться про боротьбу за підвищення дисципліни лише в перші роки п'ятирічки, що може створити хибне уявлення, нібито згодом з трудовою дисципліною все було гаразд. Насправді ж протягом усієї п'ятирічки трудова дисципліна лишалася невисокою, а рівень обороту робочої сили більшим. Цікаво в зв'язку з цим з'ясувати процент стійкого прошарку робітників, показати причини недисциплінованості, серед яких неабияку роль відігравали невпорядкованість зарплати, відсутність належної організації праці на ряді підприємств, аварії і простої устаткування, недоліки в постачанні продуктів, промтоварів, у забезпеченні житлом і т. д.

Історики не розкрили і форми участі робітників в управлінні виробництвом, зокрема в роботі партійних комітетів, місцевих Рад, різних нарад працівників окремих галузей промисловості, рад при наркоматах, виробничо-технічних конференцій, органів ЦКК — РСІ, планових і господарських бригад, оперативних груп, організацій, що шефствували над управлінським апаратом (соціалістичне сумісництво), зборів виробничих колективів, виробничих нарад.

¹⁸ М. В. Бельська. Виникнення і поширення руху новаторів у важкій промисловості України (1933—1935 рр.).— «УІЖ», 1960, № 5; Ш. Ф. Агеев, С. К. Решетняк. Харьковская партийная организация в борьбе за развитие социалистического соревнования на машиностроительных заводах Харькова в годы второй пятилетки (1933—1937 гг.).— Ученые записки, т. СXXXIX. Труды опорной кафедры истории КПСС, т. 2, Харьков, 1963; Т. Л. Степаненко. Рух новаторів машинобудівної промисловості УРСР в 1935—1937 роках.— Питання історії народів СРСР, вип. 12, Харків, 1971.

З усіх цих форм зроблено спробу дослідити роботу лише виробничих нарад. Історики П. П. Лопата і О. В. Порохнюк першими ввели у науковий обіг деякі відомості про виробничі наради, вказали на їх особливості в роки другої п'ятирічки (проведення в основному бригадних і групових нарад, а не загальнозаводських і цехових). На цих нарадах вже не тільки обговорювалися підсумки роботи підприємств, а й розглядалися конкретні питання підвищення продуктивності та поліпшення організації праці, виконання господарських планів. У статті розповідається про виникнення нового типу виробничих нарад — стахановських, завданням яких було поширення передового досвіду і впровадження його у виробництво. Автори наводять вибіркові дані про кількість і характер питань, обговорюваних на виробничих нарадах металургійного заводу ім. Г. І. Петровського¹⁹. О. М. Іващенко також описує діяльність виробничих нарад, але порівняно із згаданою вище публікацією нових проблем не порушує²⁰.

Недостатньо вивчена і така форма трудової активності робітничого класу, як участь у русі раціоналізаторів і винахідників. У роки другої п'ятирічки до цього руху залучалися мільйонні маси трудящих. У ньому виявлялися найкращі традиції робітничого класу — творче ставлення до праці, любов до своєї професії, колективізм і трудовий ентузіазм. Зусилля робітників були спрямовані на механізацію виробництва, вдосконалення його технології, дострокове виконання планів. На цю тему підготовлена лише одна спеціальна стаття, автор якої Т. Л. Степаненко простежує розвиток руху раціоналізаторів і винахідників у машинобудівній промисловості республіки, показує форми і методи керівництва ним, на прикладі окремих підприємств аналізує процес зростання творчості робітників і економічний ефект від впровадження раціоналізаторських пропозицій і відкриттів у виробництво²¹. Ця цікава, але обмежена інформація диктує необхідність узагальнення багатого досвіду Комуністичної партії по керівництву творчістю робітників усієї промисловості республіки, з'ясування кількості робітників, що брали участь у русі винахідників і раціоналізаторів, характер пропозицій і відкриттів та їх вплив на зростання продуктивності праці.

Найяскравішою і найефективнішою формою прояву трудової активності робітничого класу є соціалістичне змагання — метод будівництва соціалізму і комунізму. Тому не випадково, що в усіх історичних працях у тій чи іншій мірі приділяється увага соцзмаганням. Водночас історики підготували ряд спеціальних статей²². Ознайомлення з ними показує, що дослідники розкривають таку відмінну рису соцзмагання, як боротьба за освоєння нової техніки. Вони виявили в архівах великий фактичний матеріал про розвиток соцзмагання і його форми, розповіли про організуючу роль партійних організацій у піднесенні трудового ентузіазму робітників, навели деякі вибіркові дані про тих, що змагалися.

Однак історики ще не визначили форми соцзмагання у достахановській період. П. П. Лопата і О. В. Порохнюк вважають формами соцзмагання ударництво, госпрозрахункові бригади, громадсько-технічний екзамен, ізовський рух. О. М. Іващенко — всілякі конкурси, походи за освоєння нової техніки, Ш. Ф. Агеев і Б. К. Решетняк — змінно-зустрічні плани, сигнальні пости, наскрізні бригади, громадські буксири, а А. Л. Фіюшина і М. К. Шатров — виробничі походи і т. п. Очевидно, тут йдеться не тільки про форми соцзмагання, а й форми підвищення культурно-технічного рівня робітничого класу і форми мобілізації трудової активності трудящих. Наприклад, громадсько-технічний екзамен й ізовський рух, в якому визначальною була передача виробничого досвіду, тобто навчання молодих робітників, є формами підвищення виробничої кваліфікації мас. Відсутність ясності у визначенні форм соцзмагання частково пояснюється тим, що в роки другої п'ятирічки воно часто підмінялося різними виробничими походами, конкурсами, які не мали нічого спільного з самим змаганням. Завдання істориків полягає в тому, щоб на підставі наукових критеріїв визначити

¹⁹ П. Лопата, Е. Порохнюк. Назв. праця, стор. 133—134.

²⁰ О. М. Іващенко. Розвиток соціалістичного змагання — найважливіший засіб піднесення культурно-технічного рівня робітників України в 1933—1935 рр.— Наукові записки, т. VIII. Серія історико-філологічна, Житомир, 1958, стор. 36—37.

²¹ Т. Л. Степаненко. Раціоналізаторський та винахідницький рух на Україні в роки другої п'ятирічки (На матеріалах машинобудівної промисловості).— Питання історії народів СРСР, вип. 11, Харків, 1971.

²² Н. Д. Давидова. Комуністична партія — натхненник і організатор масового соціалістичного змагання на Україні в роки другої п'ятирічки.— Наукові записки Київського фінансово-економічного інституту, К., 1956; П. Лопата, Е. Порохнюк. Назв. праця; О. М. Іващенко. Назв. праця; М. М. Матвійчук. Роль партійних організацій Криворізького залізрудного басейну в створенні умов для виникнення чових форм змагання гірників в роки другої п'ятирічки.— Збірник статей викладачів історії КПРС вузів Української РСР, Львів, 1958; Ш. Ф. Агеев, Б. К. Решетняк. Назв. праця; А. Л. Фіюшина, М. К. Шатров. Партійні організації Чорноморсько-Азовського басейну на чолі масового руху новаторів у другій п'ятирічці.— Наукові праці з історії КПРС, вип. 45, К., 1971, та ін.

справжні форми соцзмагання. В цьому плані цікаву думку про те, що на кожному етапі будівництва соціалізму існувала одна певна форма змагання, висловила Т. Л. Степаненко²³. Отже, на початку п'ятирічки такою формою було ударництво, а потім — стахановський рух. Проте необхідно пам'ятати, що й ударництво, і стахановський рух, в свою чергу, мали різні форми прояву трудової активності робітничого класу.

Найбільшу увагу дослідники приділили виникненню і розвитку стахановського руху. Історія цього руху викладена не тільки у більшості згаданих вище статей, а й в працях Д. А. Беннікова, В. П. Сидоренко, Ю. В. Бабка, В. С. Чистякова, А. Д. Пахарєва і М. Ф. Мельника²⁴. У них в основному правильно і повно висвітлюються передумови, суть, розвиток і роль стахановського руху у виконанні другої п'ятирічки. Недостатньо вивченим залишається досвід партії щодо підготовки і поширення руху новаторів. Тимчасом її організуюча роль у розвитку соцзмагання при наявності об'єктивних умов є вирішальною.

У зв'язку з цим необхідно внести деякі уточнення до висновків істориків. Говорячи про виникнення нових форм соцзмагання, І. Є. Ворожейкін зазначає: «Лише деякі з них, ті, що відповідають історичній обстановці і характерові продуктивних сил, дістають загальне визнання і велике поширення»²⁵. З цим висновком у цілому не можна не погодитися. Але не треба забувати і про організуючу роль партійних організацій, від рівня роботи яких багато в чому залежить час народження і ступінь поширення виробничих починань робітничого класу. Наведено з цього приводу один маловідомий факт. У червні 1935 р., тобто за кілька місяців до встановлення рекорду О. Г. Стахановим, забійник тресту «Артемуголь» Мясников за рахунок поділу праці між забійником і кріпильником видобув за зміну 112 т вугілля²⁶. Проте через відсутність належної організаторської роботи партійної організації шахти рекорд не став відомим масам. Цей приклад показує величезну роль суб'єктивного фактору в розвитку соцзмагання.

Принциповим є питання про те, як і чому виник стахановський рух. Більшість істориків правильно вважає, що він був підготовлений багатогранною діяльністю партії. Водночас деякі дослідники дотримуються думки про те, що стахановський рух виник стихійно. Наприклад, М. В. Бельська пише, що «стахановський рух виник самочинно»²⁷. Проте вже давно доведена закономірність народження руху новаторів. Він був випадковим, стихійним тільки у тому розумінні, що виник на шахті «Центральна-Ірміне» і дістав назву стахановського.

На наш погляд, треба уточнити і висновок про те, що стахановський рух з «блискавичною швидкістю» поширився на всі галузі народного господарства. Історичні джерела свідчать, що приблизно до кінця вересня 1935 р. рух новаторів розглядався як специфічний рух шахтарів і не ставилося питання про його поширення на інші галузі промисловості. Спочатку він поширювався переважно на шахті «Центральна-Ірміне», потім за починням Стаханова почали працювати гірники інших шахт Донбасу, і, нарешті, перевіреним на досвіді мас, рух охопив всі галузі народного господарства. При цьому в кожній галузі промисловості він мав свою специфіку (у вугільній промисловості — поділ праці, у машинобудуванні — раціональний розподіл роботи серед членів бригад, у текстильній — обслуговування багатьох верстатів і т. ін.), на що, на жаль, не звертають уваги дослідники²⁸.

²³ Т. Л. Степаненко. Рабочие машиностроительной промышленности Украинской ССР в годы второй пятилетки (1933—1937 гг.). Автореферат диссертации на соискание ученого звания кандидата исторических наук, Харьков, 1971, стор. 9.

²⁴ Д. Бенніков. Развитие социалистического соревнования в Донбассе в 1935 году.— Ученые записки. Труды кафедры марксизма-ленинизма Киевского политехнического института, К., 1956; В. П. Сидоренко. Шляхом великого почину, К., 1965; Ю. В. Бабко. Виникнення і розвиток стахановського руху в промисловості республіки.— Наукові праці з історії КПРС, вип. 23, К., 1968; В. С. Чистяков. Здійснення ленінських ідей керівництва рухом новаторів виробництва в роки другої п'ятирічки.— Наукові праці з історії КПРС, вип. 39, К., 1970; А. Д. Пахарєв. Участь комсомольців Донбасу в стахановському русі (1935—1937 рр.).— Наукові праці з історії КПРС, вип. 39, К., 1970; М. Ф. Мельник. Діяльність КП України по розгортанню соціалістичного змагання серед робітників промисловості республіки у другій п'ятирічці (1933—1937 рр.).— «УІЖ», 1972, № 8, та ін.

²⁵ І. Є. Ворожейкін. Об изучении некоторых вопросов развития советского рабочего класса.— Вопросы историографии рабочего класса СССР, М., 1970, стор. 64.

²⁶ Ю. В. Бабко. Назв. праця, стор. 77.

²⁷ М. В. Бельська. Виникнення і поширення руху новаторів у важкій промисловості України (1933—1935 рр.).— «УІЖ», 1960, № 5, стор. 30.

²⁸ Ш. Ф. Агеев, Б. К. Решетняк. Назв. праця: Т. Л. Степаненко. Рух новаторів машинобудівної промисловості України в 1935—1937 роках.— Питання історії народів СРСР, вип. 12, та ін.

Назрів, як нам здається, час і для визначення періодів у розвитку руху новаторів у роки другої п'ятирічки. Праці істориків і джерела дають всі підстави для виділення двох періодів. Перший: вересень — листопад 1935 р. характерний поширенням руху новаторів серед шахтарів, а потім і в інших галузях промисловості. Тоді у цьому русі брали участь переважно передові робітники, і новаторів було ще небагато. На 200 підприємствах машинобудівної, металургійної, легкої, харчової промисловості і промисловості будматеріалів на 1 листопада 1935 р. працювало 7,6% стахановців. У цей період встановлено окремі виробничі рекорди, але не було досягнуто загального зростання продуктивності праці в промисловості і на транспорті в цілому.

Другий період: листопад — грудень 1935 р. (Всесоюзна нарада передовиків промисловості і транспорту та грудневий Пленум ЦК ВКП(б) — 1937 р. У цей час рух новаторів став масовим. На 1 травня 1936 р. на згаданих вище підприємствах вже працювало 33,4% стахановців. Виникли нові організаційні форми передових методів праці — стахановські зміни, доби, п'ятиденки, декади, місяці у масштабі дільниць, цехів, підприємств і галузей промисловості. Завдяки цьому досягнуто великого зростання продуктивності праці у промисловості і на транспорті в цілому.

У різні періоди діяльність партійних організацій мала свої особливості. Наприклад, у другому періоді широко застосовувалися такі нові, до того невідомі, форми роботи, як наради і зустрічі керівників Комуністичної партії і Радянської держави з кращими виробничниками. Завдання істориків полягає в тому, щоб показати, за допомогою яких форм і методів партійні організації добилися масового залучення трудящих до стахановського руху.

Історія соцзмагання і практичний досвід Комуністичної партії в справі його розвитку не до кінця розкриті й тому, що досі історики, звертаючи головну увагу на економічну сторону соцзмагання, мало приділяють уваги аналізу його соціально-політичних аспектів. Вони не досліджують такі важливі питання, як соціально-психологічні зміни в складі робітничого класу, зростання його класової самосвідомості, політичної активності, що сталися на основі соцзмагання. Досі не визначено загальну кількість тих, хто змагався в кожному році п'ятирічки, їх склад за партійністю, соціальним походженням, освітою, віком, статтю. Все це свідчить про те, що історики ще мають докласти багато зусиль для створення зведеної праці про соціалістичне змагання взагалі і про стахановський рух зокрема.

Підводячи підсумки, слід зазначити, що дослідники нагромадили і більш-менш вдало систематизували певний фактичний матеріал з даної проблеми, зробили перші узагальнення і наукові висновки. Водночас не можна вважати глибоко вивченою ні проблему в цілому, ні окремі її аспекти. Тому найважливішим завданням істориків, як і раніше, залишається створення фундаментальних праць і комплексних досліджень, в яких будуть всебічно охарактеризовані обстановка, передумови і форми прояву трудової активності робітничого класу. Особливу увагу треба звернути на трудову активність робітничого класу всіх видів транспорту, легкої та харчової промисловості і, нарешті, радгоспів і МТС, виробнича діяльність яких досі не досліджувалася.

Такими, на нашу думку, є завдання істориків у справі вивчення проблеми трудової активності робітничого класу в роки другої п'ятирічки.

Ю. В. Б а б а х о

Критика та БІБЛІОГРАФІЯ

**М. Я. ЗАПОРОЖЕЦ.
ИСТОКИ ВЕЛИКИХ СВЕРШЕНИЙ.
В. И. ЛЕНИН И ПАРТИЙНЫЕ
ОРГАНИЗАЦИИ ДОНБАССА,**

*изд-во «Донбасс»,
Донецк, 1972, 239 с.*

Ще задовго до Великої Жовтневої соціалістичної революції Донбас був великим пролетарським центром України і всього Півдня Росії. Під час трьох революцій робітничий клас басейну вписав немало славних сторінок в історію боротьби проти царизму та буржуазії. Останнім часом видано ряд праць, в яких висвітлено його революційну боротьбу, діяльність більшовицьких організацій Донбасу тощо. Серед них слід виділити дослідження М. Г. Гончаренка, В. Я. Борщевського, П. Л. Варгачюка та ін.

У рецензованій книжці вперше послідовно викладено розвиток робітничого руху в шахтарському краї та розкрито діяльність місцевих більшовицьких організацій. Ця монографія має підзаголовок «В. І. Ленін і партійні організації Донбасу». Автор показала зв'язки В. І. Леніна з донецькими більшовиками в дожовтневий період, у роки громадянської війни і мирного соціалістичного будівництва. Як відомо, в Повному зібранні творів і Ленінських збірниках вміщено 146 праць, заміток і документів, що стосуються Донбасу.

Рецензована праця складається з п'яти розділів. У першому розділі автор показує ріст капіталістичної промисловості, процес формування донецького пролетаріату, виникнення більшовицьких організацій та їх діяльність у роки першої російської революції. На жаль, вона чомусь приділила недостатньо уваги депутатським зборам, що виникли під час страйку в лютому 1905 р. у Луганську і поступово перетворилися в своєрідну Раду робітничих депутатів.

Найбільшу наукову цінність становлять ті розділи праці, де йдеться про Жовтневу революцію та громадянську війну. Вони займають більше половини загального обсягу дослідження (стор. 83—208). Під час підготовки і проведення соціалістичної революції ЦК РСДРП(б) по-

давав місцевим більшовицьким організаціям велику допомогу. З цього приводу В. І. Ленін писав: «Ми переконані, що коли наша революція досягла справжніх успіхів, то це тому, що саме владі на місцях, досвідові самих місць ми завжди приділяли найголовнішу увагу»¹. М. Я. Запорожець показує, як при допомозі уповноважених ЦК РСДРП(б) К. Є. Ворошилова, Ф. А. Сергеева (Артема), Г. І. Петровського та ін. більшовики Донбасу готували трудящих до збройного повстання, створювали загони Червоної гвардії тощо. Водночас у книжці висвітлено зв'язки і взаємодопомогу робітників Донбасу і пролетаріату Петрограда, Москви та інших міст країни в боротьбі за владу Рад. Аналізуючи діяльність донецьких більшовиків у дні Жовтня, автор підкреслює, що В. І. Ленін високо цинив боротьбу робітників і селян України проти влади буржуазії.

Авторові слід було детальніше зупинитися на труднощах у роботі місцевих більшовицьких організацій, що дало б змогу розкрити реальну картину тих історичних днів, процес розмежування більшовиків з меншовиками після перемоги Лютневої революції, боротьбу за робітничий контроль і специфіку більшовизації Рад.

Розповідаючи про участь більшовиків Донбасу в роботі VI з'їзду партії, автор зазначає, що від партійних організацій Донецько-Криворізького басейну на ньому були присутні К. Є. Ворошилов, Ф. А. Сергеев (Артем), С. Г. Головін, Я. В. Залмаєв, Т. Н. Кирилєнко та ін., але навіть не згадує, що доповідь на з'їзді зробив посланець луганських пролетарів А. З. Каменський.

М. Я. Запорожець не підрахувала навіть кількості членів більшовицьких організацій Донбасу, а також тих, хто зустрічався з В. І. Леніним.

В останньому розділі рецензованої монографії висвітлено боротьбу партійних організацій в період відбудови народного господарства (1921—1925 рр.). За вказівками В. І. Леніна хід відбудови економіки шахтарського краю, медичне обслуговування трудящих та інші питання

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 344.

неодноразово розглядалися на засіданнях ВРНГ, Раднаркому та з'їздах партії. До речі, тут слід було б вказати, що лише з жовтня 1917 р. до березня 1918 р. ЦК партії та Раднарком 190 разів обговорювали економічне і політичне становище Донбасу. Володимир Ілліч говорив, що Донбас — «...центр, справжня основа всієї нашої економіки. Ні про яку відбудову великої промисловості в Росії, ні про яке справжнє будівництво соціалізму не може бути й мови, ... якщо ми не відбудуємо, не поставимо на належну висоту Донбас»². Він постійно цікавився роботою партійних і радянських організацій басейну і радив, яких заходів необхідно вжити для поліпшення системи управління промисловістю, впровадження господарського розрахунку, здійснення концентрації виробництва (стор. 215). Так, за його порадами три металургійних заводи було об'єднано в трест «Югосталь», головою якого призначено І. І. Межлаука.

У цьому розділі розкрито різноманітні форми і методи розвитку трудової активності мас, що їх використовували партійні організації, зокрема приділено певну увагу комуністичним суботникам, які високо оцінив В. І. Ленін. Автор показує труднощі, що їх доводилося переборювати донецьким більшовикам, які в боротьбі з ворогами лєнінізму витримали екзамен на зрілість.

Недоліками рецензованої праці є відсутність історіографічного огляду, а також невикористання автором матеріалів вороніловградських обласного партійного і державного архівів. Бажано було б дати фотографії активних учасників боротьби за владу Рад у Донбасі. Ці недоліки не знижують загальної позитивної оцінки монографії М. Я. Запорожець, у якій висвітлено деякі важливі питання історії Комуністичної партії України.

І. І. Скрипниченко

² В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 258.

* * *

Книжкова Ленініана продовжує поповнюватися і після відзначення 100-річчя від дня народження Володимира Ілліча. І це цілком закономірно, адже лєнінська тематика настільки складна і багатогранна, що привертатиме увагу ще не одного покоління дослідників.

Рецензована праця М. Я. Запорожець — це оригінальне дослідження, в якому підбито підсумки вивчення радянськими науковцями зв'язків В. І. Леніна з більшовицькими організаціями Донбасу. Автор широко використала твори вождя партії, публікації своїх попередників, центральну і місцеву пресу, спогади учасників революційних подій, численні архівні матеріали.

Як одна з перших у радянській історіографії узагальнюючих праць, присвячених цій проблемі, книжка викличе безпечний інтерес. Тому варто вказати на помилки і прорахунки, яких припустилася автор, передусім у відборі документів до теми свого дослідження. Створюється враження, що до монографії включалися абсолютно всі факти, які вдалося виявити в раніше опублікованих працях чи в архівах, без їх всебічної критичної оцінки, співставлення і перевірки. Інакше не можна пояснити появу в книжці окремих положень, які не підтверджуються достовірними документами.

Відомо, наприклад, що перші соціал-демократичні гуртки в Донбасі виникли з деяким запізненням. Як відзначав у своєму звіті II з'їзду партії соціал-демократичний «Союз гірничих робітників», влітку 1898 р. виник і протягом деякого часу діяв у басейні так званий «Донський комітет» РСДРП¹. Дані звіту підтверджуються також архівними документами і спогадами учасників, з яких видно, що ця «летюча» організація, створена групою катеринославських і кіївських соціал-демократів, видала і поширила кілька листівок-звернень до шахтарів Донбасу, робітників Луганська, Маріуполя, Юзівки і Таганрога². Її діяльність сприяла утворенню соціал-демократичних гуртків у Маріуполі, Юзівці та деяких інших населених пунктах басейну. Тимчасом автор без посилань на будь-які джерела пише про початок діяльності ще в 1895—1898 рр. таких гуртків у Бахмуті, Єнакієвому, Харцизьку, Слов'янську, Макіївці, на Лідіївському і Риківському рудниках, шахтах «Вітка» і «Софія» (стор. 11). Звідки взято ці дані? Якби вони базувалися на достовірних документах, це було б справжнім науковим відкриттям, яке корисним чином міняє усталену думку про зародження соціал-демократичного руху в Донбасі. Але оскільки таких документів немає, це твердження — абсолютно безпідставне.

Як про достовірний факт у книжці говориться про відвідання в 1897 р. Луганська, Краматорська, Костянтинівки, Дружківки та інших міст Донбасу учнем Леніна І. В. Бабушкіним, який начебто допоміг створити там кілька соціал-демократичних гуртків і груп лєнінського напрямку (стор. 12). При цьому дається посилання на справу партархіву Донецького обкому КП України. Але що це за документ? Чий спогад, коли вони написані, які це документи підтверджують їх дані? З подальшої розповіді виявляється, що це рукопис спогадів Г. І. Петровського (стор. 28). Але необхідно враховувати, що в його опублікованих мемуарах немає таких

¹ Другої с'їзду РСДРП. Протоколи, М., 1959, стор. 545.

² Там же; М. Зеликман. Арест Донского комитета РСДРП.— «Летописи революции», 1924, № 3, стор. 108—121.

тверджень. І сам І. В. Бабушкін залишив спогади (написані в 1902 р.), в яких не згадується про цю поїздку. Слід зважити й на те, що для революціонера, який перебував під наглядом поліції, така поїздка була практично неможливою.

Прикрашення подій, бездоказові твердження зустрічаються і в інших місцях праці. Так, М. Я. Запорожець пише, що редакція «Искры» відразу встановила міцні зв'язки з соціал-демократичними організаціями басейну (стор. 16). Між тим нерегулярні зв'язки з «Искрой» підтримували лише деякі донецькі організації. Важко погодитись з тезою автора про оформлення в 1903 р. соціал-демократичних організацій ленінського напрямку в Макіївці та Маріуполі (стор. 19). Для такого висновку про характер партійної організації того часу недосить посилань на статтю в журналі «Спутник партійного работника Донбасса» (1923, № 9) і на справу партархіву, а необхідно ґрунтовно проаналізувати її діяльність, мати її офіційну заяву про підтримку ленінської «Искры» чи хоча б її кореспонденції в «Искре» та дані про її тісні зв'язки з сусіднім комітетом РСДРП ленінського типу. Неправильно описано в книжці і відвідання Ф. А. Сергеевим (Артемом) у 1903 р. соціал-демократичного гуртка Берестово-Богодухівського рудника. Некритично використавши спогади колишніх гуртківців С. А. Кірюшіна і А. Я. Бердовича, автор зазначає, що Ф. А. Сергеев розповів членам гуртка про В. І. Леніна і залишив їм для вивчення ленінську працю «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?» (стор. 19). М. Я. Запорожець не врахувала, що ця праця була видрукована на гектографі дуже незначним тиражем і ще наприкінці XIX ст. стала бібліографічною рідкістю. В архівних документах немає ніяких згадок про її поширення або виявлення під час обшуків чи арештів революціонерів.

Багато застережень треба зробити і проти намагань автора рецензованої монографії перебільшити роль і вплив більшовиків у Донбасі після II з'їзду РСДРП. Вона не могла не знати, що подібні спроби вже піддавалися науковій критиці³. Але, наприклад, визнавши, що комітет Донецького союзу приховав від соціал-демократичних організацій лист В. І. Леніна (стор. 22), вона все ж твердить, що ленінський документ сприяв розмежуванню з опортуністами і згуртуванню навколо рішень II з'їзду РСДРП більшості рудничних і заводських організацій басейну (стор. 24). Ця голослівна заява суперечить фактам. Такими ж бездоказовими є заяви автора про перехід на ленінські позиції соціал-демократичної групи Юзівського металургійного заводу (стор. 23), про оформлення і утвердження на більшовицьких позиціях партійних організацій Горлівки і Петровського (нині — Єнакіїв-

ського) металургійного заводу (стор. 27), виділення більшовицького ядра в партійних організаціях станції Гришине, Авдіївка, Краматорськ, Дружківка (стор. 27), про обговорення на зборах і конференціях соціал-демократами (більшовиками) Дзінбасу рішень III з'їзду партії (стор. 28), про те, що не тільки Луганська, а й інші партійні організації басейну листувалися з Н. К. Крупською (стор. 29).

Деякі меншовики (С. Голубенко, А. Берещанський, Н. Голдобін) у книжці названі більшовиками. Автор навіть цитує як більшовицьку листівку Юзівської групи «В бой за свободу» (стор. 28), хоч це — перевидання листівки меншовицької «Искры»⁴. До речі, упорядників документального збірника «Донбасс в революции 1905—1907 гг.», на який при цьому посилається М. Я. Запорожець, свого часу різко критикували саме за публікацію документів меншовицьких організацій, зокрема цієї листівки⁵. Через два роки Донецьке обласне видавництво підготувало новий збірник документів «Донбасс в революции 1905—1907 годов», з якого всі меншовицькі матеріали було вилучено. Але автор, очевидно, не обізнана з історіографією цього питання.

Слід нагадати, що Донбас був молодим промисловим центром країни. Серед його робітників, особливо шахтарів, було багато недавніх вихідців з пролетарських класів, насамперед селянства, які ще не позбулися дрібнобуржуазних передсудів. Цей дрібнобуржуазний прошарок донецького пролетаріату став базою для поширення ідей меншовиків та інших опортуністів. Саме тому меншовики довго перебували і в керівництві соціал-демократичних груп Донбасу. Лише в Луганському комітеті РСДРП як напередодні, так і, особливо, в роки першої російської революції позиції більшовиків були міцними. Дослідникові потрібно не прикрашати історію, не видавати бажане за дійсне, а реально оцінювати тогочасну обстановку і, спираючись на достовірні документи, показувати всю складність боротьби В. І. Леніна, більшовиків проти засилья меншовиків у соціал-демократичних організаціях Донбасу, за їх перехід на ленінські позиції. І цей перехід таки відбувся, але не в 1903—1905 рр., як це намагається довести автор книжки, а вже після першої російської революції, в деяких місцях навіть ще пізніше, в 1917 р.

Основним джерелом рецензованої праці були мемуари, здебільшого неопубліковані. Це історичне джерело автор використала невміло. Адже кожний факт, кожне положення, які містяться у спогадах і вводяться до наукового обігу, потребують ретельної перевірки. Це стосується і запи-

⁴ Социал-демократические листовки 1894—1917 гг. Библиографический указатель, т. 1, М., 1931, стор. 166—167.

⁵ «Исторический архив», 1956, № 1, стор. 246.

³ «УІЖ», 1965, № 1, стор. 17.

сок таких відомих партійних діячів, як Г. І. Петровський, К. Є. Ворошилов, що їх автор цитує особливо часто, не задумуючись іноді над доцільністю і правомірністю використання того чи іншого свідчення, не порівнюючи їх рукописні спогади з опублікованими і, отже, апробованими самими авторами, не перевіряючи їх даних з іншими документами. Вище вже говорилося про неправильне твердження щодо поїздки І. В. Бабушкіна в Донбас, зроблене на основі рукописних спогадів Г. І. Петровського. Помилковими є й наведені в рецензованій книжці свідчення Г. І. Петровського про те, що в Юзівці у 1905 р. гору взяли більшовики (стор. 28) або ж заява К. Є. Ворошилова, що протягом 1906 р. і перших трьох місяців 1907 р. у Луганську і повіті існувала своєрідна диктатура пролетаріату, і парторганізація через депутатські збори і профспілки керувала всім життям міста (стор. 38). Дослідник повинен був помітити, що ці діячі не включили названі положення в свої пізніше опубліковані мемуари. К. Є. Ворошилов, наприклад, у книзі спогадів писав вже не про своєрідну диктатуру пролетаріату, а про фактичне двовладдя, коли поряд з органами царської влади діяли і депутатські збори⁶. Та й це твердження неточне, бо суперечить обстановці, яка створилася внаслідок введення надзвичайного стану на території басейну після придушення Грудневого збройного повстання 1905 р., а також тогочасним документам Луганського комітету, зокрема його звіту V (Лондонському) з'їздові РСДРП⁷.

У праці наводиться маловірогідний для умов підпілля факт про поїздку до В. І. Леніна в Петербург члена Луганського комітету РСДРП і передачу для Володимира Ілліча корзини з виноградом (стор. 39). Автор посилається на монографію І. Беркіна «Луганская большевистская организация в период первой русской революции» (М., 1947), де не вказане першоджерело, а К. Є. Ворошилов дещо по-іншому розповідає про цю поїздку⁸. Він називає і прізвище цього посланця, цитує його спогади за 1930 р. Автор же, знаючи про це хоча б за книгою Ворошилова, не посилається на них.

М. Я. Запорожець значно прикрашує події, які відбувалися між першою і другою буржуазно-демократичними революціями в Росії. Вона, зокрема, твердить, що в 1912—1914 рр. В. І. Ленін особисто направляв діяльність більшовиків Донбасу (стор. 63), ЦК активно листувався з ними (стор. 68), у другій половині 1914 р. в Донбасі мав місце «масовий революційний протест проти війни» (стор. 72), в

1915 р. у басейні виникли «багаточисельні більшовицькі організації і групи» (стор. 74), «В. І. Ленін не пропустив жодного випадку, щоб особисто передати свої вказівки більшовикам Донбасу» (стор. 77).

У рецензованій монографії є немало помилок і описок. На стор. 5 серед соратників В. І. Леніна по Петербурзькому «Союзу боротьби» називаються І. Х. Лалаянц і П. А. Морозов, які насправді ніколи не працювали у цій організації. До того ж, вони, як і С. І. Голнер (інтелігентка, а не робітниця), не брали безпосередньої участі у створенні марксистських гуртків і груп у Донбасі. На стор. 30—31 говориться про створення більшовиками бойових дружин і називаються імена вчителів П. Дейнеги і Л. Добрової, які насправді були членами есервської організації. Їх, звичайно, можна згадати, але потрібно було при цьому сказати про проведення більшовиками Донбасу ленінської тактики «лівих блоків» і залучення до спільного виступу проти царизму представників інших партій, зокрема есерів. На стор. 34 неправильно названа ленінська праця «До сільської бідноти». На стор. 35 безпідставно згадано Луганськ у числі міст, звідки у грудні 1905 р. приїжджали бойові дружини для подання допомоги горлівським повстанцям. На стор. 40 говориться про розповсюдження прийнятої на II з'їзді РСДРП Програми партії з національного питання, хоч ця частина Програми ніколи окремо не видавалась і не розповсюджувалась, а тут мало йтися про Програму партії взагалі. На стор. 46 до ленінських праць, які освітлювали шлях робітникам у чорні дні століпінської реакції, включено «Аграрну програму соціал-демократії в першій російській революції 1905—1907 років», тимчасом ця праця не розповсюджувалась, бо ще в друкарні поліція конфіскувала і знищила її, а вдруке її видали вже в 1917 р. На стор. 52 сказано, що в 1913 р. Донбас давав 70,2% загальноросійського видобутку залізної руди (насправді це давав Кривбас). На стор. 54—55, посилаючись на архівний документ про віддання в жовтні 1910 р. Юзівки представником ЦК РСДРП, автор пише, нібито цей представник прибув за дорученням Леніна і розповів членам організації про розпочату Володимиром Іллічем підготовку до скликання чергової партійної конференції, хоч для таких тверджень немає ніяких підстав. На стор. 45 і 57 йдеться про участь Г. І. Петровського — тоді робітника одного із заводів у Маріуполі — в утворенні та зміцненні більшовицьких груп у Донбасі в 1908—1909 рр., відвідання ним ряду рудників і заводів басейну напередодні 1 травня 1911 р. На стор. 62—63 автор прагне створити враження, нібито ще до обрання в IV Державну думу Г. І. Петровський передавав донецьким організаціям вказівки В. І. Леніна, зокрема за дорученням ЦК у серпні 1912 р. брав участь в утворенні

⁶ К. Є. Ворошилов. Рассказы о жизни, М., 1968, стор. 264—266.

⁷ «Пролетарий», 2 травня 1907 р.

⁸ К. Є. Ворошилов. Назв. праця, стор. 302.

Юзівсько-Макіївського комітету РСДРП. На стор. 82 без посилань на першоджерела і аргументів міститься твердження про утворення в 1916 р. Донецького комітету РСДРП. Тут же з посиланням на другий том «Історії КПСС» М. Я. Запорожець пише про об'їзд С. І. Голнер багатьох партійних організацій басейну. Але автори згаданого тому не вказали джерела, а сама Голнер у жодному з надрукованих спогадів не писала про таку поїздку.

У ряді випадків автор виявляє недбалість при подачі цифрового матеріалу. З протоколів VII (Квітневої) конференції РСДРП(б) вона запозичила дані про те, що делегати Катеринослава і Донбасу представили 5423 членів партії, але віднесла цю цифру чомусь лише до Донбасу (стор. 90). Посилаючись на працю В. Ваткевича «Луганські більшовики в Жовтневій революції» (К., 1960, стор. 69), М. Я. Запорожець пише, що на перевиборчих зборах 18 вересня 1917 р. більшовики одержали 95% депутатських місць у Луганській Раді, а виконавчий комітет було утворено виключно з більшовиків (стор. 120). Насправді в ході перевиборів більшовики одержали 82 з 120 місць у Раді, 14 з 20 — у виконкомі, 5 з 7 — у президії Ради⁹. Висвітлюючи наслідки виборів до Установчих зборів у Донбасі, автор зазначає, що «за список № 5 (більшовицький) в гірничих районах проголосувало 93 проценти робітників і селян» (стор. 124). Слід сказати, що на виборах в Установчі збори більшовики виступали з списком № 9, а список № 5 належав українським буржуазно-націоналістичним партіям. Разом з російськими есерами вони зібрали більше половини голосів селян. Що ж до більшовиків, то, як і скрізь, вони були партією робітничого класу. За них голосувало в Бахмуті 25, Маріуполі — 32, Юзівці — 47, Луганську — 48, Макіївці — 75, Бахмутському повіті — 31, Слов'яносербському — 36% тих, хто брав участь у голосуванні¹⁰. Успіхи більшовиків були значними, але не такими, як їх зображено у книжці.

Для ілюстрації деяких положень автор іноді необгрунтовано виходить за рамки Донбасу і наводить приклади з діяльності інших більшовицьких організацій. Щоб показати увагу В. І. Леніна до партійних організацій басейну, вона, наприклад, цитує його лист до члена Катеринославської більшовицької організації І. І. Шварца (стор. 29). Але цей лист був написаний в зв'язку з обранням делегата на III з'їзд РСДРП і ніякого відношення не мав до

Донбасу. Проте увагу Володимира Ілліча до цього району можна було проілюструвати на основі свідчень Е. В. Лугановського, який писав, що, направивши в Катеринослав групу партійних працівників, Ленін поставив перед ними завдання проникнути в район діяльності Донецького союзу РСДРП. Автор розповідає про приїзд у 1909 р. в Одесу В. О. Дьоготя, який привіз за дорученням В. І. Леніна в міста Півдня газети «Пролетарий» і «Соціал-демократ» (стор. 49). Але з спогадів Дьоготя видно, що в Донбасі він не був¹¹.

У книжці не завжди використовуються останні досягнення історичної науки. Автор, наприклад, вважає, що досі невідоме прізвище шахтаря-більшовика, який слухав доповідь В. І. Леніна про Квітневій тезі і виступив на її підтримку на зборах більшовиків-делегатів Всеросійської наради Рад (стор. 86). Але воно встановлене, це — делегат від Горлівсько-Шербинівського району Н. І. Дубовий. У праці нечітко говориться про представництво донецьких організацій на VII (Квітневій) конференції РСДРП(б), К. Е. Ворошилова названо «делегатом від більшовиків Донбасу» і доповідачем про справи в басейні (стор. 91). Насправді доповідачем був Ю. Х. Лутовінов, який за дорученням Бюро ЦК вів підготовку до конференції в Катеринославі і Донбасі. На конференції були представники Луганської, Макіївської, Горлівської та Єнакіївської більшовицьких організацій.

Не все гаразд з археографічним оформленням монографії. У ній зустрічаються розбіжності в написанні назв одних і тих же архівів та їх фондів (стор. 41, 54, 55 та ін.). На стор. 16 називається автор і його стаття в «Українському історичному журналі», а на стор. 17 вже дається «глухе» посилання на цей журнал. І такі «глухі» посилання є й на інших сторінках праці.

Автор часто робить посилання на архівні фонди, хоч використані нею документи вже давно введені до наукового обігу іншими дослідниками. Саме так на стор. 44 цитуються і на стор. 45 згадуються листівки Юзово-Петровського комітету, які опубліковані в збірнику документів «Большевики Украины в период между первой и второй буржуазно-демократическими революциями в России» (К., 1960, стор. 139, 211—212). На стор. 47, посилаючись на партархів Донецького обкому КП України, автор розповідає про діяльність профспілки в Луганську, хоч її історія більш детально описана в згаданій книжці І. Берхіна і спогадах К. Е. Ворошилова. На стор. 60 з посиланням на партархів говориться про роботу на Харцизькому заводі М. М. Шверника, тимчасом про все це вже розповів у своїй

⁹ «Голос крестьянина», 22 вересня, 3 жовтня 1917 р.; ЦДАЖР СРСР, ф. 1235, оп. 1, спр. 9, арк. 51—52.

¹⁰ «Звезда», 23 листопада 1917 р.; Очерки истории большевистских организаций Дона (1898—1920), Ростов-на-Дону, 1965, стор. 343—344 (Підрахунки рецензентів).

¹¹ В. Дьоготь. Под знаменем большевизма, М., 1927, стор. 57—58.

брошурі М. І. Маценко¹². І таких прикладів можна наводити багато.

Незважаючи на недоліки, в цілому праця М. Я. Запорожець заслуговує позитив-

¹² Н. И. Маценко. Большевики Донбасса в период реакции (1907—1910 гг.), Донецьк, 1962, стор. 48.

НАША ВОЛЯ — БРАТЕРСТВО,

вид-во «Промінь»,
Дніпропетровськ, 1972, 199 с.

Останнім часом видавництво «Промінь» випустило немало цікавих книг про життя і діяльність трудящих Дніпропетровської, Запорізької, Черкаської областей. Однак досі не було публікацій, в яких в історичному аспекті розповідалося б про допомогу братніх народів нашої країни трудящим Придніпров'я у боротьбі за встановлення Радянської влади, у здійсненні соціалістичних перетворень. Цю прогалину деякою мірою вдалося заповнити авторам рецензованої праці. На численних прикладах вони показали участь народних мас краю в революційному русі, у будівництві соціалізму та комунізму.

Вождь Комуністичної партії і засновник Радянської держави В. І. Ленін приділяв велику увагу розв'язанню національного питання. Викриваючи великодержавних шовіністів та буржуазних націоналістів, він наголошував на необхідності зміцнення дружби та співробітництва між російським та українським робітничим класом. Відомий ленінський вислів про те, що «при єдиній дії пролетарів великоруських і українських вільна Україна *можлива*, без такої єдності про неї не може бути мови», червоною ниткою проходить через усю книжку «Наша воля — братерство». Для катеринославських більшовиків національне питання не було чисто теоретичним, а мало й певне практичне значення. Адже ще до революції з різних міст Росії на промислові підприємства губернії прибували робітники багатьох національностей.

Інтернаціоналізм катеринославських більшовиків, як правильно показано в праці, сприяв швидкому зростанню їх авторитету в ході соціалістичної революції. Вони очолили трудящі маси в боротьбі проти українських буржуазних націоналістів та інших ворогів Великого Жовтня. На допомогу братам по класу прийшли російські робітники, солдати і матроси. В. І. Ленін уважно стежив за розгортанням подій на Україні і викривав підступи її ворогів. Важливу роль у формуванні свідомості трудящих України відіграв ленінський Маніфест до українського народу, в якому викривалася контрреволюційна суть Центральної ради і проголошувалося право ук-

раїнської республіки на самовизначення. Цей маніфест палко підтримали народні маси України.

П. М. Шморгун,
П. Л. Варгатюк

раїнської республіки на самовизначення. Цей маніфест палко підтримали народні маси України.

Надаючи великого значення перемозі Радянської влади у Придніпров'ї, В. І. Ленін особисто дав розпорядження про подання допомоги катеринославським робітникам. На широкому фактичному матеріалі, який уперше вводиться до наукового обігу, в монографії показано, що боротьба за Радянську владу на Катеринославщині носила інтернаціональний характер. Центральний Комітет РКП(б) і особисто В. І. Ленін керували діяльністю місцевих більшовицьких організацій. ЦК РКП(б) направляв на Україну досвідчених партійних та державних працівників. Зокрема, значну військово-політичну, партійну та радянську роботу в містах і селах України, в тому числі на Катеринославщині, проводили М. І. Калінін, П. В. Сталін, А. В. Луначарський, М. В. Фрунзе, К. Є. Ворошилов, С. М. Будьонний і багато інших.

У боях за визволення півдня України, частиною якою була Катеринославщина, разом з російськими та українськими робітниками брали участь поляки, чехи, угорці, латиші. Про все це розповідається у рецензованій праці. Розробляючи цю тему, автори використали раніше невідомі або маловідомі матеріали, які, безумовно, становлять певний науковий інтерес.

На сторінках монографії багато уваги приділено економічній допомозі робітників і селян Російської Федерації трудящим України. Вже у січні 1918 р. РНК виділила для відбудови промисловості Катеринослава 3 млн. крб. Це рішення Радянського уряду свідчило про розуміння ним важливого значення економічного потенціалу Придніпров'я для потреб країни. Як відомо, вся країна відбудовувала Кривбас, надсилаючи техніку, спеціалістів і робітників. У цьому ще раз проявилася дружба російського, українського та інших народів. Завдяки спільним зусиллям гірникам Кривбасу в другій половині 1921 р. вдалося ввести в дію деякі рудники. У 1922/23 господарському році промисловість Криворіжжя перевищила план на 3,4%. Після довгої перерви в липні 1922 р. на заводі ім. Г. І. Петровського почала працювати доменна піч. У 1922/23 господарському році він випустив продукції вдвоє більше, ніж у попередньому. Це була ще одна

перемога на фронті мирного будівництва. Таких прикладів у книжці наводиться немало.

Відбудова народного господарства і будівництво соціалізму вимагали тіснішого об'єднання братніх народів радянських республік. У зв'язку з цим значно посилювався рух за створення союзної держави. Для трудящих Катеринославської губернії, як і всього українського народу, день 30 грудня 1922 р. став великим святом братерства. Про це красномовно свідчать наведені у рецензованій праці резолюції зборів робітників і селян. Починався новий, вищий етап дружби і співробітництва радянських народів.

У жовтні 1928 р. трудящі Радянського Союзу приступили до виконання завдань першої п'ятирічки. План її першого року металурги Дніпропетровської області виконали на 103%. У вересні 1929 р. газета «Правда» надрукувала їх звернення до всіх робітників країни із закликом включитися в боротьбу за перевиконання плану другого року. Цей заклик підтримали шахтарі Донбасу, нафтовики Баку, робітники інших промислових районів Радянського Союзу. Виконуючи свій міжнародний обов'язок, трудящі Дніпропетровщини надсилали для новобудов Уралу, Сибіру, Казахстану, Закавказзя матеріали, обладнання тощо. У 1930—1931 рр. на Дніпропетровському заводі ім. Г. І. Петровського було підготовлено для Кузнецького металургійного заводу близько 250 кваліфікованих вальцювальників, горнових, сталеварів, зварників. Багато спеціалістів цього заводу виїжджали до Магнітогорська, де передавали свій виробничий досвід. Комуністи Дніпропетровська допомагали партійним організаціям Казахстану, Туркменії, Татарії, Таджикистану й інших союзних та автономних республік у здійсненні соціалістичної перебудови сільськогосподарства. Ці та багато інших цікавих матеріалів про творчі звернення трудящих Дніпропетровщини в роки передвоєнних п'ятирічок, про роль взаємних братніх зв'язків у виконанні народногосподарських планів знайдуть читачі у книжці «Наша воля — братерство».

Тяжким випробуванням для радянського народу стала Велика Вітчизняна війна. Партійній організації Дніпропетровської області, яку очолювали секретарі обкому КП України Л. І. Брежнев, С. Б. Задіонченко, К. С. Грушевський, М. М. Кучмій, довелося вирішувати складні проблеми перебудови всього народного господарства відповідно до умов воєнного часу. За короткий строк було демонтовано і відправлено на Схід країни близько 100 тис. вагонів з промисловим устаткуванням. Туди ж вїхали тисячі робітників, інженерів, техніків та члени їх родин. На Уралі, Алтаї, у Сибіру, в середньоазіатських республіках вони разом з росіянами, казахами, татарами, узбеками та представниками інших національностей споруджували нові заводи й давали продукцію для

фронту. Дніпропетровці громилли ворога і на всіх фронтах Великої Вітчизняної війни. 138 чол. з них удостоєні звання Героя Радянського Союзу, а шість — двічі Героя Радянського Союзу.

Перехід до мирного будівництва здійснювався у винятково складних умовах. Лише завдяки допомозі трудящих усіх братніх республік було швидко відбудовано металургійну і гірничорудну промисловість Придніпров'я. Наприклад, з східних районів СРСР на завод ім. Г. І. Петровського надіслано турбогенератори потужністю від 4 до 10 тис. квт, з Уралу — мостові крани та електрообладнання. Це дало змогу змонтувати і ввести в експлуатацію металургійні агрегати. Велику допомогу робітникам та інженерно-технічним працівникам різних підприємств області подали машинобудівники Москви, Ленінграда та інших міст, а колгоспникам і робітникам радгоспів — їх колеги з братніх республік. Трудящі Придніпров'я, зазначав тодішній перший секретар обкому Л. І. Брежнев на VII обласній конференції у 1948 р., при підтримці народів усієї країни досягли вирішальних успіхів у виконанні четвертого п'ятирічного плану. Водночас обласна партійна організація направила на керівну роботу в західні області України 1240 чол.

Протягом наступних п'ятирічок дедалі більше міцніли зв'язки між народами нашої країни, а також між трудящими Дніпропетровської області і країн соціалістичної співдружності. Про все це докладно розповідається в праці «Наша воля — братерство».

Однак рецензована монографія не позбавлена й певних недоліків. Зокрема, не всі матеріали, наведені її авторами, відповідають основній темі книжки. Щодо цього, на наш погляд, дещо слабше написаний розділ «Шляхами відродження». Дослідники використовують будь-яку можливість для викриття суті українського буржуазного націоналізму, але чомусь приділяють мало уваги діяльності буржуазних націоналістів у сучасних умовах, їх намаганням підірвати зв'язки українського народу з іншими народами Радянського Союзу та зарубіжних соціалістичних країн. Трапляються й окремі недоліки редакційного характеру.

Безумовно, в одній праці важко всебічно розкрити всі питання цієї багатогранної проблеми. Однак робота, виконана групою дніпропетровських наукових працівників, заслуговує на визнання.

Монографія «Наша воля — братерство» — хороший подарунок до славного ювілею — 50-річчя утворення СРСР. Вона містить конкретні факти, які яскраво розкривають процес формування нової історичної спільності людей — радянського народу. У книжці знайдуть багато корисного історики, агітатори і пропагандисти.

Я. Г. Злочевський,
А. Ф. Стеценко

О. М. КИСІЛЕВСЬКИЙ.
НА СТАЛЕВИХ МАГІСТРАЛЯХ.
ПАРТІЙНА РОБОТА
НА ЗАЛІЗНИЧНОМУ
ТРАНСПОРТІ УРСР
У РОКИ ЧЕТВЕРТОЇ П'ЯТИРІЧКИ
(1946—1950).

*Видавництво Київського університету,
 1972, 147 с.*

Трудовий подвиг радянського народу, який за неймовірно тяжких умов повоєнної розрухи зумів протягом п'ятиріччя підняти з попелу та руїн знекровлене війною народне господарство СРСР, останнім часом привертає до себе дедалі більшу увагу дослідників. Розкриваючи джерела тих сил, які в процесі відбудови надали творчій праці мільйонів трудівників цілеспрямованості, чіткого ритму та єдності дій, вони одноставно роблять висновок, що найголовнішою з них є керівна роль Комуністичної партії — організатора й натхненника перемог радянських людей у бою і в труді.

Історики УРСР створили ряд праць, де вивчається й узагальнюється досвід діяльності ВКП(б) у відбудові народного господарства. До них належить і монографія О. М. Кисілевського, в якій на основі значної кількості цікавого й вперше використаного фактичного матеріалу досліджується весь комплекс багатограних заходів партії, спрямованих на відбудову залізничного транспорту республіки в роки четвертої п'ятирічки.

Монографія структурно завершена. У чотирьох її розділах, об'єднаних єдиним задумом, з глибокою аргументацією висвітлюється партійно-організаційна та ідейно-виховна робота КП України серед залізничників республіки, а також її конкретний результат — різке підвищення продуктивності праці, основою якого стало соціалістичне змагання, й дострокове виконання сталевими магістралями України четвертого п'ятирічного плану. Автор показує роботу комуністів залізничного транспорту республіки на фоні діяльності Комуністичної партії, спрямованої на відродження народного господарства всієї країни. Це дало йому змогу чітко визначити головні напрямки вивчення проблеми, змалювати успіхи залізничників України на тлі загальнонародної боротьби за якнайшвидше досягнення й перевершення довоєнного рівня розвитку промисловості, сільського господарства та транспорту СРСР.

У першому розділі коротко характеризується стан магістралей країни й республіки після закінчення Великої Вітчизняної війни, наводяться переконливі цифрові дані про страхотливі руйнування і збитки, заподіяні їм фашистськими розбійниками. Значну увагу приділено першим заходам Комуністичної партії, спрямованим на негайну відбудову залізничного транспорту

як однієї з найголовніших галузей усієї радянської економіки. Велику допомогу в цій справі подавали Україні трудящі братніх союзних республік. Вони надсилали необхідне устаткування, інвентар, запасні частини, матеріали, що, як зазначає автор, було яскравим проявом інтернаціоналізму в стосунках між народами СРСР. Детально аналізуючи головні накреслення четвертого п'ятирічного плану відбудови і розвитку народного господарства країни й, зокрема, республіки і ту роль, яка відводилася в ньому залізничному транспортові, автор наголошує, що їх виконання вимагало значного посилення партійного керівництва всіма ділянками соціалістичного будівництва. В цей період у діяльності Комуністичної партії значне місце посідали перебудова і дальше вдосконалення роботи первинних партійних організацій. Автор наводить численні приклади послідовного розгортання внутріпартійної демократії, приведення її організаційних форм і методів у відповідність з вимогами післявоєнного часу.

Наступний розділ присвячений діяльності Комуністичної партії щодо підвищення рівня партійно-організаційної роботи. Детально вивчений процес виконання постанов ЦК ВКП(б) з цього питання, автор послідовно розкриває заходи КП України у справі створення первинних і цехових партійних організацій та партгруп на найважливіших ділянках виробництва, показує, як завдяки цьому невпинно зростала авангардна роль комуністів серед працівників транспорту, розгорталась внутріпартійна робота, поліпшувалось ідейне виховання залізничників.

Вивчення й аналіз документів та матеріалів дали авторові змогу зробити законний висновок про те, що створення політичних відділів на залізничному транспорті було необхідним і своєчасним заходом Комуністичної партії, спрямованим на рішуче поліпшення партійно-організаційної та ідейно-виховної роботи на магістралях країни. Головним у роботі політвідділів стала мобілізація на трудові подвиги залізничників, від дисциплінованості й свідомості яких кінець кінцем залежало відродження магістралей. Основною організаційною силою політвідділів були первинні партійні організації, робота яких тісно пов'язувалася з господарськими завданнями, сприяла найбільш успішному їх вирішенню.

О. М. Кисілевський наводить цікавий фактичний матеріал, який переконливо свідчить, що головною турботою Комуністичної партії в роки четвертої п'ятирічки було підвищення питомої ваги комуністів-залізничників провідних професій на найважливіших ділянках відбудового фронту.

Розглядаючи у третьому розділі питання ідейно-виховної роботи, автор показує велику роботу партії, спрямовану на поліпшення ідейно-політичного загартування комуністів, неухильне поповнення і вдоско-

налення їх знань з марксистсько-ленінської теорії. Виконання постанов ЦК ВКП(б) про підвищення ідейно-теоретичного рівня комуністів дало змогу відновити мережу партійного навчання, поступово перейти від простих його форм до більш складних.

Виходячи з специфіки роботи на транспорті, автор показав, як у складних умовах постійного перебування значної частини залізничників у роз'їздах і розкиданості представників багатьох залізничних професій на величезних територіях партійні організації за допомогою агітколективів забезпечували проведення серед трудящих значної масово-політичної роботи. Усе це максимально сприяло успішному виконанню залізничниками відповідальних завдань четвертої п'ятирічки.

В останньому розділі монографії йдеться про партійне керівництво соціалістичним змаганням на магістралях республіки в досліджуваній період. Автор робить висновок, що змагання стало живою, творчою справою трудящих. Воно виховувало в них соціалістичне ставлення до праці й суспільної власності, формувало високі моральні якості, зміцнювало дисципліну та організованість.

У монографії на конкретних прикладах показано, як в результаті відбудови народного господарства продуктивні сили СРСР зробили різкий крок уперед. Поліпшився матеріальний добробут трудящих, в тому числі й українських залізничників.

**УКРАЇНСЬКА РСР
У РАДЯНСЬКО-УГОРСЬКОМУ
СПІВРОБІТНИЦТВІ,**

вид-во «Наукова думка»,
К., 1972, 290 с.

Будівництво соціалізму та комунізму в країнах світової соціалістичної системи здійснюється в умовах тісного економічного й політичного союзу між ними, основою якого є повна рівноправність, поваження суверенітету й національних інтересів, взаємна вигода і товариська взаємодопомога. В цьому — один з вирішальних факторів розвитку виробничих сил у країнах світової системи соціалізму.

Провідна роль в економічному співробітництві соціалістичних країн, в поглибленні міжнародного соціалістичного розподілу праці належить Радянському Союзові з його могутнім економічним потенціалом.

Яскравим прикладом братерської співпраці соціалістичних країн є тісні й багатогранні зв'язки СРСР з Угорською Народною Республікою, що охоплюють усі сторони їх життя — політичну, економічну, культурну, — і відповідають корінним інтересам обох народів.

Економічні стосунки Радянського Союзу

Підвищився їх культурний рівень, виникли всі умови для високопродуктивної праці й активного відпочинку, зросла турбота про людину — будівника нового суспільства.

Монографія не позбавлена і окремих недоліків. Розглядаючи питання про дальше вдосконалення практики проведення звітно-виборних партійних зборів, варто було б дати конкретний цифровий матеріал про склад новообраних партійних комітетів, партстаж їх членів, якісний підбір секретарів парткомів тощо (стор. 47—52). Це дало б змогу скласти більш предметне уявлення про партійний актив залізничних магістралей УРСР. Бажано було б дещо ширше показати партійне керівництво діяльністю громадських організацій трудящих, розширивши коло питань, якими вони займалися. Не лише ілюстративний, але й узагальнюючий матеріал про авангардну роль комуністів у всенародному розгортанні соціалістичного змагання (стор. 127—128) позбавив би виклад деякої декларативності у цьому питанні.

В цілому ж багатопланова монографія О. М. Кисілевського — ще один вагомий внесок у літопис тих років, історія яких, за висловом Л. І. Брежнєва, «мабуть, посправжньому ще не написана...»¹

І. О. Овсій

¹ Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 2, К., 1971, стор. 88.

та Угорщини розширюються і поглиблюються на основі Комплексної програми соціалістичної економічної інтеграції, перевага, як правило, надається новим, прогресивним формам об'єднання економічних зусиль двох країн.

Вагомий вклад у зміцнення радянсько-угорського співробітництва вносять разом з іншими республіками нашої багатонаціональної Батьківщини Українська РСР, економіка якої становить невід'ємну частину всієї економіки Союзу РСР і розвивається за єдиним загальносоюзним народно-господарським планом. За роки Радянської влади Україна стала могутньою індустріальною державою з високим рівнем промислового і сільськогосподарського виробництва. В радянсько-угорських економічних взаєминах вона бере участь шляхом виконання певних зобов'язань, передбачених договорами, укладеними між Радянським Союзом та Угорською Народною Республікою.

Роль Української РСР у співробітництві двох країн визначається не тільки її індустріально-економічним і культурним розвитком. Цьому сприяють також і вигідне географічне розміщення республіки, широко розгалужена сітка залізниць та автомобільних магістралей з дуже зручними вихода-

ми до державного кордону СРСР з Угорщиною.

У вітчизняних та зарубіжних дослідженнях литанню про радянсько-угорські економічні відносини приділено немало уваги, однак участь у цих відносинах союзних республік, зокрема УРСР, висвітлено, на наш погляд, ще недостатньо.

Цінність рецензованої монографії якраз і полягає в тому, що її автори, розглядаючи різноманітні аспекти, форми і принципи радянсько-угорського співробітництва, спробували визначити ту роль, що відіграє у ньому Українська РСР.

В праці детально проаналізовано політичне співробітництво двох країн у перше десятиріччя після визволення Радянською Армією Угорщини від фашистського ярма. На конкретних прикладах показано участь України в боротьбі Радянського Союзу на Паризькій мирній конференції 1946 р. за демократичне вирішення політичних і військових пунктів мирного договору з Угорщиною, ті зусилля, яких доклали делегації СРСР та УРСР у справу прийняття УНР до Організації Об'єднаних Націй, що сприяло зростанню міжнародного авторитету братньої соціалістичної держави.

Автори всебічно розкривають процес дальшого розвитку радянсько-угорського політичного співробітництва на новому історичному етапі (1956—1970 рр.), показують інтернаціональну солідарність трудящих нашої країни з угорським народом під час ліквідації ним контрреволюційного заклоту восени 1956 р., вклад УРСР в боротьбу проти спроб імперіалізму використати ООН для втручання у внутрішні справи Угорської Народної Республіки, посилення спільних дій Угорщини та Радянського Союзу, зокрема Української РСР, у справі зміцнення миру і безпеки народів.

Оцінюючи значення радянсько-угорського політичного співробітництва, Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев у промові на мітингу радянсько-угорської дружби, що відбувся 30 листопада 1972 р. на Чепельському металургійному і машинобудівному комбінаті в Угорщині, зазначив: «Дедалі тіснішим стає політичне співробітництво соціалістичних держав. Можна без усяких застережень сказати, що немає практично жодної великої акції на міжнародній арені, щодо якої ми б не були єдині. Саме тому зростає результативність нашої спільної зовнішньої політики»¹.

Економічне співробітництво Радянського Союзу та Угорської Народної Республіки, у всіх формах якого втілена ідея пролетарського інтернаціоналізму, базується на міжнародному соціалістичному розподілі праці, що дедалі більше розвивається. Це дає змогу одержати максимальну користь від міжнародної спеціалізації та кооперування для оптимального використання матеріальних і трудових ресурсів, для поступового вирівнювання рівнів економічного розвитку.

¹ «Радянська Україна», 1 грудня 1972 р.

Розглядаючи в історичному аспекті різні форми радянсько-угорського економічного співробітництва — координацію народногосподарських планів, науково-технічне співробітництво, спеціалізацію та кооперування виробництва, зовнішню торгівлю, спільне будівництво народногосподарських об'єктів, розробку природних ресурсів тощо, — дослідники показують участь у них Української РСР.

У праці проаналізовано, як на практиці здійснюється погодження і координація народногосподарських планів обох країн, починаючи з початкового етапу — координації зовнішньоторговельної діяльності — аж до погодження народногосподарських планів безпосередньо у сфері виробництва.

Автори детально висвітлюють вплив економічного співробітництва на розвиток провідних галузей промисловості УНР і доводять висновок, що завдяки міжнародному соціалістичному розподілу праці, безкорисливій допомозі соціалістичних країн, в першу чергу Радянського Союзу, в Угорщині створились умови для зміни структури промислового виробництва, зародження і швидкого розвитку нових галузей промисловості.

Народна Угорщина в братерській сім'ї соціалістичних країн успішно освоїла суднобудування, верстатобудування, виробництво порталних кранів, комплексного фабрично-заводського устаткування, точної апаратури, підшипників, вакуумної техніки, медикаментів, одягу, взуття і т. д. Нині в експорті країни провідне місце належить продукції важкої промисловості, а основні її споживачі — держави РЕВ, перш за все, Радянський Союз, в тому числі й Українська РСР.

У праці глибоко розкрито участь нашої республіки в радянсько-угорській міждержавній спеціалізації і кооперуванні виробництва, наприклад, в галузі хімічної промисловості і хімічного машинобудування, виробництва прокатного устаткування, у спільному для двох держав будівництві важливих міжнародних об'єктів; показано, що роль УРСР в радянсько-угорському науково-технічному співробітництві та міжнародному обміні дедалі зростає.

Важливою формою економічного співробітництва Союзу РСР та Угорщини є торгівля між ними, яка здійснюється на основі державної монополії. Автори справедливо зауважують, що помітною особливістю радянсько-угорських торговельних відносин на сучасному етапі є те, що вони базуються на довгострокових угодах. Плановий розвиток товарообороту забезпечує кожній із сторін своєчасні поставки, необхідні для забезпечення високих темпів розширеного соціалістичного відтворення машин, устаткування, сировини тощо, а також створює для них гарантований ринок збуту. Завдяки цьому обсяг товарообороту між нашими країнами швидко зростає. У 1971 р. він збільшився, порівняно з 1946 р., більш як у 65 разів. У 1938 р. торгівля Угорщини з

Радянським Союзом складала тільки 0,1% всього її зовнішньоторговельного обороту, в 1950 р.— 25%, а в 1971 р.— понад 33%.

Радянський Союз більш ніж на половину забезпечує потреби угорської промисловості в сировині і, одночасно, є найзначнішим покупцем угорських промислових виробів. В радянському експорті до Угорщини провідне місце займають сировинні товари, машини та устаткування, хімічні товари, кольорові й рідкісні метали, прокат чорних металів і т. д. Основні товари радянського імпорту з УНР — це машини та устаткування, продукція хімічної, суднобудівної, легкої та харчової промисловості, ліки, медичні інструменти та ін. Така структура міждержавного обміну відповідає інтересам обох країн.

Досліджуючи участь Української РСР в зовнішньоторговельному обміні Радянського Союзу та Угорщини, автори використовують значний фактичний матеріал, що всебічно висвітлює це питання на різних етапах радянсько-угорського співробітництва. Аналіз структури поставок нашої республіки до Угорщини і питомої ваги товарів цієї країни в імпорті УРСР переконливо доводить, що могутній економічний потенціал Радянської України дає їй можливість брати активну участь в зовнішньоекономічних зв'язках Союзу РСР з Угорською Народною Республікою.

Певну увагу в рецензованій праці приділено співробітництву Радянського Союзу і Народної Угорщини в межах РЕВ у галузі спеціалізації та кооперування. «Радянський Союз і Угорщина об'єднують свої зусилля і у виробництві алюмінію, і в автомобілебудуванні, і в переробці нафтопродуктів, і в створенні електронно-обчислювальної техніки. Попереду у нас широке поле діяльності. Ми й далі будемо всіляко зміцнювати наші економічні зв'язки»², — говорив на мітингу радянсько-угорської дружби в Чепелі Л. І. Брежнев.

Послідовно висвітлюючи основні форми радянсько-угорського економічного співробітництва, автори на конкретних прикладах простежують його неухильний ріст і ефективність, що сприяє посиленню економічної могутності не тільки двох братніх країн, але й усієї соціалістичної системи.

В дослідженні детально проаналізовано

становлення, розвиток і зміцнення радянсько-угорського співробітництва в галузі науки, освіти, літератури, мистецтва та культури і участь у ньому Української РСР. На конкретних прикладах авторський колектив переконливо показує, як широкий науковий і культурний обмін, що існує між нашими країнами, служить їх взаємному збагаченню. Так, співробітництво в галузі науки дозволяє обидвум зусилля радянських і угорських вчених на вирішенні важливих і актуальних проблем, а координація планів наукових робіт допомагає уникати паралелізму та дублювання, заощаджує засоби і час. Велике значення для зближення наших країн, для інтернаціонального виховання трудящих мають і культурні зв'язки, в які Українська РСР постійно вносить свій вагомий вклад.

У праці чітко визначено періодизацію радянсько-угорського співробітництва, перший етап якого охоплює час з 1945 по 1948 р. включно, другий — з кінця 40-х до середини 50-х років, після чого настає якісно новий період, що тривав до кінця 60-х років. Така періодизація сприяє вірнішому розумінню характеру взаємин двох братніх країн.

Разом з тим автори недостатньо висвітлили позитивний вплив нової системи планування та управління народним господарством і Комплексної програми економічної інтеграції на різні форми економічного співробітництва. На наш погляд, праця значно виграла б, коли б у ній було досліджено питання про те, як відбувається вдосконалення планування та економічного стимулювання на організаційних і економічних формах зв'язку промисловості з зовнішньою торгівлею Угорщини, показали їх вплив на дальше зміцнення і розширення радянсько-угорського співробітництва. Більше уваги слід було звернути на роль РЕВ і Комплексної програми у зближенні економіки двох братніх країн.

Незважаючи на ці недоліки, рецензована праця — актуальне і корисне дослідження, що містить у собі великий фактичний матеріал, необхідний для наукових працівників, викладачів вузів, учителів історії та географії, пропагандистів, а також усіх, хто цікавиться історією, економікою, життям і культурою народів братніх країн, закономірностями розвитку економіки світової соціалістичної системи.

Ю. М. Лавриненко

² «Радянська Україна», 1 грудня 1972 р.

**КАТАЛОГ
ПЕРГАМЕНТНИХ ДОКУМЕНТІВ
ЦЕНТРАЛЬНОГО ДЕРЖАВНОГО
ІСТОРИЧНОГО АРХІВУ УРСР
У ЛЬВОВІ. 1233—1799,
вид-во «Наукова думка», К.,
1972, 675 с., іл.**

В останні роки з'явилося чимало наукових описів документів і півтвічків по різних вітчизняних, зокрема українських,

архівосховищах. Створення таких видань зумовлене вимогами сучасної історичної науки, для якої наступного етапу розвитку якої характерне поглиблення аналізу джерел і прагнення до узагальнення свідчень всього існуючого комплексу документів. Підтвердженням сказаного є рецензований «Каталог».

Варто відзначити, що пергаментні листочки у джерелознавстві особливе місце, адже на цьому «вічному» матеріалі писались, як правило, дуже важливі докумен-

ти, чинність дії яких передбачалась на багато десятиків років, а то й століть уперед. Пергаментні документи — це історичні джерела неабиякого значення, і сама вже систематизація і бодай коротке анотування їхнього змісту дають досліднику важливий матеріал.

«Каталог» складається з передмови, наукового опису 1134 пергаментів XIII—XVIII ст. і цілої системи покажчиків. Необхідно підкреслити ту обставину, що більше двох третин описаних у каталозі документів не публікувалися навіть у скороченому вигляді. Отже, видання вводить читача у світ маловідомих джерел.

Приємно відзначити високу наукову культуру «Каталога», виданого українською, російською, англійською і французькою мовами. Упорядники зуміли подолати труднощі, пов'язані з специфікою роботи з пергаментними документами, виявили знання прещкої, латинської, давньонімецької та інших активних мов середньовіччя, показали себе обізнаними з сфрагістикою, геральдиком та іншими допоміжними дисциплінами. Прийняті у «Каталозі» форма і структура анотацій відповідають сучасним науковим вимогам. Анотації досить конкретні й докладні, у них називаються всі необхідні для різнобічного використання документа характеристики, історичні терміни, особові та географічні назви.

Видання прекрасно ілюстроване кольоровими і чорно-білими зображеннями документів, їхніх фрагментів, печаток тощо. Не будемо розглядати низку суто спеціальних питань, наприклад, щодо правомірності включення до «Каталога» виконаних на пергаменті фальсифікатів (зауважимо, що нам особисто воно здається вірним, тому що фальсифікати певною мірою відбивають аналогічні за формою та змістом автентичні документи свого часу). «Каталог» відповідає суворим вимогам сучасної археографії та дипломатички. Хотілося б звернути увагу читача на деякі аспекти використання його матеріалів у загальноісторичних дослідженнях.

Оскільки більша частка описаних у «Каталозі» документів (756) відноситься до XIV—XVI ст., варто зупинитися на пергаментях цього періоду. Треба взяти до уваги, що ранні документи більше важать, звичайно, як історичне джерело, бо репрезентують періоди, недостатньо відображені в наявних писемних пам'ятках.

Описані у «Каталозі» документи розкривають широку й різноманітну картину політичного, економічного й культурного життя західноукраїнських земель доби феодалізму. Матеріали цього видання особливо багато дають для історії міст Галичини, насамперед, Львова.

Серед пергаментів XIV ст. привертають увагу праоти князя Владислава Опольського 70-х років, звернені до львів'ян (№ 13, 14, 16), які проливають догадливе світло на правовий статус Галицької землі в складі Польського королівства. Перга-

ментні документи цього періоду розповідають про рівень класової диференціації в західноукраїнських містах, стан сільського господарства і ремесла, зміцнення економічного становища місцевого панства за рахунок трудового народу. З описаних у «Каталозі» пам'яток XIV ст. можна скласти уяву про зростання церковного землеволодіння, накопичення церквою рухомого й нерухомого майна, зокрема будиноків, млинів, рибних ставів тощо (№ 39, 43 та ін.).

Подібно до пергаментів XIV ст., відбиті у «Каталозі» документи XV ст. поглиблюють уявлення про характер господарства західноукраїнських земель, феодальні повинності залежних від короля і магнатів селян та міщан («подимне», «поплужне» тощо). Перед читачем постають досить розвинені системи кредитних відносин і лихварства (№ 95, 99, 104). Цікаво відзначити, що в пергаментях XV ст. неодноразово виступає в ролі кредитора короля саме місто Львів (наприклад, № 125, 140 р.).

Надзвичайно важливими для розуміння принципів дії львівського права складу товарів у середині XV ст. є документ № 144 (1444 р.), яким уряд заборонив італійським купцям провозити через Львів товари до Волощини, отже, відносно складське право Львова інколи набиало абсолютного значення*. Втім, у цілому воно в XIV—XVII ст. мало відносну дію, принаймні для українських купців з Коломиї, Снятина та інших західноукраїнських міст, про що свідчить, наприклад, пергамент № 191 (1460 р.).

Численні документи XV ст. розповідають про будівництво костелів у містах і селах Галичини і Волині, заснування католицьких шкіл, обростання католицької церкви землями та іншими маєтностями. Все це робилося при повній підтримці уряду Польщі і сприянні міських властей, оскільки так званій патриціат Львова, Володимиря, Галича, Сяника та інших міст складався з іноземних колоністів, насамперед поляків і німців, яким були чужі мова і культура місцевого українського населення. І в наступних століттях на Західній Україні продовжувався наступ католицизму і його прислужника — уніатської церкви, про що красномовно свідчать пергаментні документи XVI—XVIII ст., описи яких уміщені в «Каталозі».

Серед пергаментів XVI ст. увагу привертають численні акти, що ілюструють особливості внутрішньої і міжнародної торгівлі західноукраїнських купців, відбивають тривалу боротьбу багатого львівського купецтва за збереження давніх привілеїв шляхового примусу, згідно якого, наприклад, польські, німецькі, італійські та інші іноземні купці, що їхали західноукра-

* Див. про це докладно: М. Ф. Котляр р. Галицька Русь у другій половині XIV — першій чверті XV ст., К., 1968, стор. 31—35.

їнськими землями до торгів Сходу, не мали права обмінати Львів, а повинні були приїздити туди і продавати там свої товари (№ 299, 456, 505).

Ціла низка пергаментів «Каталога» XVI ст. розповідає про численні й невдалі спроби польського уряду впорядкувати митну систему, про виступи західноукраїнського купецтва проти сваволі великих феодалів, що незаконно перегороджували торговельні шляхи власними митницями (№ 388, 490).

Підсумовуючи «торговельні аспекти» пергаментних документів XV—XVI ст., відзначимо, що всі вони малюють Львів як один з великих центрів світової торгівлі тих часів, а ряд інших західноукраїнських міст характеризують як важливі посередницькі пункти цієї торгівлі.

Важко перелічити основні сюжети, відбиті в пергаментних «Каталогах». Особливої уваги заслуговують численні пергаментні документи XIV—XVII ст. з історії вірменської колонії у Львові, члени якої залишили яскравий слід у ремеслах і торгівлі міста.

Не можна не спинитись на використанні «Каталога» в дослідженнях з допоміжних історичних дисциплін. Про значення цього видання для археографії, дипломатики та її загального джерелознавства не доводиться говорити. Звернемо увагу на можливість матеріалів «Каталога» в галузі сфрагістики. Складачі постійно тримають у полі зору печатки, дають їм докладну атрибуцію з посиланнями на каталоги, вмі-

щують фотографії найважливіших пам'яток; все це само собою може стати основою цікавого сфрагістичного дослідження.

У пергаментних «Каталогах» неодноразово зустрічаються різноманітні назви мір та систем мір західноукраїнських земель XIV—XVIII ст. Це — добрий матеріал для знавця історичної метрології. Рецензоване видання згодиться й дослідникові-нумізматові. Наприклад, порівнюючи записи грошового характеру в пергаментних початку XV ст., можна дійти висновку, що термін «білі гроші» (№ 56, 1412 р.) є синонімом терміну «руські гроші». Матеріали «Каталога» підтверджують думку про велике поширення празьких грошів у західноукраїнському обігові XV ст. і про збереження ними значення популярного засобу купівлі-продажу протягом більшої частини XVI ст.

Оцінюючи «Каталог» в цілому, слід визнати його позитивним явищем нашої історіографії. Він викличе інтерес у численному кола дослідників. Сказане не означає, що у рецензованій праці немає недоліків. Ряд анотацій невдало сформульовано, трапляються термінологічні помилки. Не зазначено масштаб, у якому подано той чи інший документ на ілюстрації, як це звичайно робиться у виданнях такого типу. Хотілося б бачити в анотаціях палеографічні характеристики документів. Однак все це не впливає на загальну позитивну оцінку «Каталога».

М. Ф. Котляр

Л. О. ЛЕЩЕНКО. СРСР І КАНАДА В АНТИГІТЛЕРІВСЬКІЙ КОАЛІЦІЇ,

вид-во «Наукова думка», К., 1973, 207 с.

Антигітлерівська коаліція, яка характеризувалася безпрецедентним досвідом тривалого воєнного співробітництва капіталістичних держав з СРСР, закономірно була й залишається першорядним об'єктом досліджень радянських і зарубіжних істориків.

У рецензованій монографії Л. О. Лещенка увага зосереджується на актуальних, але, на жаль, недостатньо висвітлених проблемах радянсько-канадських відносин у роки другої світової війни. Автор всебічно досліджує боротьбу демократичних сил Канади проти фашизму, за союз і бойове співробітництво з СРСР, розкриває закономірності руху солідарності канадського народу в антифашистській боротьбі, визначає його етапи, особливості й форми, показує еволюцію радянсько-канадських відносин, основні тенденції у цьому процесі.

Грунтуючи свою працю на марксистсько-ленінській методології, історик використав

широке коло джерел, у тому числі й іноземних. Особливий науковий інтерес становлять матеріали, виявлені у Центральному державному архіві Жовтневої революції і соціалістичного будівництва СРСР (фонд Всесоюзного товариства культурного зв'язку з закордоном, Всеслов'янського комітету, ТАРС, Антифашистських комітетів радянських жінок, молоді), у Центральному архіві ВЦРПС та ін. Це дозволило авторові вперше ввести у науковий обіг багато нового і цікавого, що значно розширило існуюче в радянській історіографії уявлення про зміст і характер демократичного антифашистського руху в Канаді в роки другої світової війни.

У першому розділі монографії дається стисла, але ґрунтовна характеристика внутрішньо-політичного становища в країні, її зовнішньої політики на початку другої світової війни.

Науковець показує, що закони воєнного часу, прийняті в зв'язку із вступом Канади у війну (вересень 1939 р.) і які на перших порах спрямовувалися проти демократичних сил країни і особливо проти комуністів, призвели до обмеження загальнодемократичних прав і свобод, ак-

тивізації сил махрової реакції. У зовнішній політиці канадський уряд йшов у фарватері «мюнхенського» курсу англійських правлячих кіл. Канада не мала навіть дипломатичних відносин з СРСР, а канадські ультра закрикали допомогти з Гітлером про «хрестовий похід» проти Радянського Союзу.

В праці детально аналізуються ті якісні зміни в суспільно-політичному житті Канади, що сталися після нападу фашистської Німеччини на СРСР (розгортання руху за підтримку Радянського Союзу, припинення переслідувань демократів, звільнення антифашистів з в'язниць тощо).

Першими у рух солідарності з Радянською країною включилися прогресивні організації канадських росіян та українців, які створювали комітети допомоги Батьківщині, сприяли консолідації демократичних сил Канади, проводили антифашистські мітинги і демонстрації, збирали кошти у фонд допомоги радянському народові. 26 липня 1941 р. в Торонто почало функціонувати Українське товариство допомоги батьківщині. Воно ставило за мету організацію всілякої допомоги радянській країні в антифашистській боротьбі.

Автор наводить дані, які свідчать, що за роки другої світової війни 40 тис. канадських українців увійшли до збройних сил Канади (це становило більше половини українського дорослого чоловічого населення в Канаді).

В праці наголошується, що вирішальне значення у розвитку демократичного антифашистського руху в Канаді мав робітничий клас. Позитивним у монографії є й те, що головна тема дослідження висвітлюється на загальному фоні міжнародних подій, простежується їх взаємозв'язок і взаємовплив.

Висвітленню питань, пов'язаних з встановленням дипломатичних відносин між СРСР і Канадою 12 червня 1942 р., правомірно відведене значне місце. Зібраний матеріал переконливо показує благотворний вплив цієї події на розвиток радянсько-канадських зв'язків. Так, якщо у 1940 р. канадський експорт до СРСР становив лише 591 тис. дол., а в 1941 р. — 5331 тис. дол., то до травня 1943 р. Радянський Союз одержав канадських товарів на 100 млн. дол., не рахуючи продуктів харчування і медикаментів. Канадська громадськість реально усвідомлювала вирішальне значення участі радянського народу в боротьбі проти фашистської Німеччини й розуміла, що допомога СРСР відповідає життєвим інтересам канадського народу.

У другому розділі дослідження висвітлюється солідарність канадців з Радянським Союзом у період корінного перелому в ході другої світової війни. Автор наводить цікаві дані про те, як реагувала канадська громадськість на перемоги Червоної Армії під Сталінградом і на Кур-

ській дузі, про посилення руху за розширення допомоги СРСР та відкриття другого фронту.

Навесні 1944 р. діюча канадська армія налічувала 251 тис. чол. Характеризуючи участь канадських військ у бойових операціях, науковець зазначає, що, маючи порівняно невеликі збройні сили, Канада зробила вагомий внесок у воєнні зусилля союзників передусім шляхом виробництва озброєння, стратегічних матеріалів, сировини і продовольства.

Узагальнюючі матеріали про воєнні поставки Канади союзникам наводяться у третьому розділі, присвяченому заключній фазі війни в Європі. За обсягом виробництва військового спорядження Канада посідала четверте місце після СРСР, США, і Великобританії, а в 1944 р. навіть випередила останню за виробництвом боеприпасів. За роки другої світової війни в Канаді було випущено 794 тис. автомобілів, 900 тис. гвинтівків, 244 тис. легких кулеметів, 16 тис. літаків, 6500 танків і самохідних гармат, 391 транспортне судно, 486 ескортних кораблів, 3500 різноманітних суден спеціального призначення. Понад 70% канадської воєнної продукції йшло на задоволення потреб збройних сил союзників. Дослідник підкреслює, що 85,5% канадських поставок одержала Великобританія, 6,8% — СРСР.

Проведений істориком аналіз допомагає краще уявити місце і роль Канади в спільних зусиллях країн антигітлерівської коаліції і значення канадських поставок Радянському Союзу. Ці поставки, як правильно зазначає Л. О. Лещенко, «мали істотне значення у прискоренні розгрому агресорів, але в цілому вони становили лише кілька відсотків того, що виробило радянське народне господарство за роки минулої війни для потреб фронту і тилу» (стор. 91).

В монографії змістовно висвітлюється плідна діяльність Канадського товариства допомоги Росії, Національної ради канадсько-радянської дружби, Канадської Всеслов'янської організації та їх роль у налагодженні й зміцненні дружніх зв'язків і співробітництва канадського і радянського народів.

Значну увагу автор приділив аналізові культурних контактів, які зміцнювали дружбу і солідарність між народами Канади і СРСР. Досліджуючи еволюцію руху солідарності демократичної громадськості Канади з СРСР, автор характеризує й ті реакційні сили, що намагалися всілякими засобами підірвати канадсько-радянське співробітництво, отруїти канадців антикомунізмом. Книжка завершується важливими висновками про загальні принципи і особливості канадського руху солідарності з Радянським Союзом.

Рецензована монографія не позбавлена й деяких недоліків. У порівнянні з чіткими узагальненнями матеріалу про державні поставки дещо розпороченими виглядають цікаві дані про допомогу різних

канадських громадських організацій радянському народу.

В другому розділі праці неодноразово (стор. 146, 158) фігурує теза про взаємний культурний обмін між Канадою і СРСР, а фактичний матеріал ілюструє головним чином поширення знань про СРСР у Канаді. Варто було б чіткіше визначити ставлення головних буржуазних політичних партій Канади до питання про відкриття другого фронту в Європі. В тексті зустрі-

чаються окремі повторення про створення національних комітетів (стор. 123 і 136), про книжку Картера (стор. 150 і 157 та ін.).

Оцінюючи монографію в цілому, слід сказати, що це — цінне наукове дослідження з історії антигітлерівської коаліції, яке помітно поповнить радянську історіографію другої світової війни.

В. С. Бруз

А. С. ЗАВ'ЯЛОВ. НАЦИОНАЛЬНИЙ ФРОНТ ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ ГЕРМАНИИ И СТРОИТЕЛЬСТВО СОЦИАЛИЗМА В ГДР.

*Учебное пособие,
Днепропетровск, 1971, 51 с.;*
**ВОПРОСЫ ИСТОРИОГРАФИИ
И МЕТОДОЛОГИИ ВСЕОБЩЕЙ
ИСТОРИИ.**

*Сборник научных статей,
Днепропетровск, 1971, 143 с.;*

Война без пистолетов,

*вид-во «Промінь», Дніпропетровськ,
1971, 230 с.*

З кожним роком розширюється коло проблем з новою та новітньою історією, що досліджуються українськими вченими. Про це, зокрема, свідчать рецензовані праці науковців з Дніпропетровська. У першій з них — навчальному посібнику «Національний фронт демократичної Німеччини і будівництво соціалізму в НДР», яку написав відомий дослідник-германіст А. С. Зав'ялов, висвітлюється дуже важливий комплекс питань про будівництво розвинутого соціалістичного суспільства в Німецькій Демократичній Республіці.

Одним із засобів завоювання і зміцнення гегемонії робітничого класу є його політика союзу з широкими масами трудящих, передусім з селянством, а також середніми міськими прошарками: ремісниками, інтелігенцією, службовцями. В період переходу від капіталізму до соціалізму переверненою, досить ефективною формою здійснення цієї політики стали народні (національні, вітчизняні та ін.) фронти, які об'єднують на спільній платформі боротьби за демократію і соціальний прогрес всі антиімперіалістичні, прогресивні сили нації на чолі з робітничим класом.

Хоч автор назвав цю працю «навчальним посібником», проте історіографічна частина її, а також цілий ряд по новому висвітлених проблем дають підставу стверджувати, що перед нами справді наукове дослідження. В монографії стисло описується історія і місце Національного фронту демократичної Німеччини в боротьбі за мир і соціальний прогрес і значно ширше висвітлюється комплекс питань про конкретні форми взаємовідносин

складових частин фронту та роль і місце Національного фронту в соціалістичному будівництві НДР. Як говорить сам А. Зав'ялов, він зробив спробу «показати форми і методи здійснення керівної ролі робітничого класу в Національному фронті, механіку взаємодії партій фронту на сучасному етапі, місце Національного фронту в будівництві розвинутого соціалістичного суспільства».

У першому розділі історик не лише аналізує процес виникнення НФДН з точки зору перемоги марксистсько-ленінської політики союзу робітничого класу з широкими масами трудящих, а й вказує на характерні особливості народних фронтів у окремих європейських соціалістичних країнах. Так, частина з них включає в себе кілька партій (НРБ, ПНР, ЧССР, НДР), інші будуються на однопартійній основі; одні з них є організацією з індивідуальним членством (НРБ, СФРЮ), інші — з колективним членством партій і масових організацій (ЧССР, ПНР, СРР), треті є масовим рухом, що не має інституту членства (УНР, НДР); переважна більшість народних фронтів має постійну систему керівних органів, проте в деяких з них не існує стабільної організаційної структури (СРР). Торкаючись безпосередньо виникнення Національного фронту демократичної Німеччини, автор характеризує цей процес, передусім, як справу всього робітничого класу НДР та його об'єднаної партії, що стояла біля коліски цього руху й заложила в нього принципи, які дали змогу НФДН послідовно розвиватися на широкій соціальній основі, згуртовуючи під прогресивними лозунгами мільйони людей в боротьбі за єдину миролобну Німеччину, за побудову нового, соціалістичного ладу, проти західнонімецького реваншизму, мілітаризму та неонацизму.

Залучивши широке коло джерел (документи з'їзду СЕПН, конференцій і пленумів ЦК СЕПН, матеріали конгресів Національного фронту та Національної ради НФДН, демократичних партій та їх керівних органів, а також пресу), дослідник всебічно і глибоко охарактеризував процес перетворення НФДН у масовий соціалістичний рух.

Дві останні частини праці А. С. Зав'ялова присвячені висвітленню ролі і вкладу Національного фронту в піднесення трудової активності мас та зміцнення морально-політичної єдності народу НДР, що

сприяло успішному виконанню народногосподарських завдань, пробудженню творчої ініціативи мас, використанню знань і досвіду різних прошарків населення для загальної справи будівництва розвинутої системи соціалізму.

Наведений в кінці книжки список рекомендованої літератури допоможе читачеві глибше познайомитися не лише з питаннями діяльності Національного фронту демократичної Німеччини, а й взагалі історією, місцем і роллю народних фронтів у соціалістичному будівництві європейських країн народної демократії. Слід було б більш детально зупинитися на діяльності Національного фронту демократичної Німеччини у справі зміцнення дружби і співробітництва з соціалістичними країнами та підтримки національно-визвольної боротьби пригноблених імперіалістичними країнами народів.

Друга праця дніпропетровців — «Питання історіографії і методології загальної історії» — це збірник наукових статей. У вступній статті проф. К. Д. Петряев висвітлює деякі аспекти принципу історизму в наукових дослідженнях й, спираючись на праці К. Маркса, Ф. Енгельса і В. І. Леніна, аргументовано доводить, що будь-яке явище, процес, положення необхідно розглядати в їх історичному розвитку, в зв'язку з іншими явищами чи процесами та з конкретним довідом історії.

Чотири статті збірника присвячені проблемам історії Німеччини різних періодів, а саме: А. С. Зав'ялова — «Матеріали з'їзду демократичних партій НДР як джерело для вивчення проблематики керівної ролі робітничого класу в соціалістичному будівництві (1950—1960 рр.)», І. М. Бірюльова — «Марксистська історіографія про вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на революційний рух Німеччини в 1917—1918 рр.», М. Д. Мартинова — «Методологічні основи сучасної правосоціалістичної історіографії ФРН в оцінці суті расальності» та В. І. Шевцова — «Суспільно-політичні погляди Г. Еверса».

Статті Л. Ф. Кондратюка «До питання про боротьбу соціалістичних країн в Комітеті 18-ти за припинення випробувань ядерної зброї» та Н. Л. Меншикової «До історії міжнародного молодіжного руху» розглядають важливі проблеми сучасності, пов'язані з відверненням нової світової війни й збереженням миру на землі.

Про боротьбу проти рабства у Вест-Індії в першій чверті XIX ст. пише Л. В. Скрипникова, а О. І. Порочук — про боротьбу уругвайського пролетаріату за зміцнення єдності своїх рядів наприкінці 50-х — на початку 60-х років XX ст. Про ветерана польського національно-визвольного руху Б. Лімановського, російсько-польські революційні зв'язки у 50—60-і роки XIX ст. розповідає у своїй статті А. А. Герман.

Праці Н. Ф. Ковальової — «Дожовтневий етап в археологічному вивченні Дніпровського надпоріжжя» та «До історіографії Дніпрогесівської історико-археологіч-

ної експедиції Наркомосу УРСР 1927—1932 рр.» присвячені дослідженням дніпропетровських науковців у галузі археології.

Таким чином, збірник включає найрізноманітнішу проблематику, і тому в наступних випусках потрібно ввести відповідні рубрики, які значною мірою полегшать читачам роботу над науковими дослідженнями дніпропетровців.

Третя книжка — «Війна без пострілів» є публіцистичною. В ній викриваються підступні концепції сучасного ревізіонізму і реакційної філософії, людиноненавистницькі, агресивні ідеї неофашизму, буржуазного націоналізму й сіонізму. Так, наприклад, у статтях П. Агалова — «Троянський кінь» імперіалізму» та І. Горшнюка — «Істина — у фактах» йдеться про спроби імперіалістів та їх прислужників розкласти комуністичний і робітничий рух зсередини.

Антинародну суть ідей буржуазних ідеологів в сучасній філософії розкриває Б. Лук'янов — «Апостоли п'єтими». Автор на основі переконливих фактів аргументовано доводить, що новітні філософські виверти антикомуністів нездатні похитнути тих, хто спирається на марксистсько-ленінське вчення.

Дуже цікавою є стаття А. Зав'ялова та М. Ковальського — «Зловісна тінь свастик», в якій автори застерезливо нагадують про активізацію в Західній Німеччині одного з найнебезпечніших напрямів антикомунізму — неофашизму та реваншизму. Вони аргументовано доводять, що, хоч в Федеративній Республіці Німеччини прогресивні, демократичні сили згуртовуються і з кожним днем зміцнюють свої ряди, небезпека з боку відродження неонацизму в різних формах існує, і миролюбні сили людства завжди мусять про це пам'ятати.

Значне місце в книзі «Війна без пострілів» займає матеріал, в якому викривається сіонізм та буржуазний націоналізм — цей войовничий різновид антикомунізму («Ми не знаємо спільної мови, Голдо Меїр!» Н. Левітіна, «Вітрами історії зметені» А. Тутіка, «Вогнем сатири» Ф. Білешького, «Фальсифікатори з жовтоблакитного лігва» Н. Завертальюка).

Питання соціалістичного гуманізму, принципи комуністичної партійності літератури, діалектичне співвідношення інтернаціонального і національного висвітлюються в працях В. Власенка — «Непорушний принцип правди», І. Луценка — «Сяйво єдності і багатопланності» та Б. Шляхова — «Естетика зневаги та бездушності».

Звичайно, що не в усіх статтях рецензованої книжки достатньо повно і глибоко висвітлюються порушені питання, проте збірник загалом стане у пригоді історикам, пропагандистам та всім тим, хто займається питаннями ідеологічної роботи й веде боротьбу з різними напрямками буржуазної ідеології.

І. М. Кулинич

Хроніка та інформація

НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ, ПРИСВЯЧЕНА 125-РІЧЧЮ «МАНІФЕСТУ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ»

Знаменній даті в історії міжнародного комуністичного і робітничого руху — 125-річчю від дня виходу у світ першого програмного документу наукового комунізму «Маніфесту Комуністичної партії» К. Маркса і Ф. Енгельса була присвячена об'єднана наукова конференція, яка відбулася 15 березня в актовому залі Вищої партійної школи при ЦК КП України. Її організаторами були Інститут історії партії ЦК КП України — філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, Вища партійна школа при ЦК КП України, Секція суспільних наук Академії наук УРСР, Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти УРСР.

В роботі наукової конференції брали участь партійні і радянські працівники м. Києва, вчені та викладачі суспільних наук столиці, старі комуністи, слухачі Вищої партійної школи при ЦК КП України.

Конференцію відкрив віце-президент Академії наук УРСР академік І. К. Білодід.

Вступне слово виголосив кандидат у члени Політбюро ЦК КП України, секретар ЦК КП України В. Ю. Маланчук. «Маніфест Комуністичної партії», відзначив він, — один з найвидатніших творів марксистської теоретичної думки вийшов у світ у лютому 1848 р. З того часу минуло 125 років, а ідеї «Маніфесту Ко-

муністичної партії» пощили живі й актуальні. Вони стали органічною частиною всього нашого світогляду, ідеології, постійно і вірно служать справі боротьби за соціалізм, національну свободу, демократію і мир.

Видатний вклад в теорію і практику комуністичного будівництва, підкреслив промовець, вніс XXIV з'їзд КПРС. Нині радянські люди щоденно своєю працею вносять вагомий вклад у вирішення завдань поточного п'ятиріччя. Здійснення визначеної з'їздом величної програми стане важливим завойованням на шляху до комунізму, контури якого були накреслені в «Маніфесті».

На конференції виступили з доповідями редактор журналу «Філософська думка», доктор філософських наук В. І. Куценко «Маніфест Комуністичної партії» — безсмертне творіння марксизму», завідувач кафедри наукового комунізму Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, доктор філософських наук, професор В. Г. Антоненко «Маніфест Комуністичної партії» про всесвітньо-історичну місію пролетаріату і сучасність», «Ідеї пролетарського інтернаціоналізму в «Маніфесті Комуністичної партії» — тема доповіді проректора Вищої партійної школи при ЦК КП України, доктора історичних наук, професора В. А. Чирка.

М. О. Навроцький

ЗАГАЛЬНІ ЗБОРИ ВІДДІЛЕННЯ ЕКОНОМІКИ, ІСТОРІЇ, ФІЛОСОФІЇ ТА ПРАВА АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР

12 березня 1973 р. відбулися загальні збори Відділення економіки, історії, філософії та права АН УРСР, на яких було заслухано звітну доповідь академіка-секретаря Відділення акад. АН УРСР Б. М. Бабія «Про підсумки наукової діяльності установ Відділення економіки, історії, філософії та права АН УРСР за 1972 р. та їх завдання на 1973 р.»

У доповіді зазначалося, що вчені Від-

ділення, керуючись рішеннями XXIV з'їзду КПРС, постановами ЦК КПРС «Про заходи по дальшому розвитку суспільних наук і підвищенню їх ролі в комуністичному будівництві», «Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік» та відповідними рішеннями ЦК КП України, зосередили свої зусилля на вивченні найважливіших фундаментальних проблем суспільних наук,

розгортанні комплексних досліджень сучасних процесів суспільного розвитку, актуальних проблем розвинутого соціалістичного суспільства та його переростання в комуністичне, основних закономірностей економічного, суспільно-політичного і культурного будівництва, всебічному вивченні історичного досвіду Радянської держави та ін. У 1972 р. установи Відділення розробляли 36 проблем, що охоплювали 176 тем. Протягом року завершено 45 тем, решта — перехідні.

Зокрема, Інститут історії АН УРСР розробляв 7 проблем з 23 тем. Основну увагу співробітники Інституту зосередили на актуальних проблемах історичного досвіду і міжнародного значення утворення Союзу РСР, виникнення нової історичної спільності людей — радянського народу, соціалістичного інтернаціоналізму, ленінської політики КПРС у національному питанні, на темах, пов'язаних з дружбою і співробітництвом українського народу з братніми народами Союзу РСР, удосконаленням національних відносин в СРСР за умов розвинутого соціалістичного суспільства, виниктвом підступних дій буржуазних ідеологів, ревізіоністів, українських буржуазних націоналістів, міжнародного сіонізму тощо.

У звітному році історики республіки надавали великого значення підготовці багатотомної «Історії Української РСР». Підготовлено тексти 2 (1 книги), 4, 6 і 9 томів. Продовжувалася робота над завершенням 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР». Протягом 1972 р. вийшли томи по Вінницькій, Кіровоградській, Черкаській, Чернігівській та Херсонській областях.

Відзначивши позитивні сторони в науковій і науково-організаційній діяльності установ Відділення, акад. АН УРСР В. М. Бабій вказав також на недоліки у їх роботі. Зокрема, в доповіді зазначалося, що Інститут історії АН УРСР повільно веде дослідження комплексної теми «Радянський народ — нова історична спільність людей». В деяких працях інститутів філософії, археології, історії («Історична наука на Україні доби феодалізму») мають місце факти ідеалізації старовини. Доповідач наголосив на необхідності розгортання комплексних досліджень, створення капітальної праці, присвяченої вивченню антирадянщини, сучасних буржуазних спроб антинаукової інтерпретації науково-технічної революції та її соціальних наслідків, новітніх буржуазних, буржуазно-націоналістичних та сіоністських концепцій.

У звітному році інтенсивно проходила видавнича діяльність установ. Науковці Відділення опублікували ряд значних досліджень з економічної теорії, історії, філософії та права. Всього ними видано 92 монографії, 38 наукових збірників, 110 брошур, десятки наукових статей загальним обсягом більш як 3 тис. друк. арк. (Інститут історії видав 33 монографії, 11

брошур, 284 статті обсягом 1022 друк. арк.).

Велике місце у видавничій діяльності установ займала підготовка фундаментальних праць, присвячених 50-річчю утворення Союзу РСР. Серед них: «Радянська Україна в братній сім'ї народів СРСР», «Духовний розквіт українського народу» (під редакцією акад. АН УРСР А. Д. Скаби), «Союз РСР і роль України в його утворенні» (акад. АН УРСР Б. М. Бабій), «50 років Союзу Радянських Соціалістичних Республік» (А. П. Таранов) та ін.

Переважає більшість опублікованих праць дістала позитивну оцінку наукової громадськості.

Доповідач зазначив, що основним завданням наукових рад є дальший розвиток актуальних напрямів суспільних наук, об'єднання творчих зусиль працівників наукових установ і вузів, організація комплексності наукових розробок, забезпечення підготовки рекомендацій і пропозицій відносно результатів досліджень для впровадження їх у народне господарство.

У доповіді вказувалося на недоліки у підготовці наукових кадрів Відділення, внаслідок чого в деяких установах відділі очолюються кандидатами наук, значна частина аспірантів-випускників захищають або подають до захисту дисертації з порушенням строків.

У звітному році великого значення надавалося проведенню наукових сесій, конференцій, розгортанню лекційної пропаганди. Важливе місце серед цих заходів посідали ювілейні конференції, присвячені 50-річчю утворення Союзу РСР. Зокрема, в роботі Всесоюзної конференції «Про досвід написання історії міст і сіл, фабрик і заводів, колгоспів і радгоспів СРСР» (м. Київ) взяли участь представники Москви, Ленінграда, всіх союзних республік. Спільними зусиллями істориків України і Грузії; України, Молдавії і Білорусії були проведені ювілейні конференції в Батумі і Кишиневі тощо. Протягом року було прочитано близько 4 тис. лекцій і доповідей. З них тільки співробітниками Інституту історії — майже 1500.

Успішно працювали наукові журнали («Український історичний журнал», «Економіка Радянської України», «Філософська думка», «Радянське право»). Нині важливим завданням установ і журналів Відділення є широка пропаганда ювілейних матеріалів, ґрунтовна розробка і висвітлення політичних висновків і практичних завдань, викладених у доповіді Л. І. Брежнєва «Про п'ятдесятіріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік».

У 1972 р. значно змінили міжнародні наукові зв'язки установ Відділення. Протягом року установи прийняли більш як 100 зарубіжних учених з ПНР, УНР, НДР, ЧССР, а також Канади, Італії, Японії. Чимало науковців Відділення виїжджали за кордон, де брали участь у сесіях, конференціях, нарадах, симпозіумах тощо та

вели значну пропагандистську роботу. Серед них — академіки АН УРСР Б. М. Бабій, М. І. Супруненко, члени-кореспонденти АН УРСР А. М. Шлепаков, В. І. Шинкарук, доктори наук В. І. Клоков, І. М. Кулінич, І. М. Мельникова, І. А. Петерс, Р. Г. Симонович, П. М. Калениченко, кандидати наук Ю. О. Анісімов, О. В. Хланта та ін.

Виходячи з рішень XXIV з'їзду КПРС, настанов грудневого (1972 р.) Пленуму ЦК КПРС, ювілейних матеріалів та інших партійних документів, доповідач вказав на величні завдання, які стоять перед установами Відділення. Головні зусилля вчених-істориків, зокрема, повинні бути спрямовані на ширше розгортання комплексних досліджень основних закономірностей історичного розвитку суспільства, актуальних проблем вітчизняної і всесвітньої історії (радянський народ — нова історична спільність людей, провідна роль робітничого класу в соціалістичному суспільстві, розквіт і зближення соціалістичних націй, історичні зв'язки і не порушена дружба українського народу з братніми народами Союзу РСР). Необхідно також посилити вивчення історичних процесів і явищ, що відбуваються в капіталістичних країнах, основних рис сучасного етапу міжнародного комуністичного і робітничого руху, більш ґрунтовно і цілеспрямовано вести неперимиренну боротьбу з концепціями буржуазних, буржуазно-націоналістичних і сionістських ідеологів, викривати їх методологічну і наукову неспроможність.

В обговоренні звітної доповіді взяли участь віце-президент АН УРСР акад. І. К. Білодід, чл.-кор. АН УРСР П. О. Недбайло, заступник директора Інституту історії АН УРСР чл.-кор. АН УРСР А. М. Шлепаков, заступник директора Інституту економіки АН УРСР к. е. н. В. С. Жученко, в. о. заступника директора Інституту філософії АН УРСР к. філ. н. П. Ф. Йолан.

У своєму виступі член-кор. АН УРСР А. М. Шлепаков закликав усі установи Відділення до розробки проблем, пов'язаних з боротьбою проти буржуазної ідеології, викриттям фальсифікацій та ідеологічних підступів. Крім того, він вказав на необхідність підготовки популярних праць для пропагування за рубежом досягнень

нашої країни. Для цього він пропонував створити при Академії наук УРСР спеціальну редакційну комісію у складі 5—6 спеціалістів. А. М. Шлепаков звернув увагу учасників зборів на більш відповідальне ставлення до підготовки матеріалів для міжнародних організацій та на чіткіше планування і узгодження роботи видавництва з установами Відділення, оскільки практика, що нині існує, вносить елементи дезорганізації у видавничу діяльність інститутів.

На важливість завдань, які стоять перед Секцією суспільних наук, вказав у своєму виступі її голова — віце-президент АН УРСР акад. І. К. Білодід. Він закликав науковців посилити боротьбу з буржуазно-націоналістичними концепціями, розробляти в першу чергу комплексні проблеми, залучаючи для цього суспільствознавців усіх республік, а також Москви і Ленінграда.

Учасники зборів заслухали доповіді директора Інституту філософії АН УРСР чл.-кор. АН УРСР В. І. Шинкарука «Про перспективи розвитку наукових досліджень Інституту філософії АН УРСР», в. о. директора Інституту економіки промисловості АН УРСР (Донецьк), чл.-кор. АН УРСР В. К. Мамутова «Економічні і правові проблеми соціалістичного змагання».

Голова Наукової ради, завідуючий відділом Інституту історії АН УРСР д. і. н. Ф. Є. Лось у доповіді про розвиток досліджень з проблеми «Основні закономірності історичного розвитку СРСР і УРСР дожовтневого періоду» підбив підсумки координаційної діяльності ради з розробки актуальних проблем історії України. У своєму виступі доповідач вказав, що Наукова рада координує діяльність 19 наукових установ і вузів республіки (тематичку кафедр історії СРСР та УРСР майже всіх університетів, педагогічних інститутів, Київського інституту культури, історичних архівів, музеїв тощо). Координаційна діяльність ради дозволяє уникнути розпорошеності тем, їх дублювання, забезпечити і зосередити сили науковців на розробці найактуальніших проблем, сприяти першочерговому дослідженню комплексних проблем, залучаючи до цього всіх суспільствознавців республіки.

І. В. Хміль

ВСЕСОЮЗНА КОНФЕРЕНЦІЯ ВИКЛАДАЧІВ ІСТОРІОГРАФІЇ

Зі січня — 3 лютого 1973 р. в Смоленську проходила Всесоюзна конференція викладачів історіографії історії СРСР та загальної історії, що була організована Міністерством освіти СРСР, МВССО СРСР разом з Науковою радою з проблеми «Історія історичної науки» при Відділенні історії АН СРСР. Конференція бу-

ла скликана з метою узагальнити нагромаджений досвід вивчення історії історичної науки та викладання цієї дисципліни на історичних факультетах і відділеннях університетів і педагогічних інститутів, вжити заходи щодо поліпшення цієї роботи у світлі завдань, накреслених перед історичною наукою у Постанові ЦК КПРС

«Про заходи по дальшому розвитку суспільних наук і підвищенню їх ролі в комуністичному будівництві»¹, яка була прийнята 14 серпня 1967 р., в Постанові ЦК КПРС та РМ СРСР «Про заходи по дальшому удосконаленню вищої освіти в країні», в доповіді Генерального секретаря ЦК КПРС Л. І. Брежнєва «Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік».

У роботі конференції взяли участь близько 200 спеціалістів з історії історичної науки — представників педагогічних інститутів (68 чол.) та університетів (44 чол.), 37 учасників — співробітників АН СРСР та Академії наук союзних республік. На конференції було 38 докторів наук та професорів (у тому числі 1 академік та 1 член-кореспондент АН СРСР), 116 кандидатів наук і доцентів. До складу української делегації однієї з найчисленніших від союзних республік (14 чол.) входили професори, доценти та викладачі Одеського і Донецького університетів, Київського Ніжинського, Полтавського, Кам'янець-Подільського і Запорізького педінститутів та інших вузів республіки. В роботі конференції брали участь заступник начальника ГУВУЗ Міністерства освіти СРСР М. Є. Ковальов, представники редакцій журналів «Вопросы истории», «История СССР», «Новая и новейшая история» та ін.

Конференцію відкрив ректор Смоленського державного педінституту ім. К. Маркса д. і. н., проф. О. О. Кондрашенков. Від імені Смоленського обкому КПРС та облвиконкому учасників привітав кандидат у члени ЦК КПРС, перший секретар Смоленського обкому КПРС, к. е. н. І. Ю. Клименко. Голова Наукової ради з проблеми «Історія історичної науки» та Голова оргкомітету по скликанню конференції акад. М. В. Нечкіна, яка за станом здоров'я не змогла бути на конференції, в письмовому привітанні побажала учасникам плідної роботи та успіхів у науковому вивченні та викладанні історіографії.

На першому пленарному засіданні з великою і змістовною доповіддю «Про завдання викладання історіографії у світлі реалізації Постанови ЦК КПРС «Про заходи по дальшому розвитку суспільних наук і підвищенню їх ролі в комуністичному будівництві» виступив академік О. Л. Нарочницький.

Потім були заслухані доповіді д. і. н. Є. Н. Городецького (Інститут історії СРСР АН СРСР) — «Дослідження з вітчизняної історіографії на сучасному етапі» (через хворобу автора основні положення доповіді були зачитані доц. Таджикицького державного університету ім. В. І. Леніна А. Г. Слонімським), д. і. н. В. А. Дунаєвського (член бюро На-

укової ради з проблеми «Історія історичної науки» при Відділенні історії АН СРСР) — «Деякі питання розвитку історії історичної науки», к-ів і. н. В. О. Муравйова (Московський історико-архівний інститут) — «Стан викладання та вивчення історіографії у вузах (за матеріалами анкетування)», Г. Д. Алексеевої і М. Г. Вандалковської (Інститут історії СРСР АН СРСР) — «Робота над дисертаційними темами з історіографії історії СРСР», керівника історіографічної комісії Науково-методичної ради з історії Міністерства освіти СРСР доц. А. М. Сахарова — «Програма та побудова курсу історіографії історії СРСР», проф. В. Є. Ілєрицького (Московський історико-архівний інститут) — «Новий підручник історіографії історії СРСР», чл.-кор. АН СРСР І. Д. Ковальченка (Московський державний університет ім. М. В. Ломоносова) — «Семінари та дипломні роботи з історіографії», проф. І. П. Дементьева (Московський державний університет ім. М. В. Ломоносова) — «Програма та побудова курсу історіографії нової та новітньої історії в університетах», проф. Є. В. Гутнєвої (Московський державний університет ім. М. В. Ломоносова) — «Загальні принципи побудови університетського курсу історіографії середніх віків», к. і. н. Р. Г. Еймонтової (Інститут історії СРСР АН СРСР) — «Історична бібліографія та викладання історії історичних наук».

Одне з пленарних засідань було повністю присвячене узагальненню досвіду викладання історіографії на історичних факультетах та відділеннях університетів і педагогічних інститутів. Проф. С. О. Шмідт (Московський історико-архівний інститут) поділився досвідом роботи з студентами з проблеми «Джерелознавство історіографії», к. і. н. О. В. Волобуєв (Інститут історії СРСР АН СРСР) — про досвід читання спецкурсу «Російські історичні періоди імперіалізму». Набутих у вузах країни досвідом викладання історіографії поділились проф.-и Д. І. Будаєв (Смоленський педінститут) і А. С. Шофман (Казанський університет), доц.-ти М. П. Муньков (Казанський педінститут), З. В. Барміна (Башкирський університет), Е. В. Єрмакова (Далекосхідний університет), проф. Г. П. Жидков (Усть-Каменогорський педінститут), доц. П. Ф. Лаптіна (Кам'янець-Подільський педінститут).

На заключному пленарному засіданні д. і. н. В. М. Никифоров (Інститут Далекого Сходу АН СРСР) зробив доповідь «Стан історичної науки в КНР», доц. В. П. Смирнов (Московський університет) — «Деякі тенденції розвитку сучасної французької історіографії новітньої історії».

На засіданні секції було заслухано та обговорено 50 доповідей і повідомлень переважно про стан і розвиток історичної науки в СРСР у цілому і в союзних рес-

¹ КПСС в резолюціях і рішеннях съездов, конференцій и пленумов ЦК, т. 9, М., 1972, стор. 342—357.

публікації на окремих етапах, з історіографії певних проблем історії СРСР і загальної історії. Ряд доповідей і повідомлень було присвячено краєзнавчій історіографії, а також науковій діяльності окремих істориків.

У секції історіографії історії СРСР радянського періоду були заслухані доповіді та повідомлення: проф. О. О. Кондрашенкова (Смоленськ) — «Історіографія аграрної історії Центра і Північного Заходу РРФСР», про стан історичних досліджень: в Узбекистані (доц. Г. І. Желтова), Грузії (д. і. н. Г. Н. Маргіані), Азербайджані (к. і. н. А. Г. Фазілі), проф. М. В. Єфременкова (Калінінський університет) — «Історіографія підготовки та проведення колективізації сільського господарства СРСР як дослідницька проблема», доц. П. А. Колесникова (Вологодський педінститут) — «Регіональна історіографія та її місце в історії історичної науки на матеріалах Європейської Півночі», к. і. н. Г. А. Шаджюса (Інститут історії АН Литовської РСР) — «Антинауковий характер буржуазної історіографії сучасної історії Литви», аспіранта С. Б. Філімонова — «Питання історичного краєзнавства на I конференції краєзнавців РРФСР», проф. Г. Т. Рябкова (Смоленськ) — «Питання історичного краєзнавства у викладанні курсу історіографії», доц. Ф. Х. Касимова (Бухарський педінститут) — «Історіографія Бухарської республіки 1920 року», А. І. Алаторцева (Інститут історії СРСР АН СРСР) — про радянську історичну періодику, аспіранта Ташкентського університету М. Л. Портянского — про фальсифікацію в ФРН розвитку культури Радянського Узбекистану.

18 доповідей і повідомлень було заслухано на засіданні секції історіографії історії СРСР дорадянського періоду. Вчений секретар Головної редакційної Ради багатомної історії СРСР Н. Н. Новикова виступила з повідомленням «Проблеми історіографії в багатомній історії СРСР». Від імені колективу лінгвістських істориків, які працюють під керівництвом проф. В. В. Мавродіна над колективною працею «Радянська історіографія Київської Русі», виступив к. і. н. М. Б. Свердлов. Великий інтерес викликали доповіді та повідомлення: «До 300-річчя видання першого російського підручника історії. (Синописа)» — проф. Е. В. Чистякової (університет дружби народів ім. П. Лумумби), «Відображення кризи буржуазної історичної науки на проблемі періодизації історіографії в працях буржуазних істориків Росії другої половини XIX — початку XX ст.» — к. і. н. Р. А. Кирєєвої (Інститут історії СРСР АН СРСР), «Основні проблеми української історіографії в 80—90-х роках XIX ст.» — доц. А. Д. Степенка (Кам'янець-Подільський педінститут), «Російські буржуазні історики під час Лютневої революції» — доц. А. Г. Слоніського (Тад-

жицький університет), «До історіографії історії соціально-економічного розвитку Уралу XVIII—XIX ст.» — проф. В. Я. Кривоногова (Уральський університет), «Походження та розвиток ліберальної концепції декабризму» — проф. В. М. Тарасової (Марійський педінститут), «Історіографія торгівлі стародавньої Русі із Заходом» — доц. М. М. Усачова (Смоленськ), «Сучасна англо-американська історіографія про джерела російського народництва» — доц. Л. Г. Сухотіної (Томський університет). У шести повідомленнях були викладені нові дані про наукову діяльність відомих, а часом і маловідомих дореволюційних істориків. Серед них — повідомлення аспіранта С. В. Чиркова про вивчення О. Є. Пресняковим історії російського літописання, доц. Б. С. Попова (Петрозаводський університет) — «Іоакім Лелевель як критик «Історії держави Російської» М. М. Карамзіна», доц. С. А. Сидоренко (Челябінський педінститут) — «Зачинатель буржуазного напрямку в російській історичній науці (П. І. Ричков)», наукового співробітника Архівного управління при РМ УРСР К. Е. Новохатського — «Історик В. В. Пасек», студента Кам'янець-Подільського педінституту А. П. Григоренка — «Історіографія історичних творів революціонера-демократа Т. Г. Шевченка».

Плідною була робота секції історіографії загальної історії, бюро якої очолював академік О. Л. Нарочницький. Було заслухано 18 доповідей та повідомлень: «Концепція імпералізму Д. Гобсона та її вплив на англійську історіографію» — доц. І. Д. Парфенова (Саратовський університет), «Сучасна історіографія Паризької Комуні 1871 року» — доц. Я. И. Дразніна (Читинський педінститут), «Становлення марксистської концепції античності в радянській історіографії» — доц. М. М. Слоніського (Ліпецький педінститут), «Відображення ідеологічної боротьби в німецькій історіографії Прибалтики» — доц. П. Я. Крупнікова (Латвійський університет), «Марксистська історіографія в ФРН про рух антифашистського Опору» — доц. І. В. Семенова (Челябінський педінститут), «Деякі підсумки і проблеми вивчення Р. Оуена» — доц. І. Н. Неманова (Смоленський педінститут), «Війна американських колоній за незалежність в оцінці сучасної буржуазної історіографії США» — доц. П. Б. Уманського (Казанський університет), «Історіографічні праці академіка Є. О. Косьмінського» — доц. А. В. Опря (Кам'янець-Подільський), «Сучасний стан історіографічної бібліографії із загальної історії та деякі перспективи її дальшого розвитку» — к. і. н. Б. А. Каменецького (Державна публічна історична бібліотека РРФСР), «Походження та суть нацизму в світлі західнонімецької історіографії» — д. і. н. А. Н. Мерцалова (Ярославський університет), «Проблеми історичного досвіду в сучасній буржуазній історич-

ній науці» — проф. Б. Г. Могильницького (Томський університет) та ін.

На заключному пленарному засіданні учасники Всесоюзної конференції викладачів історіографії прийняли рекомендації, скеровані на поліпшення наукової розробки проблем історії історичної науки і ви-

кладання історіографії СРСР та згальної історії у вузах країни. Прийнято пропозицію про створення в Смоленську секції Наукової Ради з проблеми «Історія історичної науки».

Д. І. Будаєв

ПЛЕНУМ РЕСПУБЛІКАНСЬКОЇ КООРДИНАЦІЙНОЇ РАДИ З НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ІСТОРІЇ КПРС І КП УКРАЇНИ

1 березня 1973 р. відбувся пленум Республіканської координаційної ради з наукової розробки історії КПРС і КП України. З доповіддю «Про тематику історико-партійних досліджень в світлі теоретичних висновків і політичних положень в доповіді Генерального секретаря ЦК КПРС тов. Л. І. Брежнєва «Про п'ятдесятиріччя утворення СРСР» виступив Голова Координаційної ради директор Інституту історії партії ЦК КП України, доктор філософських наук, лауреат Ленінської премії І. Д. Назаренко.

Комуністична партія, відзначив промовець, надає величезного значення революційній теорії, постійно піклується про розвиток суспільних наук, спрямовуючи теоретичну думку на творчу розробку і наукове розв'язання актуальних проблем, що їх висуває життя. Науково-теоретичні дослідження істориків України у 1972 р. були спрямовані в першу чергу на розробку теоретичних положень і висновків XXIV з'їзду КПРС. В тематиці досліджень велика увага приділена узагальненню історичного досвіду КПРС; теорії пролетарської революції, історії будівництва соціалізму в СРСР та його міжнародному значенню; інтернаціональному вихованню народів Країни Рад; зближенню націй; критиці антикомунізму і буржуазного націоналізму.

Нині в республіці розробляється 841 історико-партійна тема, з них 756 дисертацій, 85 монографій (з них 27 колективних).

І. Д. Назаренко підкреслив, що головним в роботі істориків партії на сучасному етапі є відмова від вузьких, дрібних з точки зору науки тем, створення великих праць із загальнопартійної тематики. Він підкреслив особливе значення для суспільствознавців матеріалів урочистого засідання Центрального Комітету КПРС, Верховної Ради СРСР, Верховної Ради РРФСР, присвяченого 50-річчю утворення СРСР від 21 грудня 1972 р., зокрема доповіді на ньому Генерального секретаря ЦК КПРС Л. І. Брежнєва.

Надзвичайно важливе теоретичне і практичне значення, підкреслив промовець, має всебічне дослідження істориками проблем, зв'язаних з утворенням, розвитком і розквітом Союзу Радянських Соціалістичних Республік, показом торжества ленін-

ської національної політики в СРСР, непо-рушної єдності і дружби всіх народів.

Першорядне значення має також вивчення і висвітлення проблеми будівництва соціалізму в Радянському Союзі. Перед науковцями ставиться завдання глибше висвітлювати перспективи розвитку національних відносин, ширше розкрити поняття «про велике патріотичне почуття всього нашого народу — про загальнонаціональну гордість радянської людини»¹, — як підкреслив у доповіді Л. І. Брежнєв.

Глибшої розробки потребують питання виховання у радянських людей патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму. При висвітленні даної проблеми необхідно дотримуватись послідовно класового, суто наукового підходу до оцінки історії та культури народів, виступати проти проявів націоналізму, рішуче викривати підступи буржуазних ідеологів.

Надзвичайно важливе місце в матеріалах урочистого засідання, присвяченого 50-річчю утворення СРСР, приділяється діяльності Комуністичної партії, її історичному досвіду і зростаючій керівній ролі на сучасному етапі будівництва комунізму. В наукових дослідженнях ці питання повинні зайняти чільне місце.

Далі І. Д. Назаренко розповів про участь науковців Інституту в розв'язанні завдань, що випливають з матеріалів урочистого засідання. Вони братимуть участь у створенні колективної праці ІМЛ при ЦК КПРС «Історія трьох революцій в Росії», а також у розробці таких досліджень, як «Розвиток і зближення націй в СРСР на сучасному етапі», «Діяльність КПРС по інтернаціональному вихованню трудящих в умовах будівництва комунізму» та багато ін.

Успішне виконання істориками республіки складних і відповідальних завдань, сказав І. Д. Назаренко, великою мірою залежить від організації і планування історико-партійної науки, зокрема від поліпшення координації досліджень. Координаційна рада повинна більше приділяти увагу загальнопартійним проблемам, які

¹ Л. І. Брежнєв. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік, К., 1972, стор. 60.

мають бути провідними, творчо підходити до розробки теоретичних проблем суспільного розвитку.

В обговоренні доповіді виступили доктори наук, завідувачі кафедрами історії партії А. С. Зашкільняк (Львівський державний університет ім. Ів. Франка), С. А. Вольський (Одеський інститут інженерів морського флоту), М. І. Кравчук (Київський медінститут ім. О. О. Богомольця), М. М. Матвійчук (Київський державний університет ім. Т. Г. Шевченка). У своїх виступах

вони висловили ряд цінних пропозицій щодо організації наукової роботи з aspirантами і науковцями у світлі нових завдань, що випливають з матеріалів урочистого засідання, присвяченого 50-річчю утворення СРСР.

Пленум прийняв розгорнуте рішення, рекомендував опорним кафедрам з координації науково-дослідних робіт до 1 квітня ц. р. подати Президії Координаційної ради відповідні уточнення і доповнення до планів історико-партійних досліджень.

В. Б.

ЗБОРИ, ПРИСВЯЧЕНІ 90-РІЧЧЮ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ Ф. А. СЕРГЄВА (АРТЕМА)

19 березня цього року сповнилося 90 років від дня народження Ф. А. Сергєєва (Артема) — видатного діяча Комуністичної партії і Радянської держави. Цій знаменній даті були присвячені урочисті збори, скликані Інститутом історії партії ЦК КП України — філіалом Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС і Київським філіалом Центрального музею В. І. Леніна.

Вшанувати світлу пам'ять вірного лєнінця прийшли науковці, старі більшовики та представники громадськості столиці.

Урочисті збори вступним словом відкрив заступник директора Інституту історії партії ЦК КП України, професор Г. М. Мултих.

Доповідь про життєвий і революційний шлях Артема зробив заступник директора Інституту, кандидат історичних наук П. І. Павлюк. Він підкреслив, що Артем прожив всього тридцять вісім років, але так

бурхливо, напружено і красиво, з такою користю для справи революції, для народу, що зробленого і пережитого ним вистачило б на добрий десяток героїчних біографій.

Про свої зустрічі та спільну роботу з Ф. А. Сергєєвим (Артемом) розповіли старі більшовики Л. М. Дашевська, В. А. Бабко, П. А. Єгоров, М. І. Мельник та ін. Вони розповіли про Артема як полум'яного пропагандиста, здібного організатора мас, який користувався великою любов'ю і повагою народу. Образ цього видатного діяча партії назавжди зберігся в пам'яті народній.

Бібліотека Інституту історії партії ЦК КП України влаштувала виставку, присвячену 90-річчю від дня народження Ф. А. Сергєєва (Артема).

І. К.,
І. Ш.

ЗАСІДАННЯ НАУКОВОЇ РАДИ З ПРОБЛЕМИ «ОСНОВНІ ЗАКОНОМІРНОСТІ ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ СРСР ТА УРСР ДОЖОВТНЕВОГО ПЕРІОДУ»

27 лютого 1973 р. в Інституті історії АН УРСР відбулося розширене засідання координаційної Наукової ради, присвячене перспективам розвитку історичної науки дожовтневого періоду в світлі рішень XXIV з'їзду КПРС, доповіді Генерального секретаря ЦК КПРС Л. І. Брежнєва «Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік» та інших матеріалів спільного урочистого засідання ЦК КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР. У засіданні взяли участь науковці Інституту і представники кафедр історії Київського та Одеського університетів, Луцького, Кам'янець-Подільського, Полтавського, Вінницького, Івано-Франківського та Житомирського педінститутів, Київ-

ського інституту культури, Української Радянської Енциклопедії, Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при КДУ та ін.

З доповіддю «Координація і основні напрямки наукових досліджень з історії УРСР дожовтневого періоду» виступив голова Наукової ради д. і. н., проф. Ф. Є. Лось, який підбив підсумки координаційної діяльності Ради за останні роки. Рада координує тематику 19-ти наукових установ республіки. У 1972 р. відбулася реорганізація Наукової ради. Створено дві секції: історії феодалізму та капіталізму і секцію історіографії та джерелознавства. Доповідач проаналізував тематику наукових досліджень, які ведуться в установах.

Він зазначив, що в галузі дожовтневої історії недостатньо розробляються проблеми історії феодалізму (з 64 затверджених тем тільки 10 стосуються цієї доби).

У доповіді накреслено далі перспективи розвитку дожовтневої історії УРСР. На наступні роки головна увага Ради буде спрямовуватися на організацію великих комплексних досліджень, у розробці яких братимуть участь широкі кола українських радянських істориків. Перспективний план Наукової ради передбачає такі основні напрямки досліджень проблеми періоду феодалізму: 1) виникнення і розвиток української народності, 2) історичні зв'язки і дружба українського народу з народами союзних республік, 3) історія культури на Україні з найдавніших часів до кінця XVIII ст.

Характеризуючи кожен з напрямків, доповідач зауважив, що основним завданням дослідників є більш глибокий показ єдності походження та історичного розвитку російського, українського і білоруського народів. У доповіді визначено ряд актуальних тем соціальної історії України XVII—XVIII ст., розгортання класової і національно-визвольної боротьби в цей період, взаємовплив української і російської культур та ряд ін.

Порівняно ширше розробляється історія УРСР та СРСР періоду капіталізму, але й у вивченні цієї доби для науковців відкрито широке поле діяльності. Наукова рада передбачає розробку історії цього періоду в таких основних напрямках: 1) розвиток економіки, 2) революційний і суспільно-політичний рух, 3) класи і партії в період капіталізму, 4) розвиток культури на Україні. Ф. Є. Лось дав вичерпну характеристику кожному з цих напрямків, які потребують поглибленого вивчення.

Певне місце в доповіді відведено завданням розгортання досліджень з допоміжних історичних дисциплін: палеографії,

нумізматки, історичної географії, хронології тощо.

В обговоренні доповіді взяли участь д. і. н. А. З. Барабой (Київ), професори І. Г. Шульга (Вінниця) і П. М. Денисовець (Полтава), к. і. н. Й. С. Винокур (Кам'янець-Подільський), доцти З. В. Першина (Одеса) і Р. П. Іванова (Київ) та ін. Виступаючи схвалили основні напрямки доповіді, розповіли про стан науково-дослідної роботи на кафедрах вузів, а також внесли ряд цінних пропозицій щодо перспективного плану Ради. Зокрема, проф. І. Г. Шульга і доц. З. В. Першина запропонували активізувати діяльність Наукової ради в організації ювілейних сесій, присвячених 150-річчю повстання декабристів, 125-річчю революції 1848 р. та 100-річчю створення «Південноросійського союзу робітників». Доц. П. М. Денисовець вказав на необхідність проведення наукових сесій і конференцій з проблем дожовтневої історії. Під час обговорення доповіді було піднято питання про вузькість видавничої бази і пропонувався створити щорічник, де б друкувалися результати наукових проблемних досліджень у республіці.

Важливим у роботі розширеного засідання Наукової ради було обговорення методики висвітлення історії міст у багатомісній «Історії Української РСР», яка створюється колективом науковців республіки. Характеристика міст, чисельність міського населення, його заняття тощо належать до таких питань, які мають бути висвітлені в різні періоди історії України, починаючи з Київської Русі. Це створює особливі складності в розробці цієї теми, вимагає єдиної методики дослідження історії. В обговоренні вузлових питань з цієї проблеми взяли участь к. і. н. П. В. Михайлина, доц. Т. П. Брянцева, к. і. н. І. М. Шекера.

Т. І. Лазанська

НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ БУКОВИНОЗНАВЦІВ

12 лютого 1973 р. в Чернівцях відбулася наукова конференція дослідників історії Північної Буковини, яка проходила в читальному залі Чернівецького обласного державного архіву.

У роботі конференції взяли участь науковці Відділу історії Північної Буковини Інституту історії АН УРСР, працівники Чернівецького партійного архіву ОК КП України, обласного та міського державного архіву, науковці вищих навчальних закладів Чернівців, наукових бібліотек, Чернівецького музею, лектори міської та обласної організації товариства «Знання», члени товариства охорони пам'яток історії та культури, представники обласних газет,

телебачення і радіо, районних архівів, учасники підпільного комуністичного руху на Буковині в роки румунсько-богарської окупації, старі комуністи.

Конференцію відкрив вступним словом директор Чернівецького облдержархіву О. П. Скурлатов.

З доповіддю «Тематика досліджень у читальному залі Чернівецького облдержархіву за 12 років (1960—1972 рр.)» виступила начальник відділу використання і публікацій матеріалів фондів, ст. наук. спів. архіву Г. С. Цебенко.

«Документальні матеріали Чернівецького облдержархіву — джерело вивчення історії краю» — такою була доповідь заст.

директора Чернівецького обласного державного архіву В. А. Шустакової.

В обговоренні доповідей взяли участь: проректор по науковій частині Чернівецького державного університету, доц., к. і. н. В. М. Курило, зав. каф. історії СРСР, д. і. н., проф. М. М. Кравець, ст. наук. спів. Відділу історії Північної Буковини Інституту історії АН УРСР, доц., к. і. н. М. В. Загайний, д. і. н. Чернівецького університету О. М. Пономарьов, аспірантка В. О. Шийчук, завідувача Чернівецьким партійним архівом О. І. Ємельянова, ст. наук. спів. Чернівецького краєзнавчого музею М. Д. Кронблат, старший бібліограф наукової бібліотеки Чернівецького держуніверситету В. А. Бойко, бібліограф обласної наукової бібліотеки Р. Г. Гінзбург, секретар Чернівецького облвиконкому Т. П. Герцюк, інспектор Архівного управління при Раді Міністрів УРСР І. С. Корогод.

Від імені старих більшовиків на конференції виступили колишні учасники революційного підпілля 20—30-х років на території Північної Буковини, персональні пенсіонери М. Д. Гаврилюк та Б. Ш. Кац.

Доповідачі та виступаючі розкрили ряд актуальних проблем дослідницької роботи, висловились стосовно поліпшення умов використання фондів, що зберігають багаті матеріали з історії соціально-економічного розвитку та революційної боротьби трудящих за своє соціальне і національне визволення та воз'єднання з Радянською Україною.

У виступах порушувалось питання про краще технічне оснащення архівів, про фільмокопіювання основних фондів, випуск збірників документів та ін.

Тільки за 1960—1972 рр. читальний зал Чернівецького облдержархіву відвідало 2549 чол., з них 14 д. і. н., 68 к. і. н., 162 науковців вузів і науково-дослідних установ багатьох міст Радянського Союзу. Їм було видано 53 122 одиниці документів і 9715 друкованих видань.

Після закінчення роботи конференції її учасники ознайомилися зі сховищами архіву, де зберігається понад мільйон справ, які відображають історичне минуле і сучасне Північної Буковини.

С. І. Комарницький

П'ЯТИЙ КОНГРЕС І МІЖНАРОДНА КОНФЕРЕНЦІЯ ІСТОРИКІВ НДР

12—15 грудня 1972 р. в Дрездені проходив п'ятий конгрес істориків Німецької Демократичної Республіки. Рішення про його скликання було схвалене президією Товариства німецьких істориків та керівництвом ради історичних наук у лютому 1972 р., коли обговорювалися завдання марксистської історичної науки НДР у світлі рішень VIII з'їзду СЕПН (1971 р.).

Свою роботу, в якій брали участь, крім істориків НДР, також їх колеги з інших країн соціалістичної співдружності, зокрема й радянські, конгрес присвятив історії німецького народу, а також питанням єдності пролетарського інтернаціоналізму і соціалістичного патріотизму з точки зору минулого і сучасного.

На пленарних засіданнях було заслухано і обговорено доповіді заступника директора Інституту суспільних наук при ЦК СЕПН проф. Ернста Діле «Історія німецького народу у всесвітньо-історичному процесі. Єдність пролетарського інтернаціоналізму і соціалістичного патріотизму в історичному і сучасному аспекті», проф. Вольфганга Руге (Берлін) «Всесвітньо-історичне значення Великої Жовтневої соціалістичної революції і німецька історія в епоху переходу від капіталізму до соціалізму (до кінця другої світової війни)», проф. Ганса Пяцца (Лейпціг) «Світовий революційний процес на сучасному етапі в умовах існування світової соціалістичної системи», д. і. н.

Ернста Лабора (Берлін) «В. І. Ленін та всесвітньо-історичне значення утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік» і, нарешті, проф. Вальтера Шмідта (Берлін) «Перемога і зміцнення капіталізму в світовому масштабі та роль робітничого класу в буржуазно-демократичних революціях XIX ст.»

Крім того, працювали шість секцій: 1) загальноісторичних аспектів ранньої історії Німеччини — «Формування німецького народу в процесі революційного переходу до феодалізму»; 2) «Місце історії німецького народу в період феодалізму. Перехід від феодалізму до капіталізму в умовах буржуазних революцій (до Французької буржуазної революції)»; 3) «Перемога і зміцнення капіталізму в світовому масштабі і роль робітничого класу в буржуазно-демократичних революціях XIX ст.»; 4) «Всесвітньо-історичне значення Великої Жовтневої соціалістичної революції і німецька історія в епоху переходу від капіталізму до соціалізму (до кінця другої світової війни)»; 5) «Виникнення і розвиток НДР у процесі утворення і зміцнення світової соціалістичної системи»; 6) «Світовий революційний процес на сучасному етапі в умовах існування світової соціалістичної системи».

На них було представлено такі доповіді, як, наприклад, «Місце буржуазних революцій XVI—XVIII ст. у всесвітньо-історичному процесі та їх вплив на Німеччину»

(Герхард Шільферт); «Проблеми розвитку класів та соціальні і політичні рухи в феодальному суспільстві Середньої і Західної Європи з XI до XVIII ст.» (Гюнтер Фоглер); «Революція 1848 р. як історична спадщина» (Вальтер Шмідт) та багато інших.

В цілому робота п'ятого конгресу істориків сприяла дальшому успішному розвитку історичної науки НДР на основі марксистсько-ленінізму.

* * *

Слідом за V конгресом істориків у науковому та суспільно-політичному житті НДР відбулася друга важлива подія. 20—21 грудня в Берліні, в приміщенні Конгрес-халле, було проведено конференцію на тему «Значення утворення і розвитку СРСР для зміцнення миру, соціалізму і пролетарського інтернаціоналізму».

До складу радянської делегації входили науковці майже всіх союзних республік. Конференцію відкрив ректор Гумбольдтського університету проф. Карл-Гейнц Вірцбергер. Основні доповіді зробили провідні вчені НДР та СРСР. Так, тема виступу д. ю. н., проф. Бернда Граефрата «Ленінська концепція інтернаціонального і національного в боротьбі

робітничого класу та її реалізація в процесі утворення і розвитку СРСР і світової соціалістичної системи». Загальний інтерес глибиною наукової аргументації і постановкою питань викликав доповідь відомого вченого д. філос. та е. н., проф. Юргена Кучинського «Утворення СРСР і дальше поглиблення та загострення загальної кризи капіталізму». Д. е. н., проф. Гюнтер Ньотцольд зробив доповідь на тему «Утворення і успішний розвиток СРСР як визначального фактора соціалістичної економічної інтеграції та її значення для збереження миру, дальшого розквіту соціалізму і зміцнення соціалістичного інтернаціоналізму». З доповіддю «Історичне значення утворення Радянського Союзу» виступив на конференції старшина радянської історичної науки, зав. каф. нової і новітньої історії МДУ проф. І. С. Галкін. Було заслухано також доповіді інших членів радянської делегації — представників широкого фронту суспільних наук.

Робота конференції, як і V конгресу істориків НДР, стала новою важливою віхою у справі поглиблення і зміцнення співробітництва між країнами соціалістичної співдружності.

М. В. Бака

ЗАХИСТ ДОКТОРСЬКОЇ ДИСЕРТАЦІЇ В. І. ХУДАНИЧЕМ

28 лютого 1973 р. на засіданні Вченої ради Інституту історії АН УРСР відбувся захист дисертації на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук доцентом Ужгородського державного університету В. І. Худаничем на тему «Радянсько-угорське співробітництво в 1945—1965 рр. (політичне, економічне і культурне)».

Офіційними опонентами виступили старший науковий співробітник Інституту слов'язнознавства і балканістики АН СРСР, д. і. н., проф. А. І. Пушкаш, зав. каф. загальної історії Ужгородського державного університету, д. і. н., проф. І. М. Гранчак, ст. наук. спів. Інституту історії АН УРСР, д. і. н., І. Ф. Євсєєв. Неофіційним опонентом виступив ст. наук. спів. Інституту історії АН УРСР, д. і. н. І. М. Кулянич.

Виступаючі високо оцінили працю В. І. Худанича, яка є певним вкладом у дос-

лідження процесу становлення і розвитку політичних, економічних і культурних зв'язків між СРСР і УНР. Дисертант широко використав матеріали і документи більше 40 радянських і угорських архівів, що дало йому можливість підняти і творчо розробити ряд важливих питань. Він глибоко і всебічно дослідив розвиток радянсько-угорського співробітництва, показав основні його форми і напрямки, викрив фальсифікаторські домисли антикомуністів, ревізіоністів і догматиків.

На автореферат і дисертацію В. І. Худанича надійшли позитивні відгуки від науковців Києва, Томська, Москви, Ровно, Запоріжжя, Львова, Вінниці, Сєгеда (УНР).

Вчена рада Інституту історії АН УРСР одноголосно ухвалила присудити В. І. Худаничу вчений ступінь доктора історичних наук.

В. В. Кравченко

КОСТЬ ГРИГОРОВИЧ ГУСЛИСТИЙ

21 лютого 1973 р. раптово помер член-кореспондент Академії наук УРСР, Заслужений діяч науки Української РСР, член КПРС Кость Григорович ГуслистіЙ.

Визначний радянський вчений-історик і етнограф пройшов славний життєвий шлях, тісно пов'язаний з боротьбою радянського народу за побудову соціалістичного і комуністичного суспільства. Виходець з робітничої сім'ї м. Запоріжжя, де він народився 1 жовтня (18 вересня) 1902 р., Кость Григорович з 20-х років — на педагогічній роботі в середніх школах свого міста і Дніпропетровська. Та допитливий і наполегливий, талановитий юнак прагнув більшого. Він закінчив Інститут народної освіти, далі навчався в аспірантурі спочатку під керівництвом академіка АН УРСР Д. І. Яворницького на кафедрі українознавства в Дніпропетровську, а потім під керівництвом академіка АН УРСР Д. І. Багалія в Науково-дослідному інституті історії української культури (м. Харків).

З 1931 р. життя Костя Григоровича пов'язане з діяльністю провідних республіканських науково-дослідних закладів: Інституту історії української культури, Інституту Т. Г. Шевченка, Інституту історії ВУАМЛІН. Розпочата 1936 р. трудова діяльність К. Г. Гуслистого в системі Академії наук УРСР поділяється навпіл між двома установами: до 1954 р. в Інституті історії, а після цього до кінця життя — в Інституті мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського. Тривалий час дослідну і науково-організаційну роботу Кость Григорович успішно поєднував з педагогічною діяльністю у вузах Харкова і Києва. Тільки у повоєнний час під його керівництвом близько 40 чоловік підготували і захистили кандидатські дисертації. Активну громадську діяльність учений розгорнув в останні роки на посаді члена Республіканського правління Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Плідна наукова, педагогічна і громадська діяльність К. Г. Гуслистого відзначена рядом урядових нагород.

Помітний слід залишив Кость Григорович в історії української радянської науки. Одним з перших він взявся розробляти історію України періоду феодалізму, застосовуючи принцип марксистсько-ленінської методології. Першим ґрунтовним доробком ученого на цьому шляху стали три його монографії, видані в довоєнний час у багатотомній серії «Нариси з історії України». Їх зміст охопив майже тисячолітню історію нашої землі від часів стародавніх східних слов'ян і Київської Русі до народно-визвольної війни 1648—1654 р., яка завершилась воз'єднанням українського народу з великим російським.

Найбільшу увагу Костя Григоровича привертала народні маси, їх роль в історичному процесі. Класові народні рухи, часто поєднані в історії дожовтневої України з національно-визвольною боротьбою мас, зокрема селянсько-козацькі повстання кінця XVI — першої половини XVII ст., Запорізька Січ як вогнище антифеодальної боротьби трудящих, визвольна війна 1648—1654 рр., Коліївщина, Турбаївське повстання стали темами спеціальних досліджень К. Г. Гуслистого. Набувши значного досвіду в вивченні історії життя і боротьби народних мас, радянський історик у кінці свого життєвого шляху цілком логічно перейшов до дослідження однієї з найскладніших і найкардинальніших проблем історії — формування української народності і нації. Тут також першим камінь було покладено К. Г. Гуслистом.

Він же брав найактивнішу участь у створенні всіх видань синтетичних курсів «Історії Української РСР», які здійснив колектив Інституту історії АН УРСР. Неабиякий вклад зробив Кость Григорович як член редколегії й автор багатьох матеріалів у створення 17-томної УРЕ, 4-томної РЕІУ та деяких інших фундаментальних видань.

Творча спадщина вченого дуже велика — більше 200 друківаних праць (їх перелік — у книзі «Кость Григорович ГуслистіЙ», К., 1972). До них ще довго будуть звертатися нові покоління істориків Української РСР.

РЕЗЮМЕ

И. И. Коломийченко. Рабочий класс — основная производительная сила общества.— В статье на основе марксистско-ленинской методологии, с широким привлечением фактического материала показывается ведущая роль рабочего класса в развитии производительных сил общества на современном этапе.

В. И. Кучер. Роль партизанских краев и зон в развертывании народной борьбы на Украине.— Партизанские края и зоны, образовавшиеся в результате массового партизанского движения на временно оккупированной территории Украины, сыграли большую роль в развитии народной борьбы в тылу немецко-фашистских захватчиков. В статье рассказывается о значении краев и зон в создании многочисленных партизанских отрядов и соединений, широкой сети подпольных организаций в осуществлении рейдов и т. д.

С. Д. Гелей. Борьба трудящихся Украины за экономическую платформу большевиков (август—октябрь 1917 г.).— На значительном документальном материале в статье показана деятельность большевиков по воплощению в жизнь на Украине экономической платформы, принятой VI съездом РСДРП(б), что значительно содействовало сплочению рабочего класса с беднейшим крестьянством накануне социалистической революции.

И. Ф. Черепанов. Расово-национальная проблема в США: Социально-экономические аспекты.— В статье рассказывается о расовой дискриминации в США, о борьбе негров, пуэрто-риканцев, индейцев и других национальных меньшинств за гражданские права и национальное равноправие. Автор исследует отдельные социально-экономические аспекты негритянской проблемы.

SUMMARIES

I. I. Kolomyichenko. The Working Class—the Main Productive Force of the Society.—The leading role of the working class in development of the Society productive forces at the present stage is shown in the paper on the basis of the Marxist-Leninist methodology and numerous facts.

V. I. Kucher. Role of the Partisan Lands and Zones in Deploying Peoples Struggle in the Ukraine.—The partisan lands and zones as resulted from mass partisan movement in the temporarily occupied territory of the Ukraine, played a great role in the development of the people struggle in the rear of the German-fascist invaders. The article tells of significance of these lands and zones in the creation of many partisan detachments and formations, a wide network of underground organizations in realization of raids, etc.

S. D. Gelei. Struggle of the Working People of the Ukraine for the Economic Platform of Bolsheviks. (August—October 1917).—On the basis of numerous documentary material the paper deals with the activities of Bolsheviks on realization in the Ukraine of the economic platform, accepted by the 4th Congress of the Russian Social-Democratic Working Party of Bolsheviks and this promoted solidarity of the working class with the poorest peasantry before the socialist revolution.

I. F. Cherepanov. Race-national Problems in the USA: Social-Economical Aspects.—The paper deals with race discrimination in the USA, on the struggle of Negroes, Puerto Ricans, Indians and other national minorities for their civic rights and national equality. The author investigates individual social-economic aspects of the Negro problem.

НОВІ КНИГИ

Антивоенные традиции международного рабочего движения, изд-во «Мысль», М., 1972, 556 с.

БЕРХИН И. Б.— Создание в СССР развитого социалистического общества, изд-во «Знание», М., 1972, 48 с.

БОЛДЫРЕВ В., СМИРНОВ А. и ТАВРОВ Я.— Борьба КПСС за повышение благосостояния народа, Политиздат, М., 1972, 136 с.

Братерський союз народів. Комуністична партія — організатор утворення і зміцнення СРСР, вид-во «Вища школа», К., 1972, 275 с.

ВАЙНШТЕЙН А. Л.— Цены и ценообразование в СССР в восстановительный период 1921—1928 гг., изд-во «Наука», М., 1972, 190 с.

Внешняя политика России XIX и начала XX века. Документы Российского Министерства иностранных дел. Серия I. Т. 8. Политиздат, М., 1972, 780 с.

ГАФУРОВА К. А.— Борьба за интернациональное сплочение трудящихся Средней Азии и Казахстана в первые годы Советской власти 1917—1924, изд-во «Наука», М., 1972, 301 с.

ДАВИДСОН А. Б.— Южная Африка. Становление сил протеста 1870—1924, изд-во «Наука», М., 1972, 614 с.

Дружба шахтеров Донбасса и Кузбасса 1917—1972 гг. Документы и материалы, изд-во «Донбасс», Донецк, 1972, 247 с.

Исследования по истории славянских и балканских народов. Эпоха средневековья. Киевская Русь и ее славянские соседи, изд-во «Наука», М., 1972, 290 с.

Історія міст і сіл Української РСР. В 26-ти томах, Кіровоградська область, К., 1972, 816 с.

КОВАЛЕВСКИЙ Б. П.— Укрепление союза рабочего класса и колхозного крестьянства в период строительства коммунизма 1959—1970 гг. (на материалах Украинской ССР), изд-во «Наукова думка», К., 1972 324 с.

КОВАЛЕНКО Л. А.— Велика французька буржуазна революція і громадсько-політичні рухи в кінці XVIII ст., Видавництво Київського університету, К., 1973, 167 с.

Комуністична партія — організатор здійснення ленінської національної політики на Україні, Політвидав України, К., 1972, 323 с.

ЛАВРОВ Н. М.— Мексиканская революция 1910—1917 гг., изд-во «Наука», М., 1972, 290 с.

ЛОСЬ Ф. Є.— Нариси з історії СРСР (епоха капіталізму), вид-во «Радянська школа», К., 1972, 280 с.

МАКСИМОВ Е. В.— Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры, изд-во «Наукова думка», К., 1972, 183 с.

Международное значение образования СССР. Сборник статей, изд-во «Знание», М., 1972, 64 с.

НАРИНСКИЙ М. М.— Англия и Франция в послевоенной Европе. 1945—1949 гг., изд-во «Наука», М., 1972, 277 с.

Полвека в союзе равных. Российская Советская Федеративная Социалистическая Республика, год. 1972, изд-во «Советская Россия», М., 1972, 223 с.

ПОП И. И.— Чехословацко-венгерские отношения. 1935—1939, изд-во «Наука», М., 1972, 247 с.

Проблемы крестьянского землевладения и внутренней политики России. Дооктябрьский период, изд-во «Наука», Ленинградское отделение, 1972, 365 с.

Радянська енциклопедія історії України. Т. 4. Розлив-Яцкевич, К., 1972, 575 с.

РЕТИ Л.— Ленин и венгерское рабочее движение, изд-во «Прогресс», М., 1972, 300 с.

ТРИПІЛЬСЬКИЙ В.— У партії і народу — одна мета. (Соціальні накреслення дев'ятої п'ятирічки), Політвидав України, К., 1972, 135 с.

ТЮТЮКИН С. В.— Война, мир, революция. Идеиная борьба в рабочем движении России. 1914—1917 гг., изд-во «Мысль», М., 1972, 304 с.

Харьковский завод «Электротяжмаш» имени В. И. Ленина, изд-во «Прапор», Харьков, 1972, 191 с.

ЦВІЛЮК С. А.— Одеса революційна. Хроніка подій в період громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції [1918—лютий 1920 рр.], вид-во «Маяк», Одеса, 1972, 252 с.

ЧЕРНОБАЕВ А. А.— Комбеды Советской России, Политиздат, М., 1972, 88 с.

ШКЛЯР М. Е.— Белорусская ССР — одна из учредительниц Союза ССР, Издательство Белорусского университета, Минск, 1972, 159 с.